

Tartu Ülikool
Sotsiaal- ja Haridusteaduskond
Ajakirjanduse ja kommunikatsiooni instituut

1988. aasta ENSV loominguiliste liitude juhatuste ühispleenumi ja selle kõnede analüüs

Magistritöö

Triin Junkur

Juhendaja: dotsent Maarja Lõhmus, PhD

Tartu

2011

Sisukord

Sissejuhatus	4
1. Teoreetilised ja empiirilised lähtekohad	6
1.1 Kontekst ja subjekt	6
1.2 Avalik tekst ja ühiskonna areng	9
2. Uurimisobjekti kirjeldus	10
3.1 Kultuurinõukogu	10
3.2 Loomeliitude pleenum	11
3. Meetodid ja valim	14
3.1 Kontentanalüüs	14
3.1.1 Kontentanalüüsi valimi kirjeldus	14
3.1.2 Uurimise käik	14
3.2 Põhistatud teooria	16
3.2.1 Kvalitatiivse analüüsi valimi kirjeldus	17
3.2.2 Intervjueeritute valimi kirjeldus	17
3.2.3 Uurimise käik	18
3.3 Uurimisküsimused	19
4. Tulemused	19
4.1 Kontentanalüüs	19
4.1.1 Kõnelejad	19
4.1.2 Pleenumi fookus	20
4.1.3 Pleenumi foon	21
4.1.4 Muudatuste eesotsas olivad	24
4.1.5 Pidev piiride kompamine	26
4.2 Ekspertintervjuude kvalitatiivne analüüs	27
4.2.1 Õnnestunud retooriline aktsioon	28
4.2.2 Rahva innustamine	31
4.2.3 Võimu õõnestamine, sõnum Moskvale	33
4.2.4 Saavutada demokraatia	34
4.2.5 Kõnedes tõstatatud probleemid intervjueeritute nägemuses	35
4.3 Kvalitatiivne sisuanalüüs	37
5. Järeldused ja diskussioon	41
5.1. Arutlusest tekib idee	42

5.2 Arutluse taust - rääkida või mitte	44
5.3 Arutluse peateema kujunemine	45
5.4 Arutlused juba iseseisvas riigis	47
5.5 Kriitika ja meetodi sobivus	49
Kokkuvõte	50
Summary	52
Kasutatud kirjandus	54
Lisa 1. Kontentanalüüsi kodeerimisjuhend	56
Lisa 2. Pleenumi edu tegurite maatriks (intervjuude analüüs)	58
Lisa 3. Pleenumi fookuse maatriks (intervjuude analüüs)	63
Lisa 4. Sõnumite formuleerimine (kvalitatiivne sisuanalüüs).....	69
Lisa 5. Loomeliitude pleenumil käsitletud temavaldkonnad	74
Lisa 6. Intervjuu Heinz Valguga	80
Lisa 7. Intervjuu Tõnu Tepandiga	97
Lisa 8. Intervjuu Paul-Eerik Rummoga	109
Lisa 9. Intervjuu Indrek Toomega	118
Lisa 10. Intervjuu Ignar Fjukiga	130

Sissejuhatus

Jüri Arrak alustab oma kõnet 2. aprillil 1988. aastal Eesti NSV loominguliste liitude juhatuste ühispleenumil Toompea lossi suure saali kõnepuldist sõnadega: „*Mul on suur heameel, et ma elasin selle ajani, kui siin saalis saab nii otsekoheselt rääkida nendest probleemidest, mille eest alles hiljaaegu vangi pandi.*“ Üle pika aja tunnetati vabadust ja võimalust rääkida asjadest nii, nagu need on.

Magistritöö eesmärk on analüüsida 1988. aasta loomeliitude pleenumit ning ennekõike leida vastus küsimustele, mis toimus selle kahe päeva jooksul ning mis on tolleaegse Kultuurinõukogu esimehe ja loomeliitude pleenumi korraldaja Ignar Fjuki (2011) ütluse taustaks: „*Alustas üks pleenum ja lõpetas hoopis teine pleenum. Need inimesed, kes seal olid - need inimesed muutusid.*“ Mis mõtetega pleenum kokku kutsuti, mis kujunes põhiteemaks ning milles seisnes pleenumi originaalsus ja tähtsus?

Uurimistöös on saadud tuge põhistatud teooriast, millel tugineb tekstide ja intervjuude kvalitatiivne analüüs. Samuti on kvantitatiivse meetodina kasutatud kontentanalüüsi, mille aluseks olid kõik 58 sõnavõttu. Uurimistöö jaoks sai intervjuueeritud nelja erineva loomeliidu ning ühte pleenumil kõnelnud nõukogude võimu esindajat. Intervjuueerituteks olid arhitekt Ignar Fjuk, kirjanik Paul-Eerik Rummo, laulja ja näitleja Tõnu Tepandi, kunstnik Heinz Valk ning tolleaegse Eesti Kommunistliku Partei (EKP) Keskkomitee sekretär Indrek Toome.

Magistritöö jaguneb viieks peatükiks. Esimene on teoreetilistest ja empiirilistest lähtekohtadest, teine uurimisobjektist ning kolmas metoodikast. Neljas peatükk võtab kokku uurimuse tulemused, mis on seejärel viimases peatükis leidnud edasiarendamist järelduste ja diskussiooni näol.

Veel kolm aastat tagasi loomeliitude pleenumi 20. sünnipäeval, 4. aprillil 2008. aastal juhatas kriitik ja kunstiuuriija Margaret Tali kultuurilehe Sirp. Perestroika eri sisse sõnadega: „*./../ siiski on ilmne, et paljusid Eestis perestroika ajal alguse saanud protsesse, mille tulemused mõjutavad meie kõigi igapäeva elu, on siiani põhjendamatult vähe uuritud.*“

Loominguliste liitude ühispleenumit pole varem sellises mahus uuritud. 2003. aastal toimus konverents “15 aastat loomeliitude pleenumist” ning pleenumi sünnipäeva on ikka meeles peetud artiklitega. Pikim analüüs, mis materjali kogumise käigus sai leitud, pärineb aastast 1998, mil taaskord pleenumi sünnipäeval pühendati ajakirjas Luup pleenumi auks kokku 6 lehekülge pilte, meenutusi ning ajakirjanike arutlusi. Mõtteid pleenumist võib leida veel mõnest mälestusteraamatust. Ka selles töös on kasutatud paari katkendit näiteks Heinz Valgu raamatust „Pääsemini helgest tulevikust“ ning Mait Rauna raamatust „Wake up: naiivseid mälestusi ajaloost 1987-1988“.

Samas veel aastal 2003 oli näiteks Paul-Eerik Rummo seisukoht: „*Praegu on sellest möödas just nii palju või vähe aega, et toonased tegemised (kõnealune pleenum ja kultuurinõukogu raadiosaated; Muinsuskaitsepoliitiline tegevus; sõltumatud noorterinded; kodanikekomiteed ja Eesti Kongressi moodustamine; osalemine NSVL Rahvasaadikute kongressis; IMEga seonduv; Rahvarinne ....) jäävad hetkel ajalooteadvuse halli tsooni. Nad on jäänud juba liiga kaugemale selleks, et olla ühiskonna aktiivse huvi tulipunktis, kuid siiski veel liiga lähedal protsesside ammendavaks kirjelduseks ja kiretult objektiivseks analüüsiks.*“

Loomeliitude pleenumist on tänaseks möödunud 23 aastat. On see piisav või lühike aeg objektiivseks kirjelduseks? Mina kui töö autor olin pleenumi toimumise ajal kaheaastane – tundub justkui oleks pikk aeg, samas võib siiani Tõnu Tepandi kitarrikohvril leida laulusõnad, millel tema pleenumi etteaste tugines. Kindlasti pole käesoleva uurimistöo eesmärk vormistada pleenumi lõplik ja kõiki aspekte kaardistav analüüs, kuivõrd esitada põhimaterjali jätkamaks pleenumi ja selle konteksti erinevate aspektide uurimist akadeemilistes töödes.

Täna oma juhendajat dotsent Maarja Lõhmust.

1. Teoreetilised ja empiirilised lähtekohad

Uurimistöö teoreetilised ja empiirilised lähtekohad jagunevad kaheks peatükiks. Esimeses keskendun uurimisobjektist lähtuvalt kontekstile ning subjektile ning teises avaliku teksti ja ühiskonna arengu seostele. Teoreetilisi ja empiirilisi lähtekohti on vastavalt uurimistöö tulemustele edasi arendatud paralleelselt järeldestega ka töö viimases peatükis.

1.1 Kontekst ja subjekt

Jüri Lotman kirjeldab oma raamatus „Kultuur ja plahvatus“ (2001) süsteemi, mille moodustavad „lollid“, „targad“ ja „hullud“. Lollile on iseloomulik suutmatus ümbritsevale paindlikult reageerida; stereotüüpne, ettearvatav ning valede situatsioonides rakendatav käitumine. Talle vastandub tark, kelle käitumist määratletakse kui normaalset. Samas on ka tema käitumine etteaimatav, sest ta mõtleb nii, nagu kommete, mõistuspärasuse või praktilise kogemuse kohaselt tavatsetakse mõelda. „Hullu“ eripäraks on selle kandja täiendav vabadus keelt rikkuda, ta võib sooritada tegusid, mis „normaalsele“ inimesele on keelatud. Ta on ettearvatu. Analüüsides „hullu“ rolli, väidab Lotman (2001), et pideva käitumissüsteemina on niisugune omadus hukatuslik, kuid teravates konfliktisituatsioonides on viimane osutunud üllatavalt efektiivseks. Etteruttavalt võib märkida, et 1988. aastal EKP Keskkomitee sekretärina töötanud Indrek Toome (2011) iseloomustab loomeharitlasi nii Robin Hood'ide kui ka seadusekuulekate kangelastena: „*Nendega ei olnud Eesti NSV juhtkonnal rahulikumat ajal, enne Gorbatšovi, mingeid suuri probleeme. Nad käisid, said oma ordeneid.*“ *Lõik samast intervjuust: „/.../ kuna seda vana juhtkonda uskuda ei saanud, siis sa olid täiesti vaba. Sul ei olnud mingisugust lootust temaga seotud. Sa olid vaba inimene nagu Robin Hood - tulid metsa ja rääkisid nii, nagu linnukene - vabalt.*“

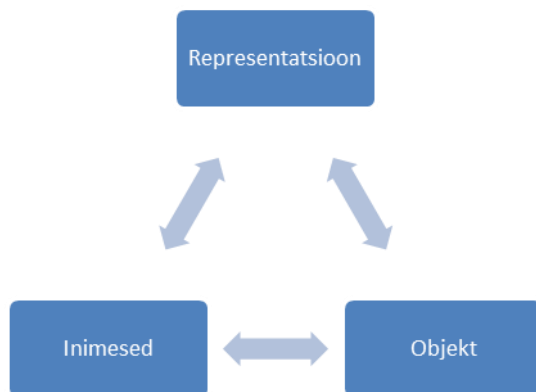
Abraham Maslow (2007) juhib raamatus „Motivatsioon ja isiksus“ tähelepanu uurimustulemustele, et indiviidid võivad olla tervemad kui kultuur, milles nad kasvavad ja elavad, kuna nad juhivad pigem oma seesmiste seaduste kui väliste tegurite järgi. Teun A. van Dijk (2005: 145) pöörab tähelepanu ka grupi mõjule ja identiteedile, mis tema käsitluses langeb kokku grupi ideoloogiaga: „Ideoloogiline grupiskeem peaks representeerima just nimelt neid fundamentaalseid uskumusi, mida grupis üldiselt jagatakse (omandatakse,

kasutatakse, taastoodetakse), ning vastama sellistele põhiküsimustele nagu „Kes me oleme?“, „Kust me tuleme?“, „Kes meie hulka kuuluvad?“, „Mida me (tavaliselt) teeme ja miks?“, „Mis on meie eesmärgid ja väärtused?“ jne. Teoreetilisi (üldsuunavaid, ideoloogilisi) vastuseid neile küsimustele õpetatakse ja korratakse sotsiaalsetes kokkupuudetes, sümbolises interaktsioonis ja teistes grupi tegevustes. Vastuseid just neile küsimustele taotakse grupi liikmete pähe, vahel otsesõnu (didaktilistes situatsioonides või kriisiperioodil) ja sageli kaudselt, grupi ja selle institutsioonide ja liikmetega seotud sotsiaalsetes praktikates.“

Lotman (2001: 54) näitlikustab „hullu“ fenomeni muinasjutu najal: „Ettearvamatute tegevus on efektiivne sellepärast, et paiskab vastase välja talle harjumuspärasest olukorrast. Konfliktis rumala hiiglasega, kes on võimeline käituma ainult stereotüüpselt, kasutab väike kavalpea ootamatuse-relva, luues olukorra, kus stereotüüpne käitumine osutub mõttetuks ja ebaefektiivseks. Sama situatsioon kordub, kui „normaalne“ seisab vastamisi „hulluga“. „Lollil“ on vähem vabadust kui „normaalsel“, „hullul“ aga rohkem. „Hullu“ ettearvamatute iseloomuga teod panevad ta „normaalse“ vastase kaitsetusse olukorda.“

Märgilise tähendusega on asjaolu, et loomeliitude ühissõnavõttu nimetati pleenumiks, koguneti 1. aprillil ning kogu tegevus toimus Toompea lossis ehk tolleaegses ENSV Ülemnõukogu istungite ja praeguses Riigikogu saalis. Pleenumile olid oodatud ka võimuesindajad ning kogu tegevus oli dokumenteeritud ja legitiimne. Pleenumi mõiste kasutamine institutsionaliseeris eesti kultuuritegelaste sõnavõttud juba ette, muutes need ametlikuks tekstiks (Lõhmus 2003). „Sõnaline tekst on eriti tundlik oma konteksti suhtes, olles olemuselt spontaanne, avatum ning seeläbi oma kontekstisõnades koode laiemalt mõtestav, seostav. Siin on võimalikud keerulisemad ja ootamatamad seosed, alateadlikumad reageeringud ning äratundmised, kui teksti kood oma väljajäätelise stiiliga sellest märku annab“ (Lõhmus 1999).

Stuart Hall (1997) defineerib representatsiooni kui tähenduse loomist läbi keele. Representatsioonide abil on maailm mõistetud ja õigustatud.

Joonis 1. Tähendusvälja ja tähenduse interpreteerimise semiootiline põhiskeem (Lõhmus 2011)

Paralleeli saab tõmmata ka Lotmani „hullu“ ning „kultuuriplahvatuse“ mõiste vahel. Süsteemi suutmatust toime tulla nn „hulludega“ võib kaasa tuua „kultuuriplahvatuse“. Heinz Valk (2011) Kultuurinõukogu loomisest: „Me ütlesime, et see on selleks, et tugevdada sidet loominguliste liitude vahel. Ega me ei valetanud ühelt poolt, sest edasises revolutsiooniprotsessis oli loominguliste liitude side kogu aeg domineeriv. Teisalt – parteile jäi mulje, et ainult oma loomingulises tegevuses seda sidet vajame.“

„Maailma tungivad ettearvamatute tagajärgedega sündmused. Need sündmused annavad tõuke suurele hulgale edasistele protsessidele. Plahvatushetk on justkui ajast välja lülitatud ning tema juurest viib tee uuele järjepideva liikumise etapile, mille tähiseks ongi naasmine aja teljele. Kuid plahvatus tekitab terve teiste sündmuste ahela“ (Lotman 71: 2001). Lotman (2001) tõdeb ka, et plahvatushetkega kaasneb kogu süsteemi informatiivsuse järsk suurenemine, mis omakorda on tihedasti seotud sündmuste edasiste arengutega, kuna arengukõver muutub kultuuriplahvatuse tingimustes sageli ettearvatuks. Kommunikatsiooni vahendid ja viisid satuvad suurendatud tähelepanu alla: sõnad, kõne ja propaganda omandavad eriti suure ajaloolise tähenduse ning võime mõjutada edasisi arenguteid.

Massikommunikatsiooni professor Denis McQuail (2000) defineerib kultuurilise muutuse kui pöörde üldises väärtustesüsteemis, käitumises ja sümbolistes vormides, mis võib omakorda kaasa tuua nii kultuurilise identiteedi tugevnemise kui ka nõrgenemise.

1.2 Avalik tekst ja ühiskonna areng

Niklas Luhmann (Köuts-Klemm 2007, kaudu) jagab tegelikkuse organiseeritud süsteemideks, mille aluselemendid on operatsioonid. Eksisteerivad sotsiaalsed süsteemid, psüühilised süsteemid, bioloogilised süsteemid ning masinad. Üks hõlmavamaid sotsiaalseid süsteeme on seejuures ühiskond. Kui jätta välja masinad, on kõigil süsteemidel võime ennast taastoota.

Luhmann (Köuts-Klemm 2007 kaudu) rõhutab, et kuigi inimene võib näida vaatlejale tervikuna, siis tegu pole süsteemiga, nagu pole võimalik luua süsteemi ka inimeste hulgast. Luhmanni mõtet edasi arendades võib väita, et kui grupp inimesi ei moodusta süsteemi, siis ei moodusta nad ka ühiskonda ning mõistmaks muutusi ühiskonnas ei ole vaja analüüsida inimesi vaid täpsemalt sotsiaalseid süsteeme.

Sotsiaalsete süsteemide hulka kuuluvad näiteks inimeste rollid ja tegevused. Sotsiaalse süsteemi ning seega ka ühiskonna aluselemendiks olev operatsioon on kommunikatsioon, mis produtseerib sotsiaalse süsteemiga kooskõlas olevaid elemente (Köuts-Klemm 2007 kaudu). Siit võib omakorda järeldada, et suutes muuta kommunikatsiooni, muutub lõpuks ka sotsiaalne süsteem ja ühiskond. Samuti saab minna veelgi detailsemaks – mõistmaks muutusi ühiskonnas on vaja analüüsida kommunikatsiooni muutumist.

Lõhmus (2003) jaotab avaliku teksti arengu Eestis 1990ndatel ja 1990ndatel kolmeks faasiks: aastani 1987/1988 domineeris totalitaarne, seejärel kuni 1990ndate alguseni osalev ning sealt alates liberaalne/demokraatlik avalik tekst. Osalevas avalikus tekstis (nt loomeliitude tund raadios) on teksti ja reaalse protsesside suhe refleksiivne ning demokraatlikku avalikku teksti iseloomustab teoreetiline võimalus, et kõik mõtted ja ettepanekud on võimalik avalikkuses avaldada. 1988. aasta loomeliitude pleenumit võib lugeda üheks esimeseks liberaal/demokraatliku avaliku teksti ilminguks. Loomeharitlaste poolt välja öeldu kogus populaarsust, kuna ametlik süsteem ei suutnud olla niivõrd refleksiivne. Tugev avalikkus tagab sotsiaalse refleksiivsuse ja sotsiaalse kontrolli, toodab stabiilsust ja legitiimsust, võimaldab sotsiaalset integratsiooni ning toob kaasa demokraatlikkuse (Lõhmus 2011).

Teiste seas omistab kommunikatsioonile mastapsee ja kriitilise tähenduse ka saksa filosoof ja sotsioloog Jürgen Habermas, kes väidab, et kommunikatiivsus on mõistuspärase

ühiskonnakorra vältimatuks eelduseks. Ühiskonna areng on tihedasti seotud kommunikatiivse mõistuse edenemisega (1984: 283).

Berger ja Luckmann (1991) jagavad tähenduse loome protsessi etappideks. Esiteks toimub eksternalisatsioon ehk teadmise väljaütlemine. Sellele järgneb vastuvõtja poolt objektiviseerimine ning internaliseerimine ehk teadmise objektiivseks tõeks tunnistamine ning omaks võtmine. Viimasteks etappideks on legitimeerimine, kus vastuvõtja integreerib teadmise olemasolevatega, ning institutsionaliseerumine. Seega ühiskond on samuti inimeste loome produkt ehk olulist rolli mängib see, milliste teadmiste najal toimub eksternalisatsioon ning millised teadmised internaliseeritakse.

2. Uurimisobjekti kirjeldus

Peatükk sisaldab lühiülevaadet pleenumist ning Kultuurinõukogust kui pleenumi taustaks olnud strateegilisest ühingust.

2.1 Kultuurinõukogu

1987. aasta 25. mail lõid loomeliitlased poliitilise ühenduse ENSV Loominguliste Liitude Kultuurinõukogu, mille eesmärk oli arutada ühiskonna valupunkte: „ /../ kultuurinõukogu käsitles absoluutselt kõiki teemasid; minu meelest polnud ühtki teemat selle kahe ja poole aasta jooksul, mille suhtes me ei arutanud /../ ja selleks ajaks, kui toimus see loomeliitude pleenum, oli kultuurinõukogu juba vastu võtnud ca 10-15 igasugust märgukirja igasuguste asjadega seoses - küll kodakondsusseadusega, küll keeleseadusega; migratsiooniga, igasugu asjadega“ (Fjuk 2011). Kultuurinõukokku kuulus igast loomeliidust neli liiget. Kultuurinõukogu esimene eesistuja oli Ignar Fjuk, kellelt võttis juhirolli üle 1989. aastal Jaak Jõerüüt.

Koos käidi kahenädalase intervalliga. Heinz Valk meenutab oma raamatus (2001: 268) järgnevalt: „Sel hetkel polnud meist kellelgi aimu, et õige varsti kisub saatuse käsi suure osa meist üsna kõrgesse mängu.“ Aasta hiljem, veebruaris 1988 oli Eesti Raadio eetris esimene “Loomeliitude Kultuurinõukogu tund.” Saadet tehti mõni kuu rohkem kui kaks aastat. Kuigi

alguses püüti vahetada otsesaade ette lindistatud ja toimetatud variandiga, siis suudeti jätkata ikkagi otsesaatena. Saadet juhtis Ene Hion, teiste seas osalesid Enn Põldroos, Lennart Meri, Lepo Sumera, Ignar Fjuk, Kaljo Kiisk, Paul-Eerik Rummo, Arvo Valton, Mikk Mikiver, Marju Lauristin, Jaan Rääts, Hando Runnel, Heinz Valk.

2.2 Loomeliitude pleenum

1988. aasta loomeliitude pleenumi idee autor oli Kalju Kommissarov, kes käis selle välja 1987. aasta talvel Eesti teatritegelaste liidu asutamiskongressil. Samas ideest teostuseni võtsid osa paljud loomeharitlased. Loomeliitlaste pleenum kui formaat polnud uus. 1982. aasta detsembris oli toimunud samuti loomeharitlaste ja poliitikute kogunemine Toompeal. Samas erinesid need kaks pleenumi teineteisest väga. Vaapo Vaher (1988) on kirjutanud, et 1982. aasta pleenum oli kantud seejuures hoopis teistsugusest poetikast, viidates näiteks kirjanikke esindanud Paul Kuusbergi poolt pleenumil öeldule, et eesti luules oleks tarvis järjekindlat paljastada apoliitilisust ja tarbijalikku mentaliteeti.

1988. aasta Eesti NSV loominguliste liitude juhatuste ühispleenum toimus 1. ja 2. aprillil Toompea lossi suures saalis ehk toleaeagses ENSV Ülemnõukogu istungite saalis. Ametlik kokkutulemise põhjus oli loovliitude osa arutamine NLKP XXVII kongressi otsuste täitmisel ja XIX üleliiduliseks parteikonverentsiks valmistumisel.

Pleenumi avas Teatriliidu kui foorumi initsiatiivliidu juhatuse esimees Mikk Mikiver, järgnesid ESNV Loominguliste Liitude Kultuurinõukogu esimehe Ignar Fjuki ning EKP Keskkomitee sekretär Indrek Toome avasõnad. Seejärel võtsid ekspertidena sõna ENSV TA asepresident akadeemik Arno Kõörna, ENSV TA akadeemik Endel Lippmaa, ENSV Plaanikomitee esimees Urmo Kala, filosoofiakandidaadid Aili Aarelaid, Klara Hallik ja Jevgeni Golikov ning filoloogiakandidaat Marju Lauristin. Registreeritud sõnavõtjatena astusid esimesel päeval seejärel kõnepulti Vladimir Beekman, Ado Eigi, Ain Kaalep, Irina Raud, Enn Põldroos, Ike Volkov, Lepo Sumera, Heino Kiik, Valve Pormeister, Hando Runnel, Arvo Valton ja Tõnu Tepandi. Teisel päeval võtsid sõna Rein Raud, Aleksei Peterson, Mihhail Šatrov, Allan Kullaste, Rein Järlik, Aivo Lõhmus, Jüri Arrak, Jaak Jõerüüt, Jaan Kaplinski, Heinz Valk, Andres Langemets, Jaan Rääts, Lennart Meri, Kalju Kommissarov, Aino Pervik, Paul-Eerik Rummo, Märt Kubo, Jüri Paalma, Jüri Jaama, Inge Teder, Mark Soosaar, Lembit Koik, Rein Veidemann, Enn Vetemaa, Tiit Koldits, Ingo Normet, Vjatšeslav

Glazõtšev, Ain Soidla, Feliks Undusk, Hando Runnel, Mikk Mikiver, Eino Tamberg, Tõnu Liigand, Rein Agur, Ants Palju ja lõpusõnadeks taaskord Indrek Toome. Igaks kõneks oli planeeritud kaheksa minutit. Mait Rauna meenutuste kohaselt (1998) oli aga ekspertide keskmine kõne pikkus 20 minutit ning Indrek Toome oma 50 minutit. Teise pleenumipäeva lõkati 12 eelmisel päeval ärajäänud kõnet.

Arvamusi päevade arengutest on mitmeid. Heinz Valgu (2010) meenutuste kohaselt hakkas „särisema“ just pleenumi teisel päeval. Kirjanik Heino Kiige (2011) sõnul oli sõnavõtude kulminatsioon esimesel päeval, mil Mikk Mikiver planeeris esimese päeva viimasesse kõnedeblokki nii-öelda kolmese löökrusika Heino Kiige, Hando Runneli ning Arvo Valtoni sõnavõtu näol. Kõige pikem aplaus järgnes Hando Runneli kõnele. Aplodeerimine kestis 15 sekundit. Järgmised üheksa enim aplodeeritud kõnelejat olid Enn Põldroos, Heino Kiik ja Arvo Valton (10 sekundit); seejärel Irina Raud ja Lepo Sumera (7 sekundit); Vladimir Beekman ja Valve Pormeister (6 sekundit) ning Ado Eigi ja Ain Kaalep (5 sekundit). Aplausi pikkust mõõttis pleenumil stopperiga Heino Kiik.

Pleenumil olid kohal ka ENSV ametiühingute Nõukogu esimees Matti Pedak, EKP Tallinna Linnakomitee esimene sekretär Enn-Aire Villo ning külalised Läti loomingulistest liitudest. Kutse saadeti ligi neljasajale Eesti loovharitlasele ja avaliku elu tegelasele, kellele lisandusid veel mõned külalised väljastpoolt. Tegemist oli kinnise üritusega, kuhu pääses vaid kutse ja isikuttõendava dokumendiga. Mait Rauna (1998) meenutus aprillipleenumist mälestusteraamatus „Wake up“ : „*Toompea lossi sissepääsu juures kontrollivad miilitsad passe sedavõrd kaua ja kahtlustavalt, sedavõrd karmi näoga, et hetkeks tekib värin südamesse: miilits näeb mu läbi, tõstab käe kõrva äärde ja lausub, et teil, noormees, ei ole asja tarkade inimeste seltskonda. Kuigi see ei ole võimalik, ta on venelane ega tea meist ilmselt kedagi. Näen, kuidas Lauristini, kes on ometi revolutsionääride laps, ei taheta sisse lasta. Ta otsib kaua dokumenti, muigab miilitsatele pilkavalt.*“

Pleenumil võeti vastu kolm dokumenti. Kiri esiteks XIX üleliidulisele parteikonverentsile; teiseks EKP Keskkomiteele, Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumile, Eesti NSV Ministrite Nõukogule, Eesti NSV loomingulisele intelligentsile ja kolmandaks NSV Liidu peaprokurörile. Tekstide toorikud olid eelnevalt ette valmistatud, neid muudeti mõnevõrra enne nende vastuvõtmist, kuid aega oli selleks vähe. Reaktsiooni toimkonda kuulunud Ignar Fjuki (2011) sõnul mõeldi omakeskis, et kahe päeva arengud olid niivõrd kiired, et see pole

üldse enam see tekst, mis olema peaks, kuid aega muutusteks nappis. Rauna (1998) meenutusteraamatust võib lugeda: „Teisedki vangutavad pead, sest Runnel kaevab auku. Aga sellegipoolest lähevad tema parandused järjest läbi. Teksti ilmuvad kirvena otseütlevad laused, mida ei saa kuidagi välja vabandada. Kultuurilise autonoomia saamise soov asendatakse kultuurilise iseseisvuse sooviga - ainult selleks, et poetada sisse sõna "iseseisvus". Kuidas üldse kujutada ette kultuuri iseseisvust? Lahus teistest kultuuridest, üldisest kultuurikontekstiist? Kui eesti kultuur oleks iseseisev, ei saaks ta olla euroopa kultuurikonteksti osa. Siiski säilitavad oma koha väljend "meie paljurahvuseline riik" ja venepärane eessõna.“ Dokumendid allkirjastati kõigi loominguiliste liitude juhtide poolt. Kartuses, et kirjad võidakse konfiskeerida, vormistati igaks juhuks kõiki mitu eksemplari: „kõiki neid oli neli või viis eksemplari - [...]. Siis ma mäletan selgelt - juba seal majas, läksime koridori; mina, Põldroos. Seal oli mingi 4-5 inimest. Jagasime omavahel need tekstid kõik ära ja peitsime ära. Et kui läheme majast välja, et meilt neid ära ei võetaks; et kellelgi oleks tekst. Leppisime juba kokku, kuhu me need viime juba“ (Fjuk 2011).

1988. aasta loomeliitude pleenum kujutas endast kultuurisfääri ülekandumist poliitsfääriks. Pleenum oli peenelt läbi mõeldud, kus elemendid rõhutamas muutust loomeharitlaste rollis: „Eelmiste sõnade peale jääb süda seisma: presiidiumis istuvad liitude juhid, näoga saali poole. Mitte Parteijuhid!“ (Rauna 1998). „Kui see üritus ära lõppes, seda nimetati Eesti uueks parlamendiks,“ möönis Fjuk (2011) uurimistöökäigus läbi viidud intervjuus.

Vaatamata keelust avaldada pleenumi kõnesid ja lõppotsuseid, jõudsid lindistused raadio „Vaba Euroopa“ toimetusse, kes neid ka avalikustama hakkas. Lõppotsuse trükkis siiski ära „Harju elu“ ning täispikkuses avasõnad, ekspertide sõnavõttud, vastuvõetud lõppdokumendid ning 10-leheküljelise koondanalüüsi ülejäänud sõnavõttudest avaldas Ilmar Rattuse eestvedamisel „Sirp ja Vasar“. „Sirp ja Vasar“ märkis lehes ära ka toimetusse saadetud toetusavaldused pleenumile ning mõned pleenumiteemalised lugejakirjad. Lühikokkuvõtte esimesest pleenumipäevast tegi ka „Aktuaalne Kaamera.“ 1988. aasta lõpus ilmus pleenumi kõnedest raamat „Eesti NSV loominguiliste liitude juhatuste ühispleenum 1.-2. aprillil 1988.“

3. Metoodika valik

3.1 Kontentanalüüs

Esimene uurimistöös kasutatav meetod on kontentanalüüs. Kvantitatiivne analüüs annab võimaluse uurida numbriliste väärtuste abil. Näiteks pakuvad huvi tekstide peateemad ja väärtused - kui palju, mida ja kuidas räägiti. Tulemused võimaldavad tekste numbriliselt kaardistada ja süstematiseerida. McQuail (2000) kirjeldab kontentanalüüsi kui süstemaatilist, kvantitatiivset ja objektiivset kirjeldamise meetodit, mis on kasulik tekstide klassifitseerimiseks, mõju määratlemiseks, erinevate kanalite ja võrdlemiseks, samuti sisu ja tegelikkuse võrdlemiseks.

Kontentanalüüs on meetod kommunikatsiooni sisu uurimiseks ehk kommunikatsiooni-protsessis kasutatavate sümbolite klassifitseerimiseks. Kontentanalüüsi ehk sisuanalüüsi abil on võimalik kirjeldada teksti sisemist struktuuri, tähenduslikku konteksti, milles ta on loodud, ning tema eesmärki ja efekti (Lamser, Timak, Kalmuse 1999: 22 kaudu).

Kasutades sisuanalüüsi, pole esmajoones oluline teatud tunnuste kaudu mõnd teksti kirjeldada, kuivõrd teha paljude tekstide analüüsimisel saadud tulemuste põhjal järeldusi mitmesuguste tekstiväliste nähtuste kohta. Oluline on mõista, et „... tekst esindab autorit ja sotsiaalset situatsiooni, milles ta on loodud“ (Stone et al., Timak, Kalmuse 1999: 22 kaudu).

3.1.1 Kontentanalüüsi valimi kirjeldus

Kontentanalüüsi ühik on üks kõne. Pleenumil oli 58 sõnavõttu ning 55 kõnelejat. Kolm inimest (Mikk Mikiver, Hando Runnel, Indrek Toome) astusid kõnepulti kaks korda, nende tekstid on kodeeritud kahe analüüsiühikuna.

3.1.2 Uurimise käik

Esimese sammuna sai koostatud kodeerimise tabel ning täpsustatud kategooriaid ehk mis on täpselt selle analüüsi eesmärk. Tagamaks meetodi usaldusväärsust, viisin esmalt läbi

proovikodeerimise ning vastavalt sellele ka täiendused kodeerimisjuhendisse (Lisa 1). Näiteks oli proovikodeerimisel ka peateema kategooriaks „Üldistus, filosoofilised teemad“ , kuid viimane osutus üleliigseks nagu ka eesmärgi kategoorias koodid „Jätkata samal kursil“ ning „Pole võimalik määratleda“. Kodeerimisjuhendi koostamisel sain abi „Time and space in the content of Estonian daily newspapers in the 20th century“ (Lõhmus et al 2010) uurimistööst. Järgmiseks sammuks oli kõikide tekstide kodeerimine vastavalt juhendile ning seejärel tulemuste vormistamine.

Tähelepanu tahaksin pöörata eraldi veel väärtuste kodeerimisele. Proovikodeerimise eel tutvusin nii Ronald Ingleharti kui ka Shalom Schwartsi väärtuste klassifikatsioonidega, kuid proovikodeerimise käigus mõistsin, et viimaste klassifikatsioonide detailsus seab väärtuste uurimise liigselt töö keskmesse ning pärsib võrreldavust teiste kategooriatega. Vajasin võimalikult lihtsakoelist väärtuste klassifikatsiooni, mistõttu võtsin aluseks Abraham Maslow mudeli.

Kodeerimisjuhendi selgitusi (täispikk kodeerimisjuhend asub Lisas 1):

- **Peateema:** Kodeeritud selle põhjal, millest kõige rohkem juttu, toetavaid fakte. Kategooriad: „Riik, poliitika, seadusandlus“, „Majandus ja infrastruktuur“, „Kultuur ja haridus“ ning „Igapäevaelu ja –suhted“. Kategooria igapäevaelu- ja suhted kätkeb endas näiteks läbisaamist indiviiditasandil.
- **Eesmärk:** Kodeerida Eestimaa tuleviku tee. Mida sooviti? Kõige kõrgem „tase“ mida ette kujutati, sihiks seati. Eristatud on kolm tasandit. Esimesel tasandil kõneldakse lihtsalt mõningatest vajalikest muutustest. Näiteks probleemiks väärinfo vene kanalites. Iseloomulik lause tekstist: „*Olgu vana moodi, kuid ilma patustamiseta.*“ Teine tasand on soov muutusi juhtimisstruktuuri tasandil, et oleks suurem isetegemise ja otsustamise vabadus. Märksõnad selles kategoorias olid isemajandamine, kodakondsus, sotsialistlik iseseisvus jmt. Kolmas tasand ehk iseseisvus on koodina määratletud, kui tekstis on märgitud ühe võimalusena Eesti võimalik iseseisvus tulevikus. Ehk siis arutletakse muutusi, peatakse võimalikku plaani kogu süsteemi väljavahetamisest.
- **Subjekt:** Keda nähti uue juhina, kellele loodeti? Kes peaks tegema? Vajadusel on kodeeritud ka variantide kombinatsioonid. Kood: „Loomeharitlased“, „Rahvas“, „Poliitikud“, „Keegi“. Kood loomeharitlased on märgitud ka juhul, kui on viidatud

pleenumi lõpus valminud dokumentidele ja vajalikele muudatustele selles. Määratlus „Keegi“ tähendab, et subjekti pole võimalik määratleda, see puudub.

- **Aeg:** Vähemalt kaks alalõiku peavad olema vastavas ajamääratluses. Vajadusel on kodeeritud ka variantide kombinatsioonid. „Kauge minevik“ - alates 1940ndatest. Rohkem kui üks generatsioon tagasi; „Lähiminevik“ - kuni üks generatsioon ajas tagasi, sovetiaeg; „Olevik“ - 1988. aastal toimuv; „Lähitulevik“ - 2-5 aasta plaanis; „Kaugem tulevik“ - rohkema kui 5 aasta pärast.
- **Hinnang ajale:** Missuguses valguses nähakse aega? Kas keskendutakse ainult positiivsele; nii positiivsele kui ka negatiivsele või on domineerimas negatiivne ja hirmutav nägemus.
- **Tulevikunägemus:** Kas tuleviku nägemus on ühene või on võimalikud erinevad arenguteed? Kas ollakse justkui teelahkmel, kus tehtavad otsused suunavad edasise arengu käigu või räägitakse faktidest ja ideedest, mis kõnelevad ennekõike ühest võimalikust arenguteest.
- **Väärtused:** Kodeeritud väärtuste hierarhias kõige kõrgem väärtus.
„Füsioloogilised vajadused“ – materiaalse baasi parandamine, nt oleks piisavalt süüa;
„Turvalisuse vajadus“ – kaitstus, rahu riigis; „Koostöö ja kuuluvus“ – avatus, efektiivne juhtimine, sõprus ja koostöö, sotsiaalsed kontaktid, hea läbisaamine, üksteise eest hoolitsemine, ligimese armastus; „Tunnustusvajadus“ – rahvuskultuuriline eneseväljendusvabadus, iseenda otsimine, eestluse säilimine; „Eneseteostusvajadus“ – otsustusvabadus, vabadus teha ja olla riigijuhtimise tasemel, „vaba mees, vabal maal“ mentaliteet.

3.2 Põhistatud teooria

Teiseks töös kasutatavaks meetodiks on põhistatud teooria, mille najal toimub kvantitatiivsega paralleelselt ka kvalitatiivne tekstianalüüs ning ekspertintervjuud. Põhistatud teooria, mis oma olemuselt on tegelikult uuringustrateegia, on välja arendatud Barney Glaseri ja Anselm Straussi poolt 1960ndate aastate lõpus. „Põhistatud teooria pakub empiirilist võimalust uurida sotsiaalseid fenomene läbi kvalitatiivsete tehnikate ja eristuvate lähenemistega andmete analüüsis,“ (Strauss, Clarke 2005: xxi, kaudu). Põhistatud teoorias luuakse koodid, mõisted ja kategooriad analüüsi käigus. Uurimistöös kasutatud põhistatud teooriale on omane uurimiseväljalt kogutud andmete prioriteetsus, mis tähendab, et teooriad mitte ei suuna

uurimist, vaid need „avastatakse“ empiirilistest andmetest (Glaser ja Strauss, Laherand 2008, kaudu). Toimub pidev andmete võrdlemine, näiteks käesoleva töö kontekstis tekstide ja intervjuude omavaheline võrdlemine, mille najal hakkab ilmema teooria. Rõhk on induktiivsel kategoriseerimisel ja kodeerimisel: „Kodeerimise peaesmärk on lahutada tekst osadeks ja seda mõista, arendada välja kategooriad ning seada need uuringu edenedes korrastatud süsteemi“ (Laherand 2008: 124). Laherand lisab, et teksti võib kodeerida rida-realt, lause-lauserlt või lõik-lõigult, samuti võib koodi seostada kogu tekstiga (protokolliga, juhtumiga) – tähtis on vaid mitte kaotada sidet kodeerimise eesmärgiga.

Süvaintervjuude valik üheks kvalitatiivseks meetodiks lisaks tekstianalüüsile on seotud samas ka tekstianalüüsi tulemuste ning uurimise konteksti parema tajumisega, samas on püütud hoiduda eeldustest ning järelduste ülekandmisest. Teatavat loogikat intervjuude tähtsusest väljendavad ka Michel Foucault'i sõnad: „/.../ juba pikemat aega eristavad, kirjeldavad ja analüüsivad ajaloolased struktuure, taipamata endalt kunagi küsida, kas ei libise neil niimoodi käest elav, habras, värelev „ajalugu““ (Foucault 2005: 19). Täpsemalt kasutasin standardiseerimata intervjuusid: “vastajad vastavad küsimustele, mille vastusevariante pole ette antud ja mis on “lahtised” ka lingvistilises mõttes. Vastaja on aktiivses positsioonis - tal on võimalus oma kogemusi “oma sõnadega” kirjeldada” (Vihalemm 2008). Samuti lähtusin semistruktureeritud intervjuu põhimõtetest. Oluline oli vestluse käigus kõnelejat suunata, kasutada abiküsimusi ning muuta küsimuste järjekorda vastavalt vajadusele.

3.2.1 Kvalitatiivse sisuanalüüsi valimi kirjeldus

Sarnaselt kvalitatiivsele kontentanalüüsile oli analüüsiühikuks üks kõne. Pleenumil oli 58 sõnavõttu ning 55 kõnelejat. Kolm inimest (Mikk Mikiver, Hando Runnel, Indrek Toome) astusid kõnepulti kaks korda, nende tekstid on kodeeritud kahe analüüsiühikuna.

3.2.2 Intervjueeritute valimi kirjeldus

Intervjuude valimi moodustasid erinevate loomeliitude esindajad, kes pleenumil kõnelesid. Samuti oli eesmärk intervjueerida ühte tolleaegset võimuesindajat. Seega intervjueeriti nelja loomeliidu ning ühte nõukogude võimu esindajat. Intervjueerituteks olid arhitekt,

Kultuurinõukogu esimene eesistuja ning pleenumi korraldamises osalenud Ignar Fjuk, kirjanik Paul-Eerik Rummo, laulja ja näitleja Tõnu Tepandi, kunstnik Heinz Valk ning tolleaegse Eesti Kommunistliku Partei (EKP) Keskkomitee sekretär Indrek Toome.

3.2.3 Uurimise käik

Intervjuude ning kvalitatiivse tekstianalüüsis lähtuti kvantitatiivse kontentanalüüsi kodeerimisjuhendist ning uurimisküsimustest. Kuid eelnevalt mainitult kasutati semistruktureeritud standardiseerimata intervjuud, mis tähendab, et olid olemas baasküsimused, kuid igas intervjuus olid ka abiküsimused. Põhipunktid, millele intervjuudes keskenduti, olid: kogemuste kontekst aastani 1988 ning ootused tulevikuks, peateema, pleenumi eesmärk, iseseisvuse idee areng, keda tajuti subjektina, eesmärkide täitumine.

Põhistatud teooria kohaselt esimene samm nii sisuanalüüsis kui intervjuude puhul oli andmete kondenseerimine ehk kõnekate tsitaatide kogumine. Järgmiseks etapiks oli viimaste kategoriseerimine vastavalt tsitaatidele, pöörates rõhku asjaolule, et kategooriad tekiksid tsitaatide najal, mitte ei otsitaks tsitaate kategooriateks. Analüüsi järgmiseks sammuks oli andmete eksponeerimine, mille tulemuseks oli andmete jaotumine maatrikssüsteemi ning viimaseks käiguks nende najal tulemusteni jõudmine. Maatrikssüsteemid asuvad uurimistöö lisades. Kuna intervjuude tulemuste esitus sisaldab palju tsitaadikatendeid, siis on peatükis viidatud intervjuueeritavale ka tema ees- ja perekonnanime esitähete abil. Intervjuud viidi läbi märts - mai 2011.

3.3 Uurimisküsimused

Uurimistöö eesmärk on analüüsida 1988. aasta loomeliitude pleenumit ning selle kõnesid.

Loomeliitude pleenumi analüüs tugineb järgmistele **uurimisküsimustele**:

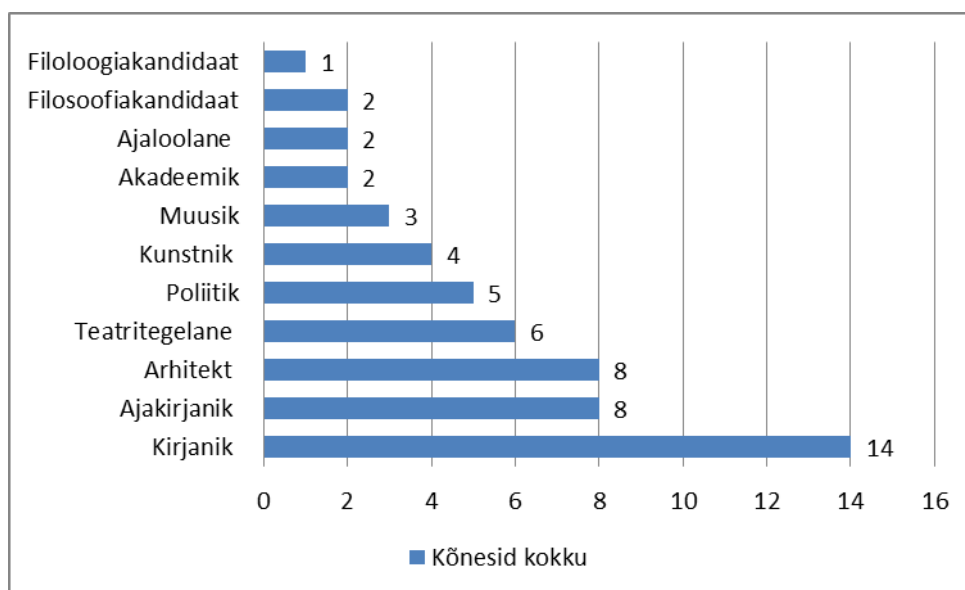
- Mis oli pleenumi eesmärk ja põhifookus?
- Kellele oli pleenum suunatud?
- Millest pleenumil räägiti?
- Milles seisneb pleenumi edu ja tähtsus?

4. Tulemused

4.1 Kontentanalüüs

3.1.1 Kõnelejad

Kahe päeva jooksul esines sõnavõtuga 55 inimest. Avasõnad lausused Mikk Mikiver, Indrek Toome ning Ignar Fjuk. Järgnes seitsme eksperdi hinnang. Sõna võtsid Arno Kõorna, Endel Lippmaa, Urmo Kala, Aili Aarelaid, Klara Hallik, Jevgeni Golikov ning Marju Lauristin. Esimese päeva teise poolde mahtus veel 12 loomeharitlase sõnavõtt. 2. aprillil ehk pleenumi teisel tööpäeval tuli ettekandmisele 35 kõnet ning lõppsõna. Kõik sõnavõtnud on nimeliselt ära märgitud uurimisobjekti peatükis. Pleenumil astusid kõnepulti kaks korda Mikk Mikiver, Indrek Toome ja Hando Runnel. Mikk Mikiver juhatas pleenumi 1. aprillil sisse ning esines ka teisel päeval sõnavõtuga. Indrek Toome ütles nii ava- kui ka lõppsõna. Hando Runnel esines põhikõnega avapäeval ning täiendava sõnavõtuga teisel päeval.

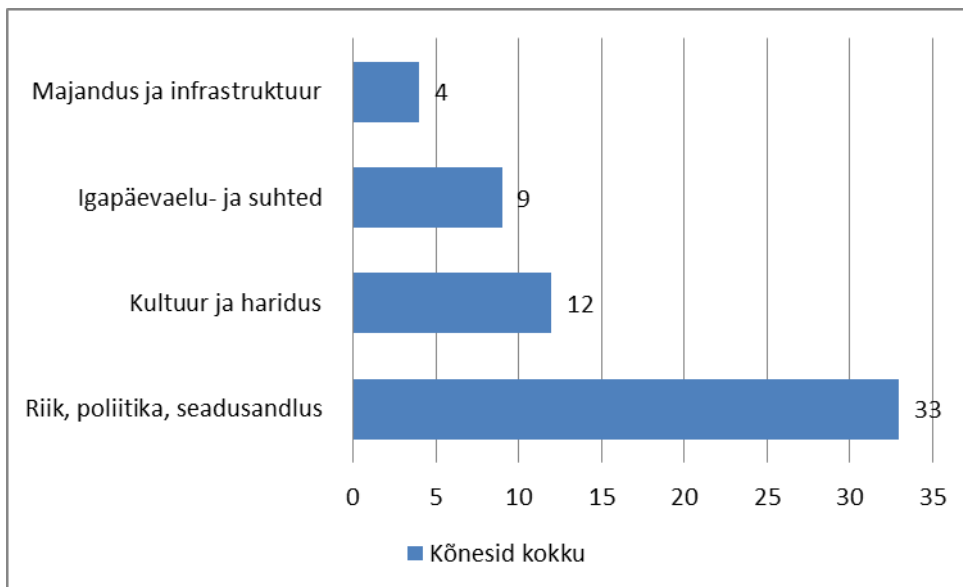
Joonis 2. Pleenumi kõned esitajate ametite lõikes

Viiekümne viiest sõnavõtnust 14 ehk üks neljandik tutvustasid ennast kui kirjanikku. Arvult võrdselt ning ülejäänutest mõnevõrra rohkem astus kõnepulti ka ajakirjanikke ja arhitekte. Kummagi eluala esindajaid oli kõnelemas 8. Teatritegelasi astus üles 6, poliitikuid 5, kunstnikke 4, muusikuid 3, akadeemikuid, ajaloolasi ning filosoofiakandidaate 2 ning filoloogiakandidaate 1.

4.1.2 Pleenumi fookus

Üle poolte kõnede **peateema** oli riik, selle poliitika ja seadusandlus. 12 kõne põhifookus oli kultuuri- ja haridusküsimustel. Igapäevaelu- ja suhetele keskenduti 9 ning majandus- ja infrastruktuuriküsimustele 4 korral.

Peateema peegeldab pleenumi üldist meelsust ning arutelu mastaapsust. Kuna tegu oli loomeharitlaste kogunemisega, siis on mõistetav kultuuri ja hariduse küsimuste esilekerkimine, samas polnud see põhiline teemavaldkond. Kuigi tegemist oli Eesti NSV Loominguliste Liitude juhatuste ühispleenumiga, siis ennekõike mindi loomeliidu tasandilt kaugemale ning tõstatati kogu ühiskonna valupunktid.

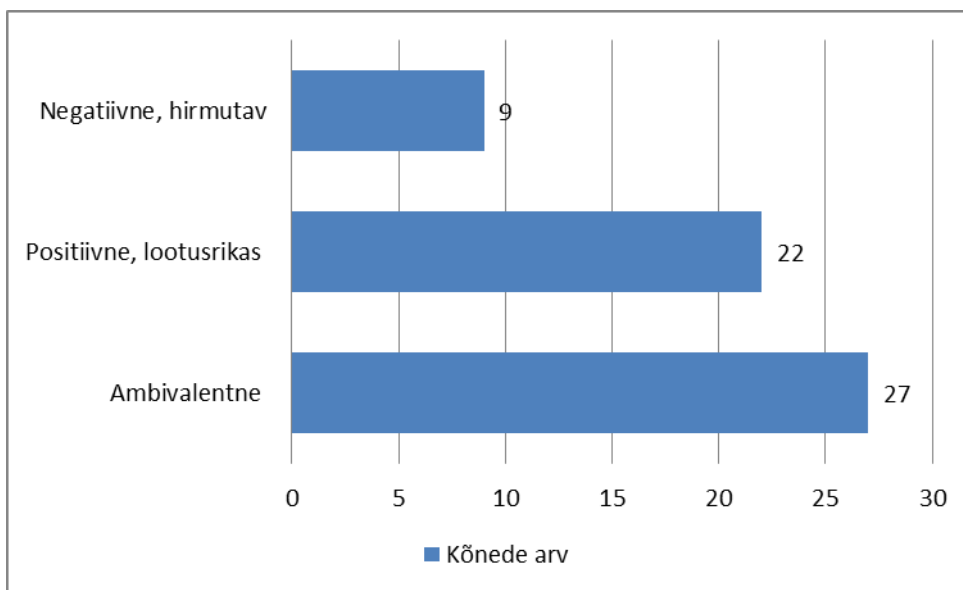

Joonis 3. Pleenumi kõned temade lõikes

Teisel pleenumi päeval võeti rohkem sõna riigi, poliitika ja seadusandlusega seotud teemadel. Kui esimesel päeval keskenduti riigijuhtimisele pea pooltes kõnedes ehk 10 kõnes 22st, **siis teisel päeval oli fookus veelgi selginenud ning riik, poliitika ja seadusandlus oli peateemaks 23** kõnes 36-st. Vähenes kõnede hulk, kus fookus oli kultuuri- ja haridusküsimustel ning majandus peateemana kadus täielikult. Kui esimesel päeval oli neljas kõnes rõhk majandusel ja infrastruktuuril, siis teisel päeval kõneldi majandusteemadest teiste oluliste valdkondade kontekstis ning peateemana seda ei sõnastatud. Avaldati näiteks toetust IME programmile ning selle eestvedajatele, **kuid sellest kõneldi kui ühest olulisest näitest, miks on vaja teha olulisi muudatusi riigijuhtimises.** Vahemärkusena võib veel lisada, et kõik kaheksa ajakirjanikku esinesid teisel pleenumi päeval.

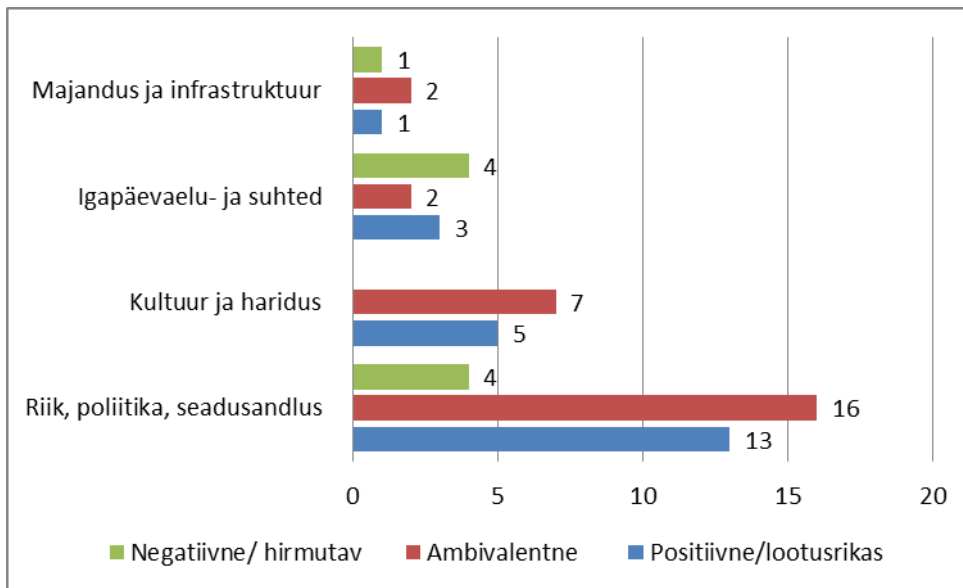
4.1.3 Kõnede foon

27 kõnes on kõneldud ajaraamistikus toodud välja nii positiivset kui ka negatiivset. 58 kõnest 22 sõnavõttu olid kirjutatud üldpilti positiivses ja lootusrikkas valguses kujutatavana kui samal ajal 9 kõnes on hinnang ennekõike negatiivne ja hirmutav. Kokkuvõtvalt võib täheldada, et **olevikku ja tulevikku nähakse rohkem positiivses kui negatiivses valguses**. Kõned sisaldavad nii probleemipüstitusi kui ka lahendusettepanekuid, mistõttu positiivseteks ja ambivalentseteks kaldusid nii mõnedki kõned just tänu olukorda parandavatele ettepanekutele.

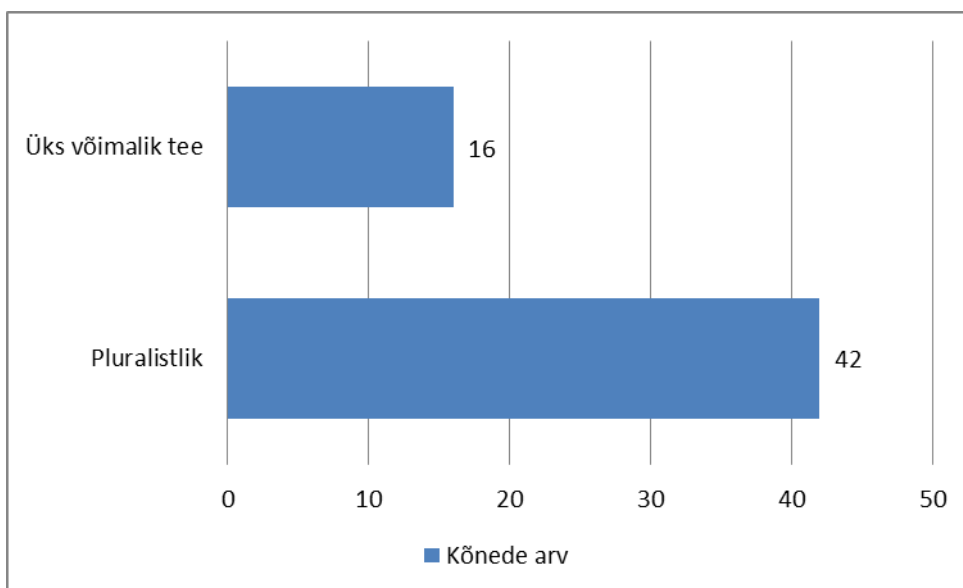
Joonis 4. Pleenumi kõnedes hinnang ajale kõnede lõikes

Negatiivse ja hirmutava teemavaldkonnana on nähtud kõiki peateemasid vähemalt korra, välja arvatud kultuuri ja haridust. Hinnang kultuurile ja haridusele oli ambivalentne 7 kõnes ja positiivselt lootusrikkas 5 kõnes, kuid mitte kordagi negatiivne. Arvestades kõnede hulka on **hinnang ajale olnud kõige negatiivsem igapäevaelu- ja suhete kategoorias**, kus 9 kõnest 4-s on olnud hinnang ajale negatiivne/hirmutav. Ligi pooltes igapäevaelu- ja suhetele keskendunud kõnes oli hinnang ajale hirmutav. Riigist, poliitikast ja seadusandlusest kõneldud tajusid pooltel juhtudel tulevikku ennekõike ambivalentsetena (16 kõnet 33st). Lootusrikkas võtmes oli kirjutatud 13 kõnet ning olukorda ennekõike negatiivseks ja hirmutavaks peeti neljas kõnes.

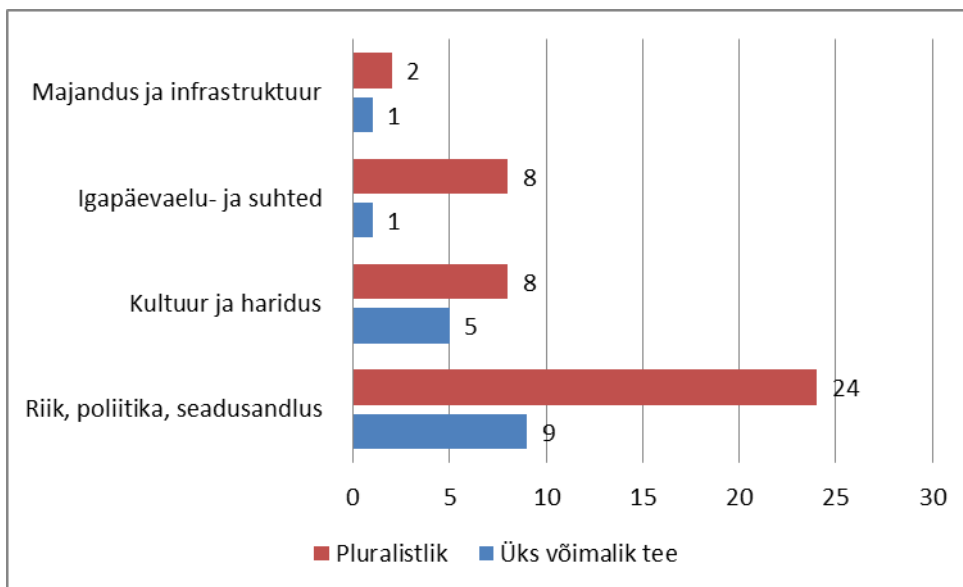
Joonis 5. Hinnang ajale teemade ja kõnede lõikes

Kui eelnevalt sai tõdetud, et hinnang ajale on rohkem kui igas teises kõnes ambivalentne, siis 58 kõnest 42-s on tulevikunägemus pluralistlik, mis tähendab, et valdav on arvamus, et Eesti ühiskonna edasine arengusuund on lahtine. On soodne pinnas oluliste muutuste läbiviimiseks ning arengukõvera muutmiseks. 16 kõnelnust, kes oma kõnedes väljendasid ühte võimalikku tulevikuteed, on 12 neid, kelle hinnang ka ajale oli positiivne ja lootusrikas. Seega ühest võimalikust arenguteest kõneldes, mõeldakse selle all positiivset ja lootusrikkast tulevikku mitte aga negatiivset ja hirmutavat.

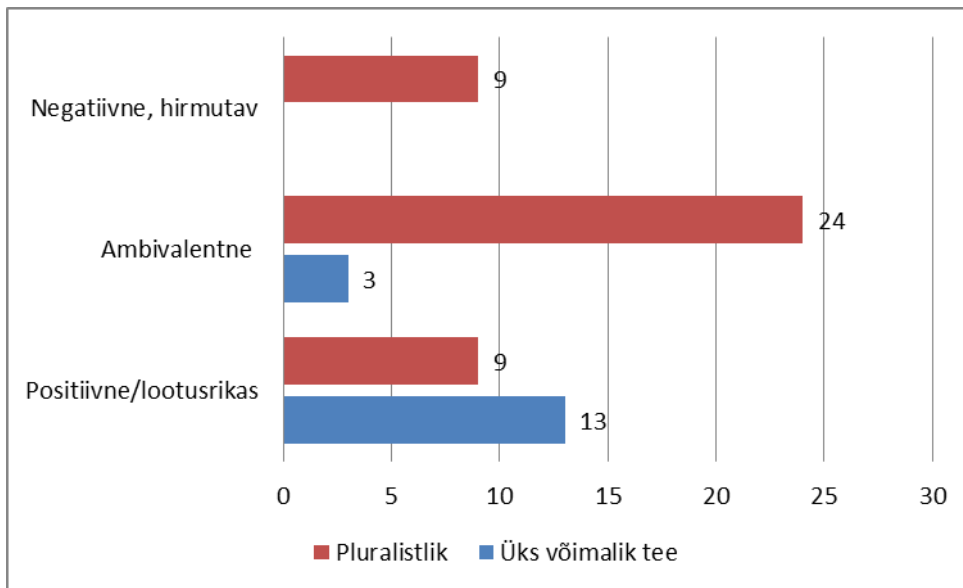
Joonis 6. Pleenumi kõned neis sõnastatud tulevikunägemuse lõikes

Kui majandus ja infrastruktuuri ning kultuuri ja haridusküsimustes on arvestavalt nähtud ka ainult ühte võimalikku teed, mis suunas tuleks edasi liikuda, siis kõige suuremad otsustamiskohad on igapäevaelu- ja suhete ning riigijuhtimise teemades. Kõnedes, kus põhiteema on riik, poliitika ja seadusandlus, on tulevikunägemus 77% juhul pluralistlik ning sõnavõttudes, kus fookuses igapäevaelu- ja suhted on tulevikunägemus 89 % pluralistlik.

Joonis 7. Tulevikunägemus kõnedes teemade lõikes

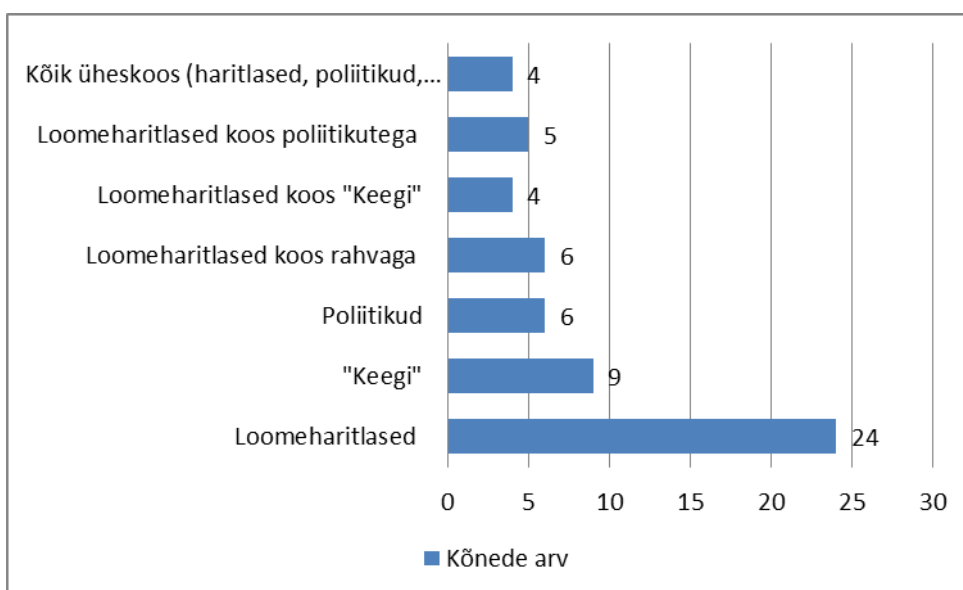
Kõigis 9 kõnes, kus hinnang ajale on negatiivne ja hirmutav, on tulevikunägemus pluralistlik, mis tähendab, et ootused muudatusteks on väga kõrged. Kõned, kus ajas nähti nii head kui ka halba (hinnang ajale ambivalentne), on samuti tulevikunägemust kujutatud ennekõike pluralistlikuna. 27 ambivalentse ajahinnanguga kõnest on pluralistliku tulevikunägemusega 24. Kõnedes, kus hinnang ajale on positiivne ja lootusrikas, on tulevikunägemus pluralistlik või üht võimalikku arenguteed silmaspidav.

Joonis 8. Tulevikunägemus võrdluses ajale antud hinnanguga (58 kõne jaotus)

4.1.4 Muutuste eesotsas olijad

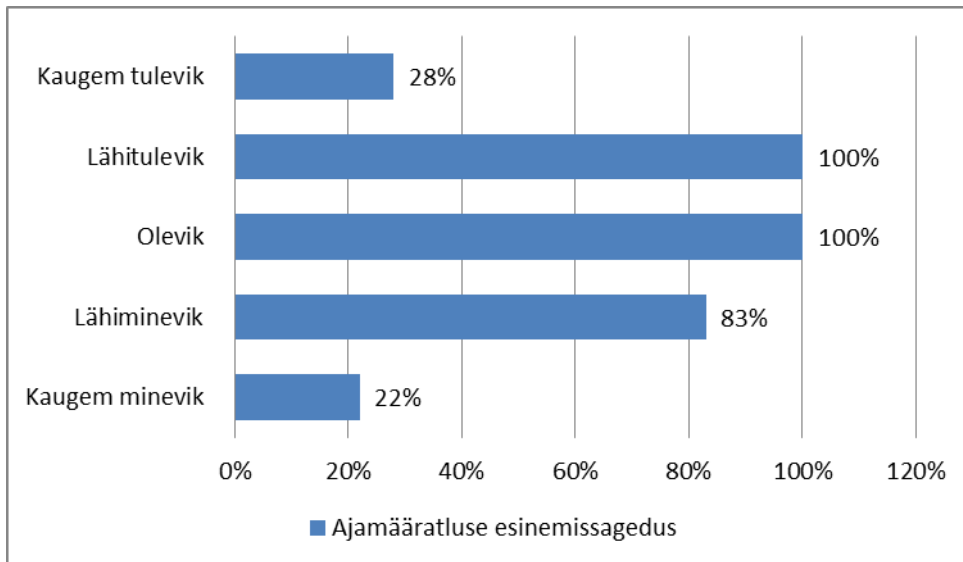
Aktiivsete tegutsejatena nähakse ennekõike iseennast. 24 kõnes nähakse peamise subjektina eluolu parandamisel loomeharitlasi. Kõnes viidatakse korduvalt pleenumi lõpus vormistatud dokumentidele ning nende kirjutamise olulisusele. Sageli tajutakse loomeharitlasi koostööd tegemas teiste gruppidega, nt viies kõnes koos poliitikutega. 9 kõnes polnud võimalik subjekti määrata. Liiduvabariigi poliitikutele loodetakse 6 kõnes, millele lisandub 9, kus nähakse poliitikuks koos loomeharitlaste ning teiste ühiskonnaliikmetega eluolu parandamas.

Joonis 9. Subjekt ehk keda nähti muutuste eesotsas kõnede lõikes

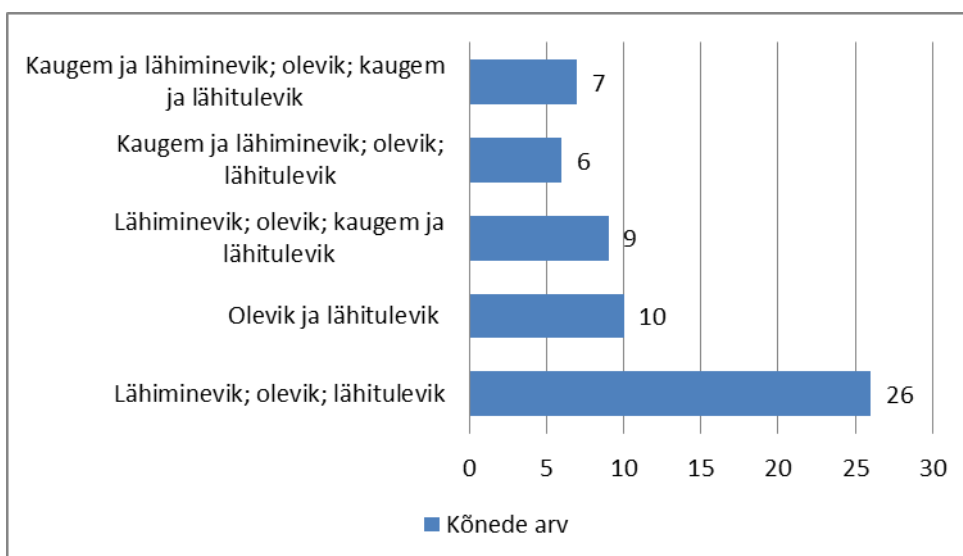

Kõigis 58 kõnes pöörati tähelepanu olevikule ja lähitulevikule. 83% sõnavõttudes kõneldi ka lähiminevikust ning igas viiendas kõnes toodi näiteid ning räägiti ka Eestimaa kaugemast minevikust. Kaugemast tulevikust ehk ajast, mis jääb kaugemale kui viis aastat, kõneles iga neljas loomeharitlane. Nii nagu kaugemast minevikust nii ka kaugemast tulevikust kõneldi vähem. **Loomeharitlased nägid ennast muudatuste eesotsas, kuid seda ennekõike olevikus ja lähitulevikus, sest nendes ajamääratlustes teemasid käsitleti.**

Joonis 10. Ajamääratluste esinemissagedus pleenumi kõnedes

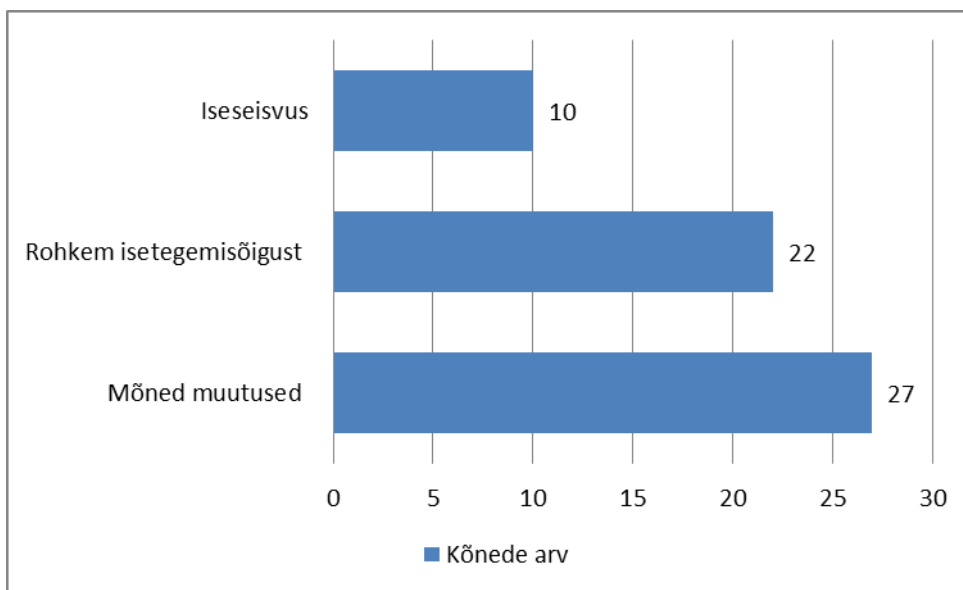
Kõige sagedamini kõneldi (26 sõnavõttu) **olevikust koos lähimineviku- ja tulevikuga**. Mõnevõrra vähem kõneldi ainult olevikust ja lähitulevikust, kokku 10 kõnes. **Üheski kõnes ei keskendunud ainult mineviku meenutamisele.**

Joonis 11. Pleenumi kõnede ajadimensioonid kõnede lõikes

4.1.5 Pidev piiride kompamine

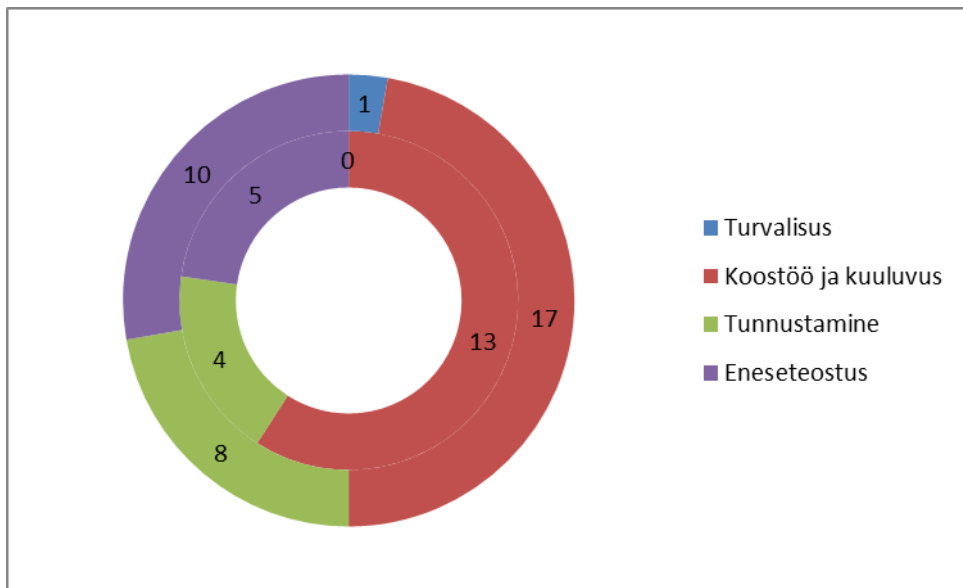
27 kõnes ehk igas teises kõnes oli ettepanek mõneks muudatuseks ehk kõneldi teemadest, millega on vaja Eestimaal tegeleda. 38% kõnedes ehk 22 arvamusalalduses sõnastati, et vajalikud muudatused eeldavad suuremaid isetegemis- ja otsustusõigusi. Lihtsalt muudatused olemasoleva korra, seadusandluse ning kirjutamata reeglite piires pole piisavad. Vajalikud on põhimõttelised muutused riigijuhtimise tasandil. Seitsmes kõnes käidi välja või märgiti variandina tulevikus Eesti Vabariigi taastamine.

Joonis 12. Pleenumi kõned riigivalitsemisest

Sõna iseseisvus kasutas esimesena Aivo Lõhmus, kes esines pleenumi teisel päeval. Avakõnes lausus aga juba Mikk Mikiver, et arutluses ei tohi olla tabuteemasid kuni välja mõtteni, et kas vabariigile on kasulik kuuluda Nõukogude Liitu. Oma riigist, mille üle uhkust tunda, kõnelesid esimesel päeval ka Heino Kiik ning Tõnu Tepandi.

Esimesel päeval oli seega valdavaks sooviks viia ellu mõned muutused (13 kõnet), mida võrstsitasid ideed suuremast isetegemisõigusest (kokku 7 kõnet). Kui teisel päeval esitati 16 kõnet rohkem kui esimesel, rahuldus mõningaste muutustega ainult üks kõneleja rohkem kui eelmisel päeval (14 kõnet). Märgatavalt tõusis soov saavutada suuremat isetegutsemisvabadust nii Nõukogude Liidu koosseisus kui käidi variandina välja ka kunagist täielikku iseseisvumist.

Joonis 13. Väärtused kõnedes esimesel (sisemine) ja teisel päeval (välimine ring)

58 kõnest 30-s on põhiväärtus koostöö ja kuuluvus, mis tähendab, et ennekõike hinnatakse ja oodatakse ühiskonnas avatud, efektiivset juhtimist, rohkem hoolivust, sõprust ja koostööd. Eneseteostus ja tunnustamine on kumbki peamiseks väärtuseks 12 kõnes ehk üks viiendik kõnelnuist pidas esmatähtsaks tunnustamist ning samapalju eneseteostuse võimalust. Ühes kõnes oli rõhk turvalisusel.

Nii pleenumi esimesel kui ka teisel päeval peegeldusid kõnedest väärtused, mis on koondnimetusena määratletavad kui koostöö ja kuuluvus. Esimesel päeval väljendasid koostöö ja kuuluvuse vajalikkust 13 kõnet. Teisel päeval 17 sõnavõttu. **Teisel päeval kahekordistus kõnede arv, kus olid esile toodud tunnustamise ja eneseteostusega seotud väärtused.**

4.2 Ekspertintervjuude kvalitatiivne analüüs

Tulemuste formuleerimisele eelnes põhistatud teooriale omane andmete eksponeerimise etapp, kus uurijana jaotasin andmed intervjueritute ning uurimisteamade lõikes maatrikssüsteemi (Lisa 2, 3). Eksponeerimise etapile eelnes omakorda andmete kondenseerimine ehk kõnekate tsitaatide kogumine. Intervjueritutele on viidatud nimepidi või tsitaadi lõpus nime esitähete abil. Intervjueritud ning nende initsiaalid: Ignar Fjuk (IF),

Paul-Eerik Rummo (PER), Tõnu Tepandi (TT), Indrek Toome (IT); Heinz Valk (HV). Tegemist on intervjueeritute käsitlusega pleenumi kohta.

Selguse mõttes pean oluliseks lisada ka kahe mõiste seletus:

(Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999)

- Retoorika - kõnekunst, kõnekunstiõpetus; ilukõne, ilusad sisustatud sõnad.
- Aktsioon - (hoog) tegevus, toiming, üritus. On aktsioonis on aktiivne, tugev, on rünnakul.

Tulemuste esitamisel on nii-öelda sisupuuna kasutatud intervjuude analüüsi peamist järeltust, mis siis omakorda jaguneb viieks tulemuste rühmaks ning peatükiks:

Pleenum oli **õnnestunud retooriline aktsioon** (1), mille **eesmärk oli innustades rahvast** (2) ning **õõnestades võimu** (3) saavutada niivõrd **demokraatlik riigikord** kui võimalik (4). Kõik teised tõstatatud probleemid olid **peaeesmärgi teenistuses omamata individuaalselt suurt tähelepanu** (5).

4.2.1 Õnnestunud retooriline aktsioon

SÕNASTAMISE JA LAVASTAMISE OSKUS

Mõiste retooriline aktsioon pärineb Paul-Eerik Rummolt, kes tõdes ka, et suurt rolli mängis loomeharitlaste oskus öeldut hästi sõnastada: „*Ja kindlasti olid need asjad **paremini sõnastatud**, kui paljud teised toleaeagsed **retoorilised aktsioonid**.*“ Loomeharitlaste sobivusest pleenumit pidama kõneles ka Tõnu Tepandi: „*././ nende andekus, ande laad igal ühel natuke isemoodi - kellel kirjutaja, kellel rääkija, kellel seal veel midagi. See andekus sai pidurite alt välja.*“ Tepandi intervjuust joonistub välja, et pidevalt analüüsiti ja suunati pleenumi kulgemist. Nimelt jäeti Teatriliidu juhi Mikk Mikiveri eestvedamisel Tepandi emotsionaalne laululine etteaste esimese pleenumipäeva viimaseks. Tepandi sõnul ütles tema laululoo järel Mikk Mikiver: „*Vaata nüüd - ei. Nüüd me lõpetame selle asja ära.*“ Õige õhustiku saavutamiseks oli oluline pleenumi toimumise koht. Lavana sooviti kasutada Toompea suurt saali, sest sõnum pidi välja minema otse võimukeskusest (HV). „*Vaata, tollal see Toompea oli koguaeg nagu suletud ala, kõik see värk.*“ (TT).

Pleenumi ülesehituses peegeldus loominguuline vabadus. Nimelt oli paika pandud avasõnade lausujad ning ekspertide sõnavõttud, kuid see oli ka kõik. Selline lähenemine andis võimaluse suursugusele hetkeemotsioonidele tuginevale reorikale. „*Huvitav moment oli selle juures see, et me ei leppinud mingiski omavahel kokku, kes millest räägib,*“ (HV). Sama tõdeb ka Ignar Fjuk: „*././ ega me ise ka korraldustoimkonnana ei teadnud ju, mida see üldse endast kujutab.*“ Võib oletada, et just seetõttu oli pleenum pidevas arengus: „*Ma oleks saanud oma kõne teisel päeval lugeda, pidada, siis ma oleks selle võib-olla peast rääkinud - hoopis midagi muud. Nii et see kõne-kõne haaval ta nagu tekitas sellist tohutut nagu... alustas üks pleenum ja lõpetas hoopis teine pleenum. Need inimesed, kes seal olid - need inimesed muutusid,*“ (IF). Üksteisele toetumisele ja selle najal aina julgemaks muutumisele vihjavad ka Tõnu Tepandi: „*Milles see nali oli, oli just see, et üks persetäis andekaid inimesi olid kogunenud saali - nad moodustasid nihukese võimsa värgi seal; kõik see asi toetas ennast ja siis inimesed rääkisid*“ ja Indrek Toome: „*././ nemad ju kütavad üksteist üsna kenasti. Heh, üks ütleb midagi, teine tahaks veel juurde panna. Nemad nii palju ei mõtle tagajärgede peale kui ratsionaalne inimene.*“

Olulise märkuse teeb seejuures veel Ignar Fjuk retoorika ning sõnavabaduse suhtest: „*././ sel ajal ei saanud veel rääkida, ei räägitudki, mida me tegelikult tahame või mida me tegelikult teeme, vaid see jutt käis kogu aeg niimoodi **retooriliselt - keeratakse kogu aeg vinti järjest rohkem peale.***“

ÜLE OOTUSTE HÄSTI ÕNNESTUMINE

Paul-Eerik Rummo lisab, et aktsioon õnnestus seejuures veel niivõrd hästi, et ületas arvatavasti korraldajate ootused: „*././ ikkagi iseloomustasin kogu seda värki väikestviisi sellise õukondliku mänguna - noh, aadlimeeste paleepöörde katsena või teatud formaadis selle **esilekutsumisena** ././ tegelikult me siin räägime ilusasti küll ja kutsume Nõukogude võime ja kommunistliku partei keskkomiteed uuenema ja aru saama asjadest ja Gorbatšovi liiniga kaasa minema julgemini ning kõike muud taolist, aga tegelikult mõtleme vabariigi taastamisest - see idee tuli sellele korraldajate põhirühmale võib-olla veidike ehmatusena pigem või tähendab selle idee väljakäimine.*“ Arvamus saab tuge ka Ignar Fjuki tõdemusest, et ettevalmistatud vastuvõetavad kirjad jäid ajale jalgu: „*Need tekstid, mis siin vastu võeti mingisugused, nende kondikavad olid ette valmistatud ja mäletan, et kui see läbi sai - see üritus - redaktsiooni toimkonnas ma olin ka seal ja siis mõtlesime, et issand - see ei ole üldse*

see; peaks olema midagi muud. Aga siis enam ei jõudnud, sest üritus sai läbi. Nii et see muutus oli nii kiire selles suhtes.“ Seega sellist vabadust oma mõtete väljendamisel korraldajad ei oodanud. Teemapüstituse suursugususe võtab kokku sel hetkel EKP Keskkomitee sekretärina töötanud Indrek Toome: „ /.../ esimesena Eestimaa pinnal pärast 1940. aasta vägivaldset riigipööret esimest korda 1.-2. aprillil 1988 räägiti selliselt Eesti asjast. Mitte kordagi kõikide nende aegade jooksul - võtame siis 48 aasta jooksul - nii avameelselt, nii otse, nii kriitiliselt Nõukogude võimu, kommunistliku partei tegijate vastu, no Vaino ja Saul ja nii ja naa.“

Õnnestumisele aitas samuti kaasa kogu sündmuste kontekst. Esiteks peamiselt Kultuurinõukogu kaudu kujundatud positsioon ning tehtud eeltöö ühiskonnaasjadest rääkimisest: „ /.../ loovharitlased olid juba nüüd paari aasta jooksul omandanud ühiskonnas väga niisuguse võimsa toetuse. Meie sõnu usuti. Ühiskond nägi, et loovharitlased on ühed vähesed, kes julgevad rääkida seda, mida ka need kuulajad mõtlevad ja mida nad tunnevad. Selle tõttu oli meie populaarsus suurim, mis kunagi Eestis olnud - loovharitlaste populaarsus,“ (HV). Teiseks, Paul-Eerik Rummo tõi esile loomeharitlaste suhtes austava hoiaku: „ /.../ kajastub 19. sajandi vene mõtteviisi selline pikendus hilisemasse aega, Nõukogude Liitu, ja selle kaudu tuli see ka Eesti NSVsse. See on nimelt see, et võimud aktsepteerivad kirjanikke ja on nagu sunnitud aktsepteerima. Nõukogude võim siis mängis seda joont nagu edasi jätkuvalt, nagu ta Venemaal omal ajal oli.“ Teatud leebusele viitab ka Heinz Valk: „Ja samas suhtuti neisse küllaltki nii-öelda leebelt. Me võisime öelda palju niisugust, mida mõne teise elukutse inimene ei saanud. Temaga oleks üsna karmilt talitatud; meiega nii ei tehtud.“ Kolmandaks loomeharitlaste materiaalsed võimalused: „ /.../ aga see soodustas ka inimeste loomingulist iseseisvust, sest see on vana tõde - kui inimene, tema esmavajadused on rahuldatud, siis on tal aega mõelda ka olulisematele ja ühiskondlikumatele probleemidele. Ja nii oli ka kunstnikkonnaga,“ (HV). Neljandaks Gorbatšovi perestroika ning korra nõrgenemine: „Ühesõnaga - hakati tasapisi lubama, et inimesed avalikult räägivad, kirjutavad mineviku - eriti stalinismiaegsetest - kuritegudest, ebakohtadest ja kõigest muust. See oli märk, mis kohe pani sellise nagu tegutsemistahte ootevalmis. Ja kui see koguaeg muudkui kasvas - järjest ilmusid ajalehtedes-ajakirjades, telesaadetes niisugused asjad, millest siin viis aastat tagasi poleks tohtinud kuskil avalikult rääkida. See andis koguaeg julgust,“ (HV).

AKTSIOON

Kui Paul-Eerik Rummo nimetas pleenumi **retooriliseks aktsiooniks**, siis Heinz Valk koondpauguks ning Ignar Fjuk Kultuurinõukogu tegevust **kaasamisprogrammiks** ning pleenumi selle **kokkuvõtteks**: „*Ma olen seda palju mõelnud, sest ma olin üks, kes oli sellega kõige rohkem seal. Algselt nagu seda vedas seal - ma mõtlen Kultuurinõukogus ja ka raadiosaates - et kellele või millele me seda tegime. Ja see oli ikka selline ühiskonda võitlusvaimu ja teatud julguse ja vastutuse sütitamine; pidev selline kõnelemine asjast, et kõik, kes kuulavad, tunneks ennast osalisena nagu kaasamisprogramm. Seega ka pleenumimaterjalid on just nagu seda, et selleks ajaks olid juba teatud teemad läbi käidud - noh, kodakondsusseadused ja sellega seotud küsimused olid juba üles tõstetud - et see oli nagu üks kokkuvõte.*“ Pleenumile eelnenud ajal oli Kultuurinõukogus toimunud tõsine töö: „*./.../ selleks ajaks, kui toimus see loomeliitude pleenum, oli kultuurinõukogu juba vastu võtnud ca 10-15 igasugust märgukirja igasuguste asjadega seoses - küll kodakondsusseadusega, küll keeleseadusega; migratsiooniga, igasugu asjadega,*“ (IF). Tunnustavad laused seejuures ka Indrek Toome poolt: „*./.../ kultuurinõukogu käsitles absoluutselt kõiki teemasid; minu meelest polnud ühtki teemat selle kahe ja poole aasta jooksul, mille suhtes me nagu ei arutanud, oli see siis ... kõik teemad,*“ (IT). Kui Kultuurinõukogu tegeles ühiskonna probleemidega strateegilisel tasemel, siis pleenum oli nii-öelda vaba mõtteavaldus, kus tähtsaim õige retoorika ehk kõnekunst ning käitumismaneerina rünnak kui probleemide kaardistus tegevusplaani koostamiseks. „*Tähendab ma ütleksin, et nemad olid väga tähtsa asja tegijad. Igasuguses asjas on... kui midagi on vaja kardinaalselt muuta, siis on kellelgi vaja välja tulla ja julgelt eitada. Julgelt eitada - see on väga suur asi, kui on väga stabiilne ja pikaajaline... /.../ tuleb eitada eelmist, et saavutada mingi uus kvaliteet. Ja siin oli vaja ka eitada - näidata, et selle juhtkonnaga, Vainode ja nendega enam edasi minna ei saa. See, mis nad on teinud - ühel, teisel, kolmandal rindel - sellega edasi minna ei saa. Tuleb seda eitada, lõhkuda. /.../ emotsionaalsed inimesed, nagu nad on - enamusel ei ole neist isegi sügavat analüüsi olukorrast; on rohkem niisugune eitamise-soov; sünteesist ma ei räägi,*“ (IT).

4.2.2 Rahva innustamine

Kõigi intervjueeritute arvates oli pleenum suunatud rahvale. Samas see ei olnud niivõrd teadvustatud tol ajal. Näiteks alustas Ignar Fjuk küsimusele vastamist niiviisi: „*Ma olen seda*

palju mõelnud /.../.“ Eelnevalt sai juba mainitud, et Ignar Fjuk iseloomustas pleenumit kui kaasamisprogrammi kokkuvõtet. Nõustub ka Indrek Toome: „/.../ nad läksid kokku ja võtsid vastu sellised dokumendid ja saatsid selle rahvale.“

Mõnevõrra teistsuguse nurga alt analüüsis rahvast kui sihtgruppi Paul-Eerik Rummo, kelle sõnul võis pleenum alateadlikult olla loomeharitlaste püüd ennast rahva silmis siiski protsesside ja vaimse juhina näidata: *„Inimesed tundsid end vabalt ja julgelt niikuinii ja nüüd oli nagu see oht, et need, kes on tundnud seda missioonitunnet, tundnud end kole tähtsana, et nad on rahva vaimsed juhid - et nad jäävad kõrvale; on vähem radikaalsed või ei kogune üldse või ei ütle omalt poolt mingit sellist selget sõnumit üldse ja... seetõttu oli, jah, selle pleenumi kokkukutsumine viimane võimalus seda näidata, et oleme olemas ja võib-olla mingis vaimses mõttes oleme isegi selle protsessi juhid. Ühiskonna ootustele pööras tähelepanu ka Ignar Fjuk: „Kuskil hakkas '80ndate alguses täielik sihuke kruvide kinnikeeramine pihta - ja see venestamine hakkas nii tugevalt pihta, et tol ajal - arvan, et '87 suvest edasi, '87 lõpp ja '88 algus polnud ühtki eestlast, kes oleks öelnud, et ta tahaks, et see asi siin jätkuks. See oli... see oli nii suur ootus ühiskonnas.“ Samas oli Fjuk kindlal veendumusel, et loomeharitlased olid sammuke rahvast alati ees: „Loomeintelligents oli rahvast kogu aeg ees. Tähendab... kui ma raadiosaatest rääkisin, siis oligi see, et rahvast kaasa kutsuda - et nad hakkaks iseenesestmõistetavaks pidama, et nad on vaba rahvas vabal maal; et nad julgeks seista oma tõe eest ja noh, seda ei olnud, et "teie seal, tehke rohkem!" - vastupidi.“*

Huvitava aspekti toob sisse ka Heinz Valk, kes tõdeb, et kaaluti „ rahva äratajatena“ ka pleenumijärgset põrumist: *„Me läksime ka pleenumil välja nihukese väikese riskiga, et võime jääda hüüdjaks hääleks kõrbes; mitte midagi ei juhtu Eestis. Ütleme oma sõnumi ära, aga rahvas ei julge reageerida sellele mingilgi moel. Aga õnneks niisugused kartused olid õnneks valed.“* Heinz Valk kirjeldab kuidas ühiskonnas tekkis pleenumi järel seniolematu olukord, kus loomeliitude temadel hakati omalagatuslikke koosolekuid pidama ning toetusavaldused edastati allkirjastatult. Näiteks oli tema jaoks üllatus 1. mai rongkäigus 1988. aastal rohked plakatid ja loosungid loominguliste liitude ja Rahvarinde toetuseks. Ignar Fjuk lisab, et hoogustumine sai veelgi jõudu juurde kahe nädala pärast, kui kuulutati välja Rahvarinne: *„/.../ kui tuli Rahvarinde väljahõikamine, siis läks massiivselt - lisaks loomeinimestele tuli tohutult inimesi juurde; ka neid, kes polnud loomeinimesed.“*

4.2.3 Võimu õõnestamine, sõnum Moskvale

Tõnu Tepandi lisab rahvale oluliste sihtgruppidega ka iseenda ehk loomeharitlased ning Moskva: „*././ ta oli ikka kindlasti iseendale kõige pealt, siis rahvale ja siis sinna Moskvasse. Ehk siis sinna... selles suunas.*“ Loomeharitlaste omavahelisest innustamisest oli juttu juba intervjuude analüüsi esimeses peatükis. Intervjueeritute vastuseid analüüsid võib täheldada, et pleenum oli ka sõnum Moskvale ning keskvõimu kohalikele esindajatele Eestis: „*Meie nüüd ... kõik see, mida plaanisime, läks erakordselt täppi, sest see, mis seal välja öeldi, ehmatas keskkomitee täielikult ära. Täielikult ehmatas ära. Sest kohe... no nad said ju kohe lindistused, kõigi kõnede lindistused ja kui nad olid need ära kuulunud, otsemaid keelati pleenumil räägitu ajalehtedes avaldamine. /.../ .ma ei tea täpselt Gorbatšovi reaktsiooni, ta meile ei käratanud ühtegi ränka sõna ju, mitte midagi ei tulnud Moskva poolt meie pleenumi kohta - aga mingeid järeldusi ta tõttas sellest tegema, sest siis hakati juba tasapisi ette valmistama Vaino mahavõtmist ja nii-öelda võimuladviku vahetumist Eestis, kuna Gorbatšov sai aru, et selle juhtkonnaga ta kaugemale ei sõida ja ainult võivad konfliktid suureneda,*“ (HV). Võimu õõnestamine käis ka läbi kohalike poliitikute kõnetamise: „*Et me ei tule kohe kompartei keskkomitee maja maha lõhkuma, vaid ütleme, et praegu on see hetk - kui te selle maha magate, siis teid lükatakse kõrvale nii või teisiti. Ja siis oli näha Indrek Toome justkui tuli nagu veidikene üle ja kõik Kompartei lõhestus kaheks*“ (PER).

Märkimist väärib ka asjaolu, et nii loomeliitude pleenumi kui ka Kultuurinõukogu tegevused toimusid legitiimselt ning bürookraatlikku süsteemi omakasupüüdliselt ära kasutades võimu õõnestavalt: „*./.../ loomeliitude egiidi all toimusid sellised enam-vähem poliitilise värvinguga avalikud kogunemised, mis olid täiesti... mida oleks olnud võimatu ametlikult keelustada, sest need olid täiesti legitiimsed organisatsioonid sel ajal - ja kuhu alati kutsuti kompartei keskkomitee inimesi, kes siis viibisid kohal ja kõik; said oma seisukohti kaitsta ja kõik oli selles suhtes väga elegantselt läbi viidud,*“ (PER). Seega olid ka sõnumid Moskvale teinekord retooriliselt süsteemi õõnestavalt edastatud: „*Aga Moskvast mõned meist arvasid, et see on oluline - näiteks Jaak Allik ja nemad; /.../ tuleb mingi üleliiduline parteikonverents, kus - nagu Gorbatšov oli kuskil öelnud mitu korda - oodatakse uut kursivõtmist muutustele, heas mõttes. Noh, me siis nagu mängisime seda mängu kaasa. Teisiti ei saanud mängida seda mängu seal, kui ei mänginud nende samade reeglite järgi*“ (IF). Loomeharitlaste strateegia toomis, sest kuigi nagu Heinz Valk märkis, et Gorbatšov oli kogu aeg rääkinud, et

loovharitlased on perestroika ainukesed tõelised sõdurid ja toetajad, siis positsioonid hakkasid reaalselt kõikuma ning loomeharitlased võitma parteisüsteemi tema enda poolt reglementeeritud mängus. Võimuesindajad olid näiteks sunnitud juba arvestama loomeliitude seisukohtadega: „/.../ hakkasime nüüd ette valmistama koos Vaino Väljasega keskkomitees; meie hakkasime ette valmistama sõnumit toleaeegse kõige kõrgema juhtkonna tasandil. Aga nüüd me pidime midagi vastama, kui tahtsime olla ja säilitada mingitki liidrirolli selles perestroikas siin Eestimaal. Vaino Väljas kindlasti seda tahtis, kindlasti tahtsin ka mina edasi lükata seda asja. Siis loomulikult said need materjalid ka välja võetud ja hakkasime valmistama EKP keskkomitee pleenumit,“ (IT).

4.2.4 Saavutada demokraatia

Loomeharitlaste tegevust iseloomustab pidev piiride kompamine eesmärgiga kätte võita rohkem vabadust: „ /.../ koguaeg nad avardasid selle vaba mõtlemise piire - niisuguse demokraatlikkuse aimu ja kuna üha rohkem ja rohkem sa vabaks ajakirjandus, raadio, televisioon, seda julgemaks kogu aeg läksid inimeste mõtted üha rohkem ja rohkem“ (IT). Ka loomeliitude pleenumi korraldamine ja seal niivõrd vabalt kõnelemine oli üks keskvoimu taluvuspiiri proovilepanek: „Kõik see õhustik, kogu see... noh... sinna mindi niimoodi kombates ja mitte väga julgelt, aga teadmata, mis tehakse /.../ /.../ vaid see jutt käis kogu aeg niimoodi retooriliselt - keeratakse kogu aeg vinti järjest rohkem peale“ (IF).

Iseseisvuse poole liiguti samm-sammult: „Mina nagu lähenesin sel ajal asjadele umbes selle nurga alt, et seni, kuni seda lõppeesmärki ei ole võimalik... isegi tehniliselt võimalik päeva pealt saavutada - poliitilises kontekstis iga protsess võtab aega - see ei tähenda, et me ei peaks organiseeritult ja teatud kindla sihiga samm-sammult tegelema, teades kogu aeg, milleks on just see konkreetne samm, mida teeme, vajalik“ (PER). Samas 1988. aasta kevadel puudus kindel nägemus või strateegia: „Kes rääkis otse iseseisvusest, kes rääkis siis mingisugusest paremast sotsialismist, kes rääkis siis mingist erimajandustsoonist ja kes rääkis mingisugusest veel mingist vahevariandist /.../ Läbi mõeldud plaanid - ma ei tea, kas neid üldse kellelgi oli. /.../ Meie siin muudkui läksime oma selle tegemisega edasi. See on natuke nii, nagu laps läheb keelatud alale, siis läheb ikka edasi ja edasi - ja siis läheb, vaatab, et keegi ei keela ka; võtab juba, hakkab seal toimetama, tervet tuba ümber ehitama juba“ (TT). Paul-Eerik Rummo lisas: „Aga suurt pilti sellisel kujul väga ei olnud ja selleni, et

vabariigi iseseisvuse taastamine, toimub ülemnõukogu kaudu - selle idee peale keegi polnud veel tõenäoliselt päris tulnud.“

Intervjueeritavad tõdesid, et pleenumi toimumise ajal ei usutud veel iseseisvumise võimalikkust: „1.-2. aprill oli ikkagi puhas selline alles kompamine ja pea liiva alt välja tõmbamine. Ja kui mõni ütleski rohkem, siis see oli üksik hääl kõrbes - ilmselt see oli pigem retoorika kui veendumus, et seda on võimalik teha“ (IF). Nii kiiret sündmuste arengut ei pidanud variandiks ka võimuesindajad: „Kusjuures ei osanud meie arvata '88ndal aastal ega usun, et ka need sõnavõtjad ei osanud aimata, et seal 3 aasta pärast on Eesti taasiseseisvunud“ (IT).

4.2.5 Kõnedes tõstatatud probleemid intervjueeritute nägemuses

Loomeliitude pleenumi eesmärk polnud kaardistada ühiskonna kõiki valupunkte, et neid lahendada hakata. Probleemide esiletoomine oli osa demokratiseerumissoovi retoorikast, probleemid taandati tarvidusele muuta poliitilisi eeldusi: „./../ mida küll Lennart välja ei öelnud esialgse väljaastumisega - et igal juhul on see valiku küsimus, otsustusõiguse, et rahval on oma tuleviku üle otsustusõigus; enam-vähem sama, mis öelda, et nõutakse poliitilist omariiklust. Nii et see oli väga oluline ja see mind mingis mõttes tõmbas; see oli nagu see telg või foon, milles kogu see jutt toimus. Siin pole jutt ainult sellest, et on mingi tsensuur kuskil ja sõnavabadust ei ole või et mingisuguseid moodsa kunstilminguid ei lubata viljeleda, midagi taolist; see foon oli tõsisem - foon oli see, et kas rahvus säilib või ei säili ja vot et millised poliitilised eeldused on selleks vajalikud, et säiliks“ (PER). Lennart Meri kõne näitel kommenteeris tollaseid mõtteid ka Ignar Fjuk: „Keegi ei mõelnud, et kui saaks venelased välja, siis hakkame korralikult tõstma tööviljakust ja kartuleid kasvatama - oligi ainult, et saaks venelased välja; saaks ainult vabaks. '88 alguses oli kõik selline puhas vabadusele kutsuv ja vabadust nõudev retoorika; kes rohkem, kes vähem sidus seda argumentidega - nagu Lennart Meri nende demokraatia-võrdlustega või keegi teine veel. Aga see on puhas emotsioon.“

Vastused küsimusele, kuidas ootused on täitunud, peegeldavad samuti asjaolu, et demokraatia saavutamine oli ainuke eesmärk: Heinz Valk: „./../ loomulikult see, mida me pleenumil rääkisime, see sai teoks ju lähiaastatel, sest tollal selle Nõukogude võimu ja kompartei surve

all olemise päevil oli meil tähtis sealt välja jõuda, saada vabadeks ka oma hingelt ja tegudelt - see programm ju täideti paari aastaga täielikult. Aga kõik edasine oli meil ainult unelm.“

Ignar Fjuk: „ /.../ esiteks - kõik ootused on täitunud. Ja teine vastus on see, et ega neid ootuseid ei olnudki midagi. Oligi niimoodi: mingi sihuke metafüüsiline vajadus, et eestlane otsustaks ise Eesti asju. Et me saaksime vabaks, et me oleksime riik. Noh, ütleme, aprillis veel mitte '88, aga juba '88 lõpus oli see täiesti levinud hoiak ja teadmine, et peame vabaks saama ja selle nimel tegutseme.“

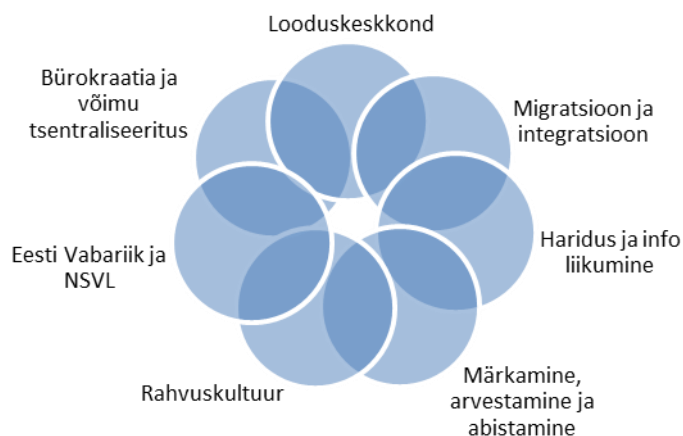
Tõnu Tepandi sõnastas küsimuse probleemide väljakäimisest pleenumil ka ise: „ /.../ aga vigur on selles, et tollal said nad tõstatatud samamoodi, nagu kogu see oma riigi tegemine.“ Samuti lisab ta: „Need on niisugused asjad, kus räägitakse igasugu vahvaid värke ja vabalt ja räägitakse palju lollusi kokku - noh, tagantjärgi vaadates, üks ole. Või noh, ühesõnaga... aga need ongi need mootorid, mis lõpuks siis viivad selleni, et asi läheb reaalselt täideviidavaks. Aga alguses tulebki põrutada.“ Tegevuste üksteisele järgnevusele riigi ülesehitamise protsessis pööras tähelepanu ka näiteks Paul-Eerik Rummo: „Ideed - olgu nad konservatiivsed või mässulised, aga igal juhul peavad nad olema esiteks läbi mõeldud ja teiseks formaliseeritud ja peavad olema mehhanismid, mille kaudu neid saab teostada selles mõttes.“

Üks võimalik seletus, miks probleemid tõstatati vaid retooriliselt, peitub selles, et loomeharitlased ei näinud ennast niivõrd Eesti riigi uute ülesehitajate kuivõrd vaid rahva vaimse juhina iseseisvuse kättesaamisel: „/...(politoloogia) ma midagi teadsin, aga mul ei olnud mingit vajadust ega tahtmist ise sellega tegeleda. Tahtsin ainult, et Eestis muutuks, Eesti saaks... tahtsin, et Eesti saaks vene võimu alt lahti“ (IF). Heinz Valgu meenutus: „Rootsi ajakirjanikud, tegid minuga intervjuu ja küsisid, et noh, mis siis teete, kui olete iseseisvuse kätte võitnud? Ma ütlesin - mina ja mu sõbrad astume kõrvale ja avame tee neile, kes on selleks kohustatud ja seatud; tõelistele poliitikutele.“ Samuti tõdes ka Indrek Toome, et asjaolu, et loomeharitlased oleksid näinud ennast probleemide lahendajatena, kuskilt välja ei tulnud. Juba ka eelnevalt sai tähelepanu pööratud Indrek Toome ütlusele, kus ta on määratlenud loomeharitlaste rolli: „Tähendab ma ütleksin, et nemad olid väga tähtsa asja tegijad. Igasuguses asjas on... kui midagi on vaja kardinaalselt muuta, siis on kellelgi vaja välja tulla ja julgelt eitada. Julgelt eitada - see on väga suur asi, kui on väga stabiilne ja pikaajaline... /.../„

Leidus ka arvamus, et paljud probleemid lahenevad iseenesest: „Püstitati loosung - turg reguleerib kogu majandust /../ Samuti loodeti ka seda, et inimühiskond - anna talle vabaduse kätte ja ta ise reguleerib ennast, nagu üks isereguleeriv mehhanism on. Aga ei - inimene on ebatäiuslik“ (HV). Samuti tõstasid seoses probleemide lahendamise oskuste ja teadmiste nappus ning üksmeel: „/../ väga paljud asjad olid niimoodi probleemi tõstatamise ja loosungi tasemel, sest sel juhul olid kõik veel ühel meelel. Nii, kui hakati juba konkreetselt ühte eesmärki taktikate ja poliitikatega püüdma realiseerida, siis hakkas asi kohe laiali minema.“

4.3 Kvalitatiivne sisuanalüüs

Analüüsi tulemusteni on taaskord jõutud põhitud teooriale omase eksponeerimise ning sellele eelnenud andmete kondenseerimise etapi eduka läbimise tulemusena. Täheleb, tulemusteni jõudsin kõnekate faktide kaardistamisega ning analüütilise jaotamisega maatriksüsteemidesse (Lisa 4, 5). Esmalt kaardistasin kõneldu teemade kaudu, teiseks sammuks oli analüüsida võimalikke sõnumeid nende teemapüstituste taga. Lisan, et maatriksisse pole paigutatud kõikide kõnede kõiki lõike, mis sinna sobiksid, kuid see pole ka antud analüüsi eesmärk. **Siht oli leida peateema, sõnum ehk millest läbi kõigi nende kõnede räägiti.** Analüüsi esimeseks etapis moodustusid kõneldud teemavaldkondadeks: looduskeskkond, migratsioon ja integratsioon; haridus ja info liikumine; märkamine, arvestamine ja abistamine; Eesti Vabariik ja NSVL, bürokraatia ja võimu tcentraliseeritus. Alateemad ja tsitaadinäited asuvad lisa number 4. Analüüsi järgmises etapis lihtsustasin klassifikatsiooni ning jaotus toimus kolmeks: kultuur, majandus ja poliitika.

Joonis 14. Loomeliitude pleenumil käsitletud teemavaldkonnad

Samas moodustus kolm pealiini ehk sõnumit, mida kõik need kõned kandsid, olenemata sellest, kas teemad olid jaotatud seitsmeks või kolmeks valdkonnaks. Nii kultuuri, majanduse kui ka poliitsfääri teemaarendused kõnelesid kas **tsentraliseeritusest, ametkondlikest huvidest või muudatuste kesisusest** riigis. Ehk hoolimata sellest, kas räägiti keskkonnast või näiteks eest keelest, siis teemaarenduse taustaks oli keskvoimu dominantsus, ametkondade omakasupüüdlük käitumine või oodatud uuenduste kesisus, mida läbi mitme kõne nimetati ka usalduskriisiks. Näite võib siinkohal tuua lavastaja Ingo Normeti (1988) kõnest, kes rääkides Pärnu lahe „koliindeksist“ ning muuseas asjaolust, et kalakonservikombinaat heidab jõkke 2000m³ rasvaseid aineid ööpäevas, jõuab oma teemaarendusega lõpuks välja tõdemuseni, et riigis on lood korrast ära kultuuri, ajaloo ja aususega. *„Kes küll peaks meie vabariigis tegelema loodushoiuga? Samad probleemid on ju igal pool, üldised. Looduse kaitsmine ja kultuuri kaitsmine on väga seotud. Kui kultuuriga ja ajaloo ja aususega on lood korrast ära, on korrast ära ka meie suhted loodusega. Ükskõiksus looduse suhtes toob kaasa ka ükskõiksuse kultuuri suhtes“* (Normet 1988). Aususest või õigemini selle olematusest ning usalduskriisist kõneleb ka Jaak Jõerüüt (1988), kuid seejuures on vaatluse all inimene: *„Kuritegevus, enesetapud, millega Eesti on juhtival kohal Euroopas. Narkomaania kasv, vägivald. Ja see kõik – enesetapud, alkoholism ja muu – see on põgenemine. Mille eest? Põgenemine elust, mida ei tajuta elamisväärsena, kus valitseb hirm ja ebakindlus. Futuralistlik eksperiment uue inimese loomiseks, seda fraasi „uus inimene“ tarvitatakse veel praegugi, on nurja läinud. Ja mis järgnes – oli katse seda nurjaminekut varjata. See on nagu siis, kui teadlane teeb vastutusrikka eksperimendi ja tal ei jätku küllaldaselt ausust; ta hakkab võitlema ja varjama eksperimendi tulemusi.“*

Näide majandusvaldkonnast, mille sõnumiks on ametkondlikud huvid: *„Praegu on ministriumideks nimetatavate firmade võim kujunenud väga-väga suureks. Nad lähtuvad tõesti ainult oma huvidest ja probleem, kuidas nende ministriumide-firmade ehk ametkondade huvid kontakteeruvad meie konkreetsete huvidega vabariigis, ongi minu ettekande teemaks“* (Lippmaa 1988). Akadeemik Lippmaa kõnes (1988) kasutatud toetavad faktid: tegutsemas oli üle 100 ministriumi; Maardu tehase arendamise kavades oli planeeritud alla omahinna müügihinnaga toota superfosfaati ja fosforiidijahu; elektri välismüügihind oli rohkem kui kaks korda odavam vabariigi siserealisatsioonihinnast; mäed 8 miljonist tonnist peenpõlevkivist kui 1988. aasta alguses oli veel 6,7 miljonit tonni peenpõlevkivi niimoodi ladustatud. Näited majandus- ja poliitika valdkonnast, mille sõnumiks

tsentraliseeritus: „1917. aastast peale pole suurel Venemaal olnud paari-kolme stabiilse arenguga aastat järjest. /.../ Viimase 40 aastaga on Eestimaa suutnud ülejäänud maailmast 20-30 aastat maha jääda. Mis põhjusel? Sest stabiilne ja arenev saab olla ainult juhitud ühiskond. Meil ei ole juhte, meil on valitsejad!“ /.../ „Kas te kujutate ette kahte naabrit, kahte talumeest, kellest üks jääb teisest tootmise poolest 40 aastaga 30 aastat maha? /.../ Minu meelest on see maailmarekord, kuid ma ei tea, kas see on Guinnessi raamatusse sisse võetud“ (Lõhmus 1988).

Loomeharitud kõnelevad tsentraliseeritusest, ametkondlikest huvidest ja muudatuste kesisusest paljuski oma tegutsemisvaldkonna kaudu: *Uutmine on uussõna, millel ei ole etimoloogilist põhja ega kandvust. Iga mees, kes seda kõnepuldis kasutas, tundis ennast ebakindlalt ja see ebakindlus oli nii suur, et lõpuks mindi mehaaniliselt võõrkeelsele sõnale „perestroika“.* /.../ *Aga kui me ei oska oma programmi sõnastada oma emakeeles – see ei hakka tööle. Sest me ei tea, mida me ehitame.* /.../ *Aga võib-olla tähtsam on mingi lõpu määratlus selle sõna kaudu. Selge ja lõplik lahtiütlemine kõlvatust“* (Runnel 1988).

Iseloomulik sõnumi edastamisel on ka metafooride kasutamine; järgnevalt katkend tsentraliseeritusest Jaan Räätsa (1988) kõnest: „*Normatiivseteks kipuvad muutuma isegi meie kulinaarsed huvid, mis väljendub restoranide menüü üleliiduliselt ühtlustatud toitude sundnomenklatuuris seljankast jäätiseni.*“ Näide ka NSVL Arhitektide Liidu juhatuse sekretäri Vljatšeslav Glazõtševi (1988) kõnest: „... *meie poliitökonomilises doktriinis seisab maa siiani kolmel vaalal, mille nimed on Gosplan, Gosstabil ja Minfin (Riigiplaan, Varustuskomitee ja Rahandusministeerium). Normaalsel isemajandamisel põhinevas majanduses ei ole vaja neid asutusi sellisel kujul.*“ Samas võib siiski väita, et kõnekujundeid kasutatakse siiski ennekõike tähelepanu köitmiseks kuivõrd soovist oma sõnumit varjata. Näiteks kirjanik Jaak Jõerüüt kasutab värvikaid küsimusi, kuid samas kõne lõpp on konkreetne: „*Ma ei tea, miks me täna peame jätkama ikka samas stiilis ja uhkusega väitma: „Nõukogude statistika on maailma kõige kooskõlastatum statistika.“* /.../ *Kes koostas lükliku telefoniraamatu? Millised on joogivee, õhu ja toidu kvaliteet ning ressursid? /.../ Kuhu läheb liha? /.../ Näeme, et meie elu on ikka veel nii täis suletud sfääre, nii täis teadmatust, et me peame ahastades küsima: kas see tõepoolest on meie kõigi elu? /.../ Nagu me kõik, olin ma täiel määral nõus ja oleksin teinud isegi selle ettepaneku, mida tegi Aivo Lõhmus: „Eesti NSV-le määratud dokumendile, kus sõnad „kultuuriline autonoomia“ tuleb*

asendada sõnaga „iseseisvus““ (Jõerüüt 1988). Kõnedes on kasutatud erinevaid lähenemisenurki – retoorika, kõnetaktikad ning teemakäsitlemise tasandid vahelduvad.

Sõnumite ülesehitus oli loogiline – väiteid toetasid faktid ning kõnekad seosed: „*Selles mõttes kaks päeva siin on olnud kiiremad, andnud rohkem kui kaks aastat igapäevast elu.*“ (Kubo 1988). Et öeldu oleks veelgi jälgitavam, võeti teinekord eelpool kõnelnute jutt justkui vahekokkuvõteteks kokku või alustati kõnet ülevaatega käsitletavatest teemadest: „*Praeguseks on reljeefselt eristunud kolm tegevusvaldkonda, mis kõik omavahel tihedalt põimunud: poliitiline, majanduslik ja kultuuriline iseolemine*“ (Veidemann 1988). Näiteks laustas ka Endel Lipp ma oma kõne: „*Tahaksin põhiliselt rääkida tööstuspoliitika, majanduse ja ökoloogia omavahelistest sidemetest*“ (Lippmaa 1988).

Idee dominantsete sõnumite kordamisest läbi erinevate temaatikate saab kinnitust ka Aili Aarelaiu (1988) poolt klassifitseeritud kolmest põhjusest, millele tuginevad pessimistlikud vaated Eestimaa ja selle põlisasukate kestmisel: „*– esiteks rahvusterritooriumi ja majanduse vastu suunatud üleliiduliste ministeeriumide okupantlik tegutsemislaad, s.o. omakasupüüdlilik ja hoolimatu suhtumine põliselanike eluasemesse, toidulauda ja olmekorraldusse, aga ka loodusvarade kuritarvitamine; – teiseks: mitte-eestlastest elanikkonna tormakast kasvust ning selle kaasnenu erinevate rahvusgruppide elukondliku ebavõrdsuse kiirest süvenemisest. Ametkondlikest huvidest lähtunud tööjõu sissevedu on pikki aastaid saanud teoks täieliku sotsiaalspühholoogilise ja kulturooloogilise kirjaoskamatuses tingimustes; – kolmandaks juba stagnatsiooniajal põhirahvuse seas maad võtnud kahtlusest vabariigi partei ja valitsuse mitmete kõrgete ametnike tegevuskompetentsuses nende tahtlikkuses ja suutlikkuses seista hea Eestimaa parema käekäigu eest. Viimasel poolel aastal on see protsess muutunud rahva ja võimu vaheliseks usalduskriisiks.*“

Kvalitatiivse sisuanalüüsi tulemus, et kõned on struktureeritud ning kannavad vähemalt ühte kolmest põhisõnumist – **tsentraliseeritus, ametkondlikud huvid või muudatuste keskus**, sobitub hästi intervjuude analüüsiga, millest järeldus, et pleenumi põhifookus oli võimalikult demokraatliku riigi ideel. Tsentraliseeritusest tulenevad ametkondlikud huvid, mille tulemuseks on muudatuste puudulikkus riigis, on hea argumentatsioon, miks vajataks rohkem isetegemise õigusi. Kvantitatiivne analüüs näitas aga, et loomeharitlased tajusid oma juhtivat rolli lähiajal vajalike muudatuste läbiviimisel.

5. Järeldused ja diskussioon

Nii mõnedki järeldused said tehtud juba tulemuste peatükis, siinkohal on need arendatud kannustatult ideest, et need võiks olla materjaliks (või edastada sõnumit) järgmistele uurijatele. Eesmärk on analüüsida uurimistulemuste sõlmkohti oma aja raamistikus, pikema protsessi pideva kaastekstina ning praeguses hetkes.

5.1 Arutlusest tekib idee

Nii süvaintervjuudest, sisuanalüüsides kui ka eelnevalt pleenumist ja seal osalenud inimeste mälestustest peegeldub, et pleenumit **iseloomustab pidev sõnastamisest lähtuv refleksiivsuse kasv ja areng. Toetavaks teguriks oli seejuures aktsiooni läbimõeldus ning selle ajal viimase pidev analüüs ja kavandamine.** Mait Rauna (1988) tsiteerib oma mälestusteraamatus tabavalt Mikk Mikiveri sõnu esimesel pleenumipäeval pärast vaheaega, mil algasid registreeritud sõnavõttud: „*Minu eriala on lavastamine. See on ainus asi, mida ma arvan end korralikult oskavat.*“ Tasuks meenutada Mikiveri äkkotsust esimese pleenumipäeva lõpetamisest pärast Tepandi laulu oma kodumaa igatsusest ning Heino Kiige, Hando Runneli ja Arvo Valtoni kõnest nii-öelda löökrusika moodustamist.

Intervjueeritud tõesid, et 1988. aasta kevadel ei usutud veel iseseisvuse saavutamise võimalikkusesse, nähes julgemaid ütlemisi pigem retoorikana kui veendumisena, et seda on võimalik teha. **Mõte formuleerub arutluse käigus.** Näiteks ütles Heino Kiik (2011), et ta oli Eestimaa arengu üle varem arutlenud läbi oma kirjatükkide ning seetõttu mõtles ta kindlas usus, et oma riiki on võimalik saavutada. Kui veel paljud loomeharitlased kaalusid ning formuleerisid oma mõtteid, siis võib järeldada, et Heino Kiige jaoks olid teatud arutlused juba toimunud ning otsused ja sõnum tugevamini paigas. Tõnu Tepandi (2011) vastus, et pleenum oli suunatud esmalt iseendale, on seejuures oluliseks aspektiks, miks need kaks aprillipäeva olid niivõrd arenevad ning mõtlemist ja soove selgendavad. **Loomeliitude pleenum oli oluliseks vahepunktiks iseseisvuse idee formuleerimisel ja sõnastamisel. Oluline on seejuures, et kõneldi avatud tekstiga, üksteist inspireerivalt ning üksmeelsuses.** Ideede läbivaagimise olulisust märkis intervjuus ka Paul-Eerik Rummo (2011): „*Ideed - olgu nad konservatiivsed või mässulised, aga igal juhul peavad nad olema esiteks läbi mõeldud ja teiseks formaliseeritud.*“ Tõnu Tepandi iseloomustas pleenumil toimunut aga just järgnevalt:

„Toimus nihuke ühine genereerimine, ideede genereerimine.“ Valitsenud üksmeelt põhjendab hästi Ignar Fjuk: *„väga paljud asjad olid niimoodi probleemi tõstatamise ja loosungi tasemel, sest sel juhul olid kõik veel ühel meelel.“*

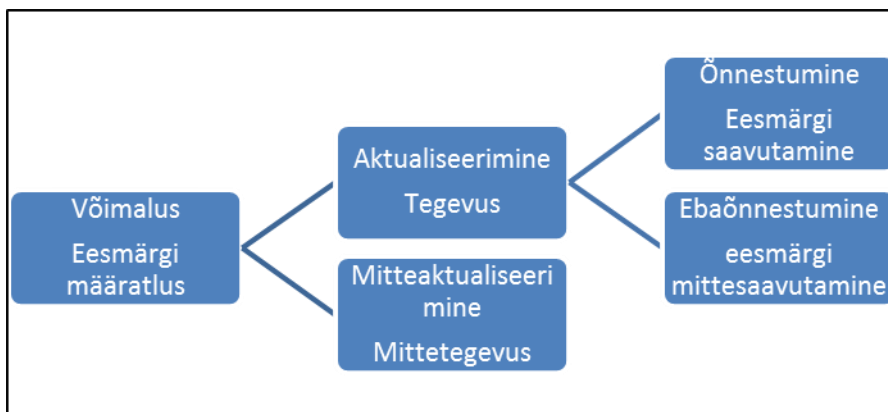
Loomeharitlaste kogunemine sellises vormis võimaldas tekitada intensiivse ja emotsionaalse teksti ja subjekti suhte. „Teksti (kõnet) võib vaadelda kui midagi kuulaja/vastuvõtja meeles sündivat, seal loodavat. Kuulajat kujutatakse subjektina, loojana, teksti ülesehitajana, kes kasutab oma loomingus nii sümboolset tasandit (grammatikat) kui ka semiootilist tasandit (subjekti märgikogemusi, elatud keelelist elu), osaledes interteksti loomises“ (Lõhmus 1999). Lõhmus (1999) lisab, et uus kogemus sünnib siis, kui osaletakse ka tegelikus märkide loomise ja seostamise protsessis, tajutakse ja teadvustatakse seda. Teatud paralleeli saab siinkohal tuua Jüri Lotmani (2001) kultuuriplahvatuse käsitlusega, mille kohaselt ei avaldu tõeline innovatsioon mitte plahvatusehetkel, vaid selle teadvustamisel ja kirjeldamisel teatud aja pärast peale plahvatust ennast. Perestroika kui kultuurinähtuse innovatsioon ning tähtsus peitus suuresti loomeliitude pleenumis, kuna seal toimus teadvustamine, märgatav refleksiivsuse kasv ning selle najal ühine edasimineku. *Näiteks idee iseseisvusest sai Ignar Fjuki jaoks küpseks 1989. aasta kevadeks: „Mäletan, et olin '89 selles New Yorkis - kutsutud Eesti Maja poolt, olid seal kultuuripäevad - peaesinejaks. /../ Siis mäletan - sealt küsiti just, et mis ma nüüd siis arvan, kuna Eesti siis nüüd vabaks saab? Ja mäletan - ma ütlesin: poolteist aastat. See on kõik - siis oleme me vabad“* (Fjuk 2011). Eelnevalt kirjeldatult mitte veel väga selge nägemuse ja läbimõeldud plaanina. **Poolelise aastaga jõuda ähmasest ettekujutusest selge nägemuseni, millal võiks niivõrd mastaapne eesmärk nagu oma riigi loomine täituda ning teise poolelise aastaga see ka saavutada, poleks olnud võimalik ilma loomeliitude pleenumita ehk ideede niivõrd intensiivse genereerimise ja jõulise formuleerimiseta.**

Just loomeliitude pleenumi vaimus hakati uusi samme seadma. 1988. aasta EKP ühiskondlik-poliitilises ajakirjas Aja Pulss jutustab Heino Kiik ettevõtte Kupar najal uute elamise, töötamise ja majandamise tingimuste katsetamisest ning viitab seejuures pleenumile: *„Toompea ühispleenum näitas veenvalt loominguiliste inimeste uutel teedel sammumise julgust, miks ei peaks Kupar omal rajal ja omas erikaalus sama julgust järgima. Me muidugi anname endale aru, et ajast mõne sammu võrra ees sammudes satume alatihti igasuguste mõeldavatele ja mõeldamatutele takistustele, kuid me ei kohku nende ees. Minu enda kirjanikutee ongi olnud nagu üks ainus takistuste rada, nii et elukogemus on suur.“*

Pleenumi ja seal esitatud ideede areng peegeldus ka kõnedes kajastunud väärtustes. **Toimus oluline nihe kollektivistlikelt väärtustelt individualistlike suunas.** Kui esimesel päeval klassifitseerus koodi alla *koostöö ja kuuluvus* 14 kõnet, siis pleenumi teisel päeval 17 kõnet. Samas kõnesid oli teisel päeval 14 tükki rohkem, mis tähendab, et päeva lõikes moodustasid koostööle ja kuuluvusele rõhunud kõned sõnavõttude koguarvust väiksema osa. Näiteks kuuluvusest ja armastusest kõneles Lennart Meri (1988), kes väitis, et ühiskond on hetkel organiseeritud töökollektiivile, mitte perekonnale. Samas kahekordistus teisel päeval tunnustamise (esimesel 4 ja teisel päeval 8 kõnet) ja eneseteostuse (esimesel 5 ja teisel päeval 10 kõnet) ehk vajalikkusele ise otsustada kõige kõrgemal tasandil rõhunud kõnede arv. Näiteks paljudes kõnedes on oluliseks teemaks küüditamine, kuid seejuures pole selle esiletoomise eesmärk rõhuda niivõrd turvalisuse vajadusele ühiskonnas kui võrd tunnustades tagakiusamisi anda rahvale tagasi eneseväärikus ning peremehetunne. Rahva kaasatulekut väärtustega iseloomustab näiteks fakt, et omal initsiatiivil hakati pidama pleenumi teemadel koosolekuid ning koostama toetusavaldusi, mis allkirjastati nimeliselt. Heinz Valgu (2011) sõnul oli see esimest korda kui julgeti niivõrd massiivselt ja personaalselt astuda võimu vastu välja. Seejuures individualistlikkus ei välista ühtsustunnet, vaid isegi soosib selle teket. „Kõrgemate vajaduste püüdlamine ja rahuldamine viib suuremale, tugevamale ja tõelisemale individualismile,“ seejuures tõdeb Maslow (2007), et see võib näida vastuolulisena tema teise väitega, et „kõrgematel vajaduste tasanditel elamine tähendab suuremat armastusega samastumist, see tähendab, rohkemat sotsialiseerimist.“ Maslow (2007) põhjendab asjaolu järgnevalt: „Ükskõik kuidas see loogiliselt ka ei kõla, on see siiski empiiriline tegelikkus. On leitud, et eneseteostuse tasandil elavad inimesed armastavad tegelikult samaaegselt väga inimkonda ja on ka kõige kõrgemalt arenenud isikupäraga.“ Seega, mida kõrgemate väärtuste poole püüeldakse, seda teadlikumaks oma soovidest ja eesmärkidest ka muututakse: „Kõrgemate vajaduste poole püüdlamisel ja nende rahuldamisel on soovitatavad ühikondlikud ja sotsiaalsed tagajärjed. Mingil määral on nii, et mida kõrgem on vajadus, seda isetum see peab olema. Kui nälg on väga enesekeskne, siis armastus ja austuse otsimine hõlmab ka kindlasti teisi inimesi. Inimestel, kel on piisavalt põhiraahulust, et otsida armastust ja austust (mitte ainult toitu ja turvalisust), tavatsevad kujuneda sellised omadused nagu lojaalsus, sõbralikkus ja kodanikuteadlikkus“ (Maslow 2007).

5.2 Arutluse tasust – rääkida või mitte

Mitmekülgse arutelu taustaks oli loomeliitude pleenumil pidevate valikute tegemine ehk lakkamatu otsustamine, kuidas mingit nähtust nimetada, milline tähendus anda, milliseid seoseid luua. Lõhmus (1999) möönab, et valikud-otsused võivad olla seejuures teadlikud või ebateadlikud, avalikud või varjatud, otsesed või kaudsed ning viitab Bourdieu'le (1977): „Siin on koht pateetiliste kõnede loomisest kuni vaikuseni, mis on tsenseeritud diskursi äärmuslik võimalus.“

Joonis 14. Brémond'i kahanemiste mudel (Lõhmus 1999 kaudu)

Pleenum kätkes endas olulisi otsustamiskohti. Kas rääkida, mida rääkida ning kuidas rääkida. Brémond'i (Lõhmus 1999 kaudu) kahanemiste mudel näitlikustab otsuste valikute jada, mis algab võimaluse ja eesmärgi määratlusega bifurkatsioonipunktides, kus otsuste ja valikute tulemusena toimub pidev variantide kahanemine, jõutakse teatud tulemini. Kõik keerles ümber muutuste. Näiteks tõi pleenumi teisel päeval Aivo Lõhmus (1988) kasutusse sõna iseseisvus, mis juba eelnevalt kirjeldatult jõudis lõpuks ka vastuvõetud pleenumi lõppdokumentidesse: „Eesti keeles on tõesti olemas sõna, mis kõik kokku võtab. See sõna on „iseseisvus“. Seda sõna ei ole mõtet karta. Kui iga inimese igatsus on juba lapsepõlvest peale on saada iseseisvaks, saada oma jalgele, siis miks ei tohi see olla ka meie kõigi ühine igatsus, miks ei tohi see olla meie rahva soov?“ Samuti tõdes Indrek Toome (2011), et tema lõpukõne sai paika alles viimastel minutitel: „See sündis viimase hetkeni - alles viimasel hetkel tuli välja öelda. Mõtlesin, et julgeb seda välja öelda või ei maksa; kas... noh, nagu poliitikuna ikka.“ Innustust, millised otsustused ja valikud bifurkatsioonipunktides teha, andis pleenumi avakõnes Mikk Mikiver (1988). Samuti peegeldub peenelt tema väljaütlemises pleenumi põhiteema: „Ärgu olgu meil tabu-teemasid. Lõpuni minna! Olgu ükskord ometi selle riigi

põhiseadus – konstitutsioon – ja muu seadusandlus mitte surnud paber, vaid lihaks saanud sõna, mis meid tegutsema kohustab, meid kaitseb ja määrab ka meie arutluse lubatavase piirid. Kuni selleni, et asjalikult analüüsida näiteks asjaolu: kas on meie vabariigile kasulik kuuluda Nõukogude Liitu ja vastupidi, kas on sellele liitriigile kasulik meie kuulumine temasse.“ **Julgest sõnastamisest lähtuv refleksiivsuse kasv tähendas olulist kommunikatsiooni muutust:** „*No mida lõpuks soovida? Mul on tunne, et vaikimisele ja veiderdamisele ning valetamisele selga keerates /.../ ma soovin meile kõigile edaspidiseks üha rohkem vaimukust, visadust ja vabadust!*“ (Jõerüüt 1988).

5.3 Arutluse peateema kujunemine

Kvantitatiivne sisuanalüüs näitas, et riik, poliitika ja seadusandlus oli peateema 33 kõnes 58 sõnavõtust. Riigist, poliitikast ja seadusandlusest räägiti paljude teemade najal ning erineva värvinguga lähtuvalt sellest kuivõrd julged otsustused said tehtud bifurkatsioonipunktides. Näiteks Lennart Meri kõne eesti rahva saatusest. Sisult apoliitiline kõne, kuid sellegi poolest väga jõuline ning laia allkontekstiga. Tabavalt iseloomustas Lennart Meri kõnet Paul-Eerik Rummo (2011): „*/.../ mida küll Lennart välja ei öelnud esialgse väljaastumisega - et igal juhul on see valiku küsimus, otsustusõiguse... et rahval on oma tuleviku üle otsustusõigus; enam-vähem sama, mis öelda, et nõutakse poliitilist omariiklust ja... Nii et see oli väga oluline ja see mind mingis mõttes tõmbas; see oli nagu see telg või foon, milles kogu see jutt toimus. Siin pole jutt ainult sellest, et on mingi tsensuur kuskil ja sõnavabadust ei ole või et mingisuguseid moodsa kunstilminguid ei lubata viljeleda, midagi taolist; see foon oli tõsisem - foon oli see, et kas rahvus säilib või ei säili ja vot et millised poliitilised eeldused on selleks vajalikud, et säiliks.“* **Pleenumi emotsionaalne fookus oli rahva vaimsel ja kultuurilisel säilimisel ning peateemaks selle taustal järjest rohkem ja rohkem välja arendatud idee iseseisvusest.** Pleenumi lõppsõnas ütles Indrek Toome (1988): „*Küsimuste küsimus oli käesoleval ühispleenumil liiduvabariigi suveräänsus, tema konstitutsiooniliste õiguste vahendamine, et meie vabariigi juhtorganid oleksid oma maa tõelised peremehed. /.../“* **Võib öelda, et Mikk Mikiveri poolt pleenumi avasõnas mainitud ning Indrek Toome poolt lõppsõnas kokkuvõetud iseotsustamise ja riigikorra küsimus oli peatelg, millest kõneldi kahe päeva jooksul otsemate ja kaugemate näidete ja väljaõeldu najal. Kõige kaalukamaks näiteks-probleemiks sai seejuures rahva jätkusuutlikkus.** Kvantitatiivse

sisuanalüüsi tulemused näitasid, et hinnang ajale oli kõige negatiivsem igapäevaelu- ja suhete kategoorias, kus pooled kõned olid kirjutatud ja ettekantud selles võtmes. 58 kõnest 42-s oli tulevikunägemus pluralistlik, millest peegeldub positiivsus ja uskumus soodsa pinnase olemasolust ja tahtejõust muutusteks. Samuti need, kelle kõnes peegeldus vaid üks võimalik tulevikutee, mõtestasid seda kui positiivset ja lootusrikast negatiivse ja hirmutava asemel.

Tulemuste peatükis sai sõnastatud juba üks uurimistöo järeldusi: „Pleenum oli õnnestunud **retooriline aktsioon**, mille eesmärk oli **innustades rahvast ning õnnestades võimu** saavutada niivõrd **demokraatlik riigikord kui võimalik**. Kõik teised tõstatatud probleemid olid peaesmärgi teenistuses **omamata individuaalselt suurt tähelepanu**.“ Nüüd sai järeldust edasi arendatud ning arutluse käigus toimunud idee arenguga omakorda põhjendatud, miks puudus selge pilt sellest kuhu liiguti või miks ei olnud fookuses või eesmärgiks tegeleda muuga peale otsustusõiguse suurendamise. **1988. aasta loomeliitude pleenum kujutas endast kultuurisfääri ülekandumist poliitsfääriks**. Nagu ütles intervjuus Indrek Toome (2011), et kardinaalsed muutuste läbiviimise esimene etapp on eelmise eitamine ehk kritiseerimine: *././ tuleb eitada eelmist, et saavutada mingi uus kvaliteet. ././ Tuleb seda eitada, lõhkuda. No tegelikult igasugune revolutsioon on seda sama tegemas ju. Ta lõhub eelmist. Nad tulid välja esimeste hulgas, ütlesid Vainoga ei kõlba; selle Sauliga ei kõlba. Nad on kõik siinamaani teinud, surunud Eestit tema arengus, tema vabaduses, tema mõtlemises ning nii ja naa. Nemad ei pakkunud siin eriti palju - eitamine lihtsalt.* Huvitav on asjaolu, et kui kõnede sisuanalüüs näitas, et subjektina nähti ennekõike ennast ehk muudatuste eesotsas nähti loomeharitlasi, siis intervjuudest tuli välja, et reaalse riigi ülesehitajatena loomeharitlased ennast ei näinud. Kui meenutada ka analüüsitud ajamääratluste tulemusi, siis saab taaskord kinnitust järeldus, et loomeharitlased nägid ennast ennekõike kui rahva äratajaid või vabastajaid kui pikas perspektiivis uue riigi ülesehitajaid. Kõned olid keskendunud tugevalt lähiminevikule, olevikule ja lähitulevikule. Samas ilmnenud ka teatavat subjektipuudust saab seletada taaskord selge nägemuse puudumise ehk alles formuleerimisega. Samas viitab näiteks Hando Runnel (1988) oma teises sõnavõtus, et loomeharitlastel lasub nüüd ka teatud vastutus üleskutsutud muutuste elluviimisel: *„Kui me võtame vastu otsuseid, siis me peame mõtlema tõesti, kas aeg on üürrike ja kuidas siis käituda. Ma kutsun üles kõiki orienteeruma väga pikaajalisele strateegiale. ././ Aga samal ajal me peame olema ka operatiivsed. Kui kritiseeritud valitsus ütleb näiteks, et me loobume, võtke ise ja juhtige paremini, siis peab ka selleks valmis olema, et tõepoolest sellega hakkama saada.“*

5.4 Arutlused juba iseseisvas riigis

Mõistetakse, et aastal 1988. aastal oli fookus iseseisvuse idee arengul ning pärast seda selle teostusel. Ning nagu väitsid ka intervjueritavad, siis nende kõik ootused ja lootused täitusid Eesti taasiseseisvumisega. Kuid samas näiteks kõige negatiivsema hinnangu osaliseks saanud igapäevaelu ja -suhete kategooria probleemid iseseisvusega tegelikult ei lahenenud. Nagu tõdes Tõnu Tepandi tõstatatud probleemidest (2011) „ /.../ *vigur on selles, et tollal said nad tõstatatud samamoodi, nagu kogu see oma riigi tegemine.*“ Samuti on igati mõistetakse intervjueritavate mõtted, et tol hetkel puudus reaalne pilt, mida iseseisvus tähendas; oskused kohe uues süsteemis kõigis valdkondades efektiivselt tegutseda hakata ning võimalus kõigega korraga tegeleda. Aastaid 1987 – 1991, mil Eesti poliitiline kultuur oli niinimetatud mütoloožilises faasis, iseloomustasid kõrged ideaalid ja ootused ning kunagise iseseisvuse idealiseerimine, samuti rahva kõrge huvi poliitika vastu (Vihalemm et al. 1997).

Rein Taagepera on iseloomustanud eestlaste eneseotsinguid veel 2003. aastal: “võõrvalitsused on meid muutnud, ja nüüd on vaja muuta iseend, et saada iseendiks. Eestlased on katsunud siia maani jõuda Läände, omandades institutsioone, ent vältides muutmast iseennast, mis aga on hakanud kahandama tootlikkust” (Taagepera 2003: 167). Meie tegutsemisvabadust piirab hirm ning seda ka avalike väljaütlemiste puhul. Mis siis saab kui mu arvamus pole aktsepteeritav, ei leia mõistmist? Rikub ära järsku mõne sõprussuhte? 1988. aastal said Eesti loomeharitlased sellistest hirmudest võitu ning ütlesid välja kõik, mis oli aastatega hinge kogunenud. Nagu ütles Mikk Mikiver (1988) oma kõne lõpus: „*Tulgu või surm.*“ Indrek Toome arvates on teemade tõstatamise teravus ja ausus seotud võimu ja vaimu suhetega: „*No vot ma arvan, et kuidagi on jällegi süsteem... no me oleme kõik siin Eestimaal kuidagi üksteisega seotud ja kui tol ajal olid need seosed kuidagi niimoodi võimu ja vaimu vahel kuidagi ära lõhutud. Võim alati püüab vaimu survestada, teda kuidagi piirata, sest vaim alati segab võimu. Tol ajal - see on hämmastav; noh, kuna seda vana juhtkonda uskuda ei saanud, siis sa olid täiesti vaba. Sul ei olnud mingisugust lootust temaga seotud. Sa olid vaba inimene nagu Robin Hood - tulid metsa ja rääkisid nii, nagu linnukene - vabalt.*“ Heinz Valk (2011) viitab samuti diskussiooni soovimatusele ning sellest tulenevale loomeharitlase taandumisele: „*Mäletan - 90ndatel aastatel, kui kõik meie omaaegsed loovharitlased ja kõik saime ju armutult vastu näppe. Meie kohta öeldi küllaltki ränke sõnu ja löödi meie suu nii-öelda otseses mõttes kinni. /.../ Mõned üksikud rüütliid jäid - Jaan Kaplinski, Rein Veidemann ja veel*

mõned.“ Tõnu Tepandi (2011) usub, et kinnisuse põhjuseks on raha või võimuterror: „*Kas on sihuke surmaterror või on siis rahaterror. Inimese hirm kaotada töökoht, minna kellegagi tülli /../ Ei saa vabalt rääkida midagi. Tähendab tore oleks, kui ei kardetaks kui räägitaks. /../ aga ma käin ikka torkimas - et räägi ära, nagu asi on; mida sa keerutad, mis sa lased telereporteril endale pähe istuda /../ Mis sa kardad? Nojah - aga mul, tead, on järgmistel valimistel persses jälle, keegi ei vali mind.*“

1988. aasta loomeliitude pleenum oli elav näide sellest, kuidas arutelust sünnivad uued ideed. Arutelu on ideede sündimise eeldus. Kas pole mitte tänane arutelu maha surutud? Jäägu aga sellele küsimusele vastuse leidmine järgmistesse töödesse. Ent arvestades loomeharitlaste edu ideede arendamisel, oskust viimaseid sihtgruppidele arusaadavalt sõnastada ning südikust, jõudsime ühel paljudest uurimise tulemusi analüüsisival vestlusel juhendaja Maarja Lõhmusega (2011) tema poolt ühel hetkel sõnastatud tõdemuseni, et **demokraatlikul riigil võiks olla kommunikatsioonipoliitika, mis toetab ekspertide arutelu.**

5.5 Kriitika ja meetodi sobivus

Võib diskuteerida selle üle, kas kvantitatiivne analüüsi niivõrd laiahaardeline kasutamine oli otstarbekas. Samas andis see hea üldpildi ning aitas kogu informatsioonihulka paremini kaardistada ning ka numbriliste näitajate abil analüüsida. Kuna kvalitatiivset analüüsi toetas ka kvalitatiivne sisuanalüüs ning ekspertintervjuud, milles väljendusid samad tendentsid, siis usun, et meetod ikkagi õigustas ennast. Iga teksti on analüüsitud teatud kontekstis, mistõttu teatud subjektiivsus on paratamatu, kuigi pingutasin väga, et mõista toleaegeid kõnekoode ja retoorikat.

Samuti mõtisklen pidevalt, kas minu vanus – loomeliitude pleenumi ajal olin alles sülelaps – tuleb uurimisele pigem kasuks või kahjuks. Konteksti mittevaldamine tekitas kindlasti teatud probleeme. Näiteks uurimuse käigus mitmeid kordi esile tulnud mõiste „valge maja“ all mõtlesin esialgu Toompea lossi. Alles Indrek Toomega intervjuud tehes, mis oli järjekorras eelviimane, mõistsin, et tegu on praeguse välisministeeriumi majaga. Samuti mõistsin, et kuigi pöörasin kogu aeg väga suurt tähelepanu nii-öelda iseseisvuse idee arengule kõnedes, siis uurimistöö esimestes etappides suhtusin sellese võib-olla ikkagi mitte kui kõige olulisemasse teemaranedusse, millel põhinesid ülejäänud teemaarendused. Kuna mul on nõukogude ajast vaid ähmased mälestused, suhtusin iseseisvusesse ja selle saavutatusse mõningal määral kui millessegi iseenesest mõistetavasse. Samas usun, et minu olukord uurimiskontekstiga suhestumisel andis tööle juurde teatud kiretut objektiivsust.

Oli teatud probleeme ka faktide õige ülestähendamisega. Näiteks mäletati ekslikult, et loomeliitude pleenumi korraldamise idee pärines Jaak Allikult, kui tegelikult oli idee autor Kalju Komissarov. Seega võttis omajagu aega info kontrollimine ja sellesuunaline pidev analüüs, et käesolev töö selgust tooks, aga mitte vastupidi.

Kokkuvõte

Magistritöö „1988. aasta ENSV loominguliste liitude juhatuste ühispleenumi ja selle kõnede analüüs“ on uurimus 1.- ja 2. aprillil 1988. aastal Toompea lossi suures saalis ehk tolleaegses ENSV Ülemnõukogu istungite saalis toimunud Eesti NSV loominguliste liitude juhatuste ühispleenumist ja seal peetud kõnedest.

Kokkusaamise ametlik põhjus oli loovliitude osa arutamine NLKP XXVII kongressi otsuste täitmisel ja XIX üleliiduliseks parteikonverentsiks valmistumisel. Samas tähistas loomeliitude pleenum kultuurisfääri ülekandumist poliitsfääriks ning oli seeläbi oluline perestroika ajastu murdepunkt ning samm teel Eesti vabariigi taasiseseisvumisel. Nagu ütles ekspertintervjuus Loomeliitude pleenumi korraldaja arhitekt Ignar Fjuk: “Kui see üritus ära lõppes, seda nimetati Eesti uueks parlamendiks.“

Kahepäevasel pleenumil astus kõnepulti 14 kirjanikku, 8 ajakirjanikku ja arhitekti, 6 teatritegelast, 4 kunstnikku, 2 muusikut, ajaloolast, filosoofiakandidaati ja 1 filoloogiakandidaati. Lisaks võttis sõna ka viis poliitikut, kelle seast kõrgeima ametikoha kandja oli Eesti Kommunistliku Partei (EKP) sekretär Indrek Toome. Toome lausus nii pleenumi avasõnad kui ka lõppsõna.

Uurimuse käigus läbi viidud ekspertintervjuude põhjal võib öelda, et pleenum oli õnnestunud retooriline aktsioon, mille eesmärk oli rahvast innustades ning võimu õõnestades saavutada niivõrd demokraatlik riigikord kui võimalik. Kõik teised tõstatatud probleemid olid peaeesmärgi teenistuses omamata individuaalselt suurt tähelepanu.

Nii kvalitatiivne kui ka kvantitatiivne sisuanalüüs ja intervjuud lubavad järeldada, et 1988. aasta loomeliitude pleenumit iseloomustab pidev sõnastamisest lähtuv refleksiivsuse kasv ja areng. Toimus oluline nihe kollektivistlikelt väärtustelt individualistlike suunas. Toetavaks teguriks oli seejuures aktsiooni läbimõeldus ning selle toimumise ajal pleenumi pidev analüüs ja kavandamine. Loomeliitude pleenum oli oluliseks vahepunktiks iseseisvuse idee formuleerimisel ja sõnastamisel. Mikk Mikiveri poolt pleenumi avasõnas mainitud ning Indrek Toome poolt lõppsõnas kokkuvõetud iseotsustamise ja riigikorra küsimus oli peatelg, millest kõneldi kahe päeva jooksul otsemate ja kaugemate näidete ja väljaõeldu najal. Kõige kaalukamaks probleemiks sai seejuures rahva jätkusuutlikkus. Seega võib öelda, et pleenumi

emotsionaalne fookus oli rahva vaimsel ja kultuurilisel säilimisel ning peateemaks selle taustal järjest rohkem ja rohkem välja arendatud idee iseseisvusest.

Tänu 1988. aasta loomeliitude pleenumile, kus toimus ideede intensiivne genereerimine ja jõuline formuleerimine, hakkas saama ähmasest ettekujutusest järjest realistlikum nägemus iseseisvusest, mis mängis kindlasti olulist rolli, et juba kolme aasta pärast saavutati Eesti taasiseseisvumine. Arutluse käigus sünnivad ideed.

Uurimistöö läbiviimisel kasutati kontentanalüüsi ja põhistatud teooriat, millel tugines tekstide ja intervjuude kvalitatiivne analüüs. Uurimistöö jaoks sai intervjueeritud nelja loomeliidu ning ühte nõukogude võimu esindajat. Intervjueeritud olid arhitekt Ignar Fjuk, kirjanik Paul-Eerik Rummo, laulja ja näitleja Tõnu Tepandi, kunstnik Heinz Valk, ning EKP Keskkomitee sekretär Indrek Toome.

Loomeliitude pleenumist võib näiteks lugeda seal osalenud inimeste mälestusteraamatutest. 2003. aastal toimus konverents „15 aastat loomeliitude pleenumist“. Igal pleenumi sünnipäeval on ilmunud selleteemalisi artikleid. Käesoleva töö puhul on aga tegemist esimese ning loodetavasti mitte viimase loomeliitude pleenumit uurinud akadeemilise tööga. Käsitus on autori põlvkonna nägemus juhtunust.

Summary

The Master's thesis „The Analysis of the 1988 ESSR Joint Plenum of Creative Unions and Its Speeches“ is a study on the joint plenums of the ESSR creative unions' boards held from 1-2 April, 1988 in the large hall of Toompea castle (then the hall of sessions of the Supreme Soviet of the ESSR), and speeches given there.

The official reason for this gathering was to discuss the role of creative unions in carrying out the decisions of the 27th Congress of the CPSU and preparing for the 9th all-union party conference. At the same time, the plenum of creative unions represented the transformation of cultural sphere into political sphere, and therefore, constituted the breaking point of the times of perestroika and a step closer on the way towards the independence of the Republic of Estonia. As architect and the organizer of the plenum of creative unions Ignar Fjuk said in an expert interview: “When this event was over, it was called the new parliament of Estonia”.

During the two-day plenum the speeches were given by 14 writers, 8 journalists and architects, 6 theater people, 4 artists, 2 musicians, historians, candidates of philosophy and one candidate of philology. The floor was also taken by five politicians of whom Indrek Toome, the Secretary of the Estonian Communist Party (ECP), occupied the highest position. Toome said the opening words of the plenum and, also, summed it up.

The results of the expert interviews conducted in the course of this study enable to conclude that the plenum was a successful rhetorical action the aim of which was to ensure as democratic regime as possible by elating the nation and undermining the authorities. All the other raised questions served the purpose of the main goal without attracting greater individual attention.

Both qualitative and quantitative analyses of the content and the interviews allow to conclude that the plenum of creative unions in 1988 is characterized by constant growth and development of reflexivity emanating from verbalization. There was a significant shift from collective values towards individual values. The supporting factors were the forethought of the organizers of the activity and the constant analysis and planning of the plenum. The plenum of creative unions was an important milestone in the process of formulating the idea

of independence. The question of autonomy and state regime that was mentioned by Mikk Mikiver in the opening words of the plenum and summed up by Indrek Toome was the central issue that was directly or insinuatively discussed during the two days. The most prevalent problem/example was the sustainability of the nation. Thus, it could be said that, emotionally, the plenum was focused on the mental and cultural preservation of the nation, and on the basis of that the main subject was profoundly developed idea of the independence.

Largely because of the plenum of creative unions in 1988, where the ideas were intensively generated and vigorously formulated, the vague perception of the independence started to turn to more and more realistic vision, which, in turn, played a significant role in achieving the independence of Estonia just three years later. Ideas are born in exchange of opinions.

In the course of the study the author used content analysis and grounded theory on which the qualitative analysis of texts and interviews was based. For the purposes of this study the interviews were conducted with four representatives of the creative unions and one representative of the soviet power. The interviews were conducted with architect Ignar Fjuk, writer Paul-Eerik Rummo, singer and actor Tõnu Tepandi, artist Heinz Valk and the Secretary of the ECP Indrek Toome.

The plenums of creative unions are described, for example, in the memoirs of the people who participated in them; in 2003, a conference “*15 aastat loomeliitude pleenumist*“ (15 years from the plenum of creative unions) was organized; and each year, on the anniversary of the plenum, different articles on the subject are published, but this is the first, and hopefully not the last, academic study on the plenums of creative unions.

Kasutatud kirjandus

- Berger, P. & T. Luckmann (1991): *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. London: Penguin Books.
- Clarke A. E. (2005). *Situational Analysis. Grounded Theory After the Postmodern Turn*. SAGE Publications: California.
- Dijk, van T. (2005). *Ideoloogia. Multidistsiplinaarne käsitus*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Habermas, J. (2004). *Theory of Communicative Action: Reason and Rationalization of Society*. Cambridge: Polity Press.
- Hall, S. (1997) *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. Sage
- Jõgi, M. Eesti NSV loominguliste liitude juhatuste ühispleenum 1.-2. aprill 1988. Tallinn: Eesti Raamat
- Kiik, H. (1998). *Aja Pluss* nr 14, lk 8-10.
- Laherand, M. (2008). *Kvalitatiivne uurimisviis*. OÜ Infotrükk.
- Lauristin, M. & P. Vihalemm (1997). *Recent Historical Developments in Estonia: Three Stages of Transition (1987-1997). Return to the Western World: Cultural and Political Perspectives on Estonian Post-Communist Transition*. M. Lauristin & P. Vihalemm & K.-E. Rosengren & L. Weibull (toim.). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Luhmann, N. (2009). *Sostiaalsed süsteemid*. Tartu: Ilmamaa
- Lotman, J. (2001). *Kultuur ja plahvatus*. Tallinn: Varrak.
- Lõhmus, M. (1999). *Toimetamine: kas looming või tsensuur*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lõhmus, M. & R. Kõuts & A. Kõnno & A. Aljas. (2011). *Time and space in the content of estonian daily newspapers in the 20th century*. *Thames* 15 (65/60).
- Kalmus, T. (1999). *Valimisreklaamid Eesti päevalehtedes 1992. ja 1995. aastal*. Käsikirjaline bakalaureusetöö. Ajakirjanduse ja kommunikatsiooni instituut, Tartu Ülikool, Tartu.
- Maslow, A. H. (2007). *Motivatsioon ja isiksus*. Tallinn: Mantra Kirjastus

- McQuail, D. (2000). McQuaili massikommunikatsiooni teooria. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Raun, M. (1998) Wake up : naiivseid mälestusi ajaloost 1987-1988 Tallinn : SE & JS
- Raun, M. (1998). „Wake up: naiivseid mälestusi ajaloost 1987-1988,“ URL (kasutatud mai 2011) <http://www.hot.ee/v/vabavaimualgatus/lood/maitraun.htm>.
- Vaapo V. (1998). Legendid loomeliitude pleenumist. Luup
- Vabavaimualgatus veebileht
<http://www.hot.ee/v/vabavaimualgatus/>. Vaadatud 25. mai 2011.
- Vihalemm, T. (2008). Standardiseerimata intervjuu. Loengukonspekt.
https://www.jrnl.ut.ee/MKUM/2008_kevadsemester_Standardiseerimata_Intervjuu.
Vaadatud 1. mai 2008.

- Kiik, H. (2011). Autori telefoniintervjuu. Tartu, 28. mai.
- Fjuk, I. (2011). Autori intervjuu. Tallinn, 27. mai.
- Toome, I. (2011). Autori intervjuu. Tartu, 24. mai.
- Rummo, P.E. (2011). Autori intervjuu. Tallinn, 2. mai.
- Tepandi, T. (2011). Autori intervjuu. Tallinn, 29. aprill.
- Valk, H. (2011). Autori intervjuu. Tartu, 15. aprill.

Lisa 1. Kodeerimisjuhend

- a. Peateema:** *Kodeeritud selle põhjal, millest kõige rohkem juttu, toetavaid fakte.*
1. Riik, poliitika, seadusandlus
  2. Majandus ja infrastruktuur
  3. Kultuur ja haridus
  4. Igapäevaelu ja –suhted (*nt ka läbisaamine indiviiditasandil*)
- b. Kõneleja**
1. Kirjanik
  2. Ajakirjanik
  3. Akadeemik
  4. Filoloogikandidaat
  5. Filosoofiakandidaat
  6. Arhitekt
  7. Kunstnik
  8. Muusik
  9. Teatritegelane
  10. Ajaloolane
  11. Poliitik (*nt ENSV Plaanikomitee aseesimees*)
- c. Eesmärk:** *Kodeerida Eestimaa tuleviku tee. Mida sooviti? Kõige kõrgem „tase“ mida ette kujutati, sihiks seati .*
1. Riigis oleks vaja muuta mõned asjad (*nt väärinfo vene kanalites*) Näide: „Olgu vana moodi, kuid ilma patustamiseta.“
  2. Rohkem isetegemist, õigusi (*olulised uuendused juhtimisstruktuuri tasandil, nt isemajandamine, kodakondsus, sotsialistlik iseseisvus*)
  3. Iseseisvus (*märgitakse võimalusena, soovitakse kogu süsteemi n-ö väljavahetamist*)
- d. Subjekt:** *keda nähti uue juhina, kellele loodeti? Kes peaks tegema? Vajadusel kodeerida ka variantide kombinatsioonid.*
1. Loomeharitlased (*kui viidatakse ka nt pleenumi lõpus valminud dokumentidele*)
  2. Rahvas
  3. Poliitikud
  4. „Keegi“ (*pole võimalik määratleda, subjekt puudub*)
- e. Aeg:** *Vähemalt kaks alalõiku peavad ajamääratluses olema. Vajadusel kodeerida ka variantide kombinatsioonid.*
1. Kauge minevik (*alates 1940ndatest. Rohkem kui üks generatsioon tagasi*)
  2. Lähiminevik (*Kuni üks generatsioon ajas tagasi, sovetiaeg*)
  3. Olevik (*1988. aastal toimuv*)
  4. Lähitulevik (*2-5 aasta plaanis*)
  5. Kaugem tulevik (*rohkema kui 5 aasta pärast*)
- f. Hinnang ajale:** *Kas kõneldud ajega nähakse positiivses valguses, keskendutakse nii positiivsele kui ka negatiivsele või on domineerimas negatiivne ja hirmutav nägemus.*
1. Positiivne lootusrikas
  2. Ambivalentne
  3. Negatiivne, hirmutav

g. Tulevikunägemus: *Kas tuleviku nägemus on ühene või on võimalikud erinevad arenguteed? Kas ollakse justkui teelahkmed, kus tehtavad otsused suunavad edasise arengu käigu või räägitakse faktidest ja ideedest, mis kõnelevad ennekõike ühest võimalikust arenguteest.*

1. Üks võimalik tee
2. Pluralistlik

h. Väärtused: *Kodeeritud väärtuste hierarhias kõige kõrgem*

1. Füsioloogilised vajadused (*materiaalse baasi parandamine, nt oleks piisavalt süüa.*)
2. Turvalisuse vajadus (*kaitstus, rahu riigis*)
3. Koostöö ja kuuluvus (*avatus, efektiivne juhtimine, sõprus ja koostöö, sotsiaalsed kontaktid, hea läbisaamine, üksteise eest hoolitsemine, ligimese armastus*)
4. Tunnustusvajadus (*rahvuskultuuriline eneseväljendusvabadus, iseenda otsimine, eestluse säilimine*)
5. Eneseteostusvajadus (*otsustusvabadus, vabadus teha ja olla riigijuhtimise tasemel, „vaba mees, vabal maal“ mentaliteet*)

Lisa 2. Pleenumi edu tegurite maatriks

(Tähistus: 1. Põhikategooria (PK) 1.1 Alakategooria (AK) 1.1.1 Kood (K))

PK – AK – K	Heinz Valk	Tõnu Tepandi	Paul-Eerik Rummo	Indrek Toome	Ignar Fjuk
<p>1. Edu tegurid</p> <p>1.1Rahvaga seotud tegurid</p> <p>1.1.1 Autoriteetsus, legitiimsus rahva silmis</p>	<p>Mäletan, et mulle helistati koju; tänavatel peatati mind, kallistati, õnnitleti; inimesed nutsid, et me julgesime üldse püstitada niisuguse asja, et eesti keel tunnistatakse ametlikult riigikeeleks.“</p> <p>/../ loovharitlased olid juba nüüd paari aasta jooksul omandanud ühiskonnas väga niisuguse võimsa toetuse. Meie sõnu usuti. Ühiskond nägi, et loovharitlased on ühed vähesed, kes julgevad rääkida seda, mida ka need kuulajad mõtlevad ja mida nad tunnevad. Selle tõttu oli meie populaarsus suurim, mis kunagi Eestis olnud - loovharitlaste populaarsus.</p>		<p>/../ kirjanikud ja võib-olla ka mõne teiste kunstialade esindajad tajuvad endas rahvatribuuni või mingit taolist nagu vastutust või missiooni, mis on tüüpiliselt venelik joon ja kultuuri /../ Aga jah, sellistel aegadel, kus siis nii-öelda rahval laias mõttes suu on suletud. Siis kirjanike suu kaudu saab, kasvõi ridade vahelt, aga saab rahva tahteid ja lootusi, varjatud lootusi nagu elus hoida ja vahendada.</p>	<p>Ma arvan ka, aga nad tunnetasid, et nad peaksid kuidagi sõnastama neid mõtteid ja soove, mis on rahva hulgas liikumas. Ja rahva soovid näha, kuidas öelda, avalikult seda, millest nii palju räägiti kõige tavalisemates töökollektiivides või kuskil.</p>	<p>Kuskil hakkas '80ndate alguses täielik sihuke kruvide kinnikeeramine pihta - ja see venestamine hakkas nii tugevalt pihta, et tol ajal - arvan, et '87 suvest edasi, '87 lõpp ja '88 algus polnud ühtki eestlast, kes oleks öelnud, et ta tahaks, et see asi siin jätkuks. See oli... see oli nii suur ootus ühiskonnas,</p> <p>Loomeintelligents oli rahvast kogu aeg ees. Tähendab... kui ma raadiosaatest rääkisin, siis oligi see, et rahvast kaasa kutsuda - et nad hakkaks iseenesestmõistetavaks pidama, et ta on vaba rahvas vabal maal; et ta julgeks seista oma tõe eest ja noh, seda ei olnud, et "teie seal, tehke rohkem!" - vastupidi.</p>
<p>1.2 Võimu-organitega seotud tegurid</p> <p>1.2.1 Gorbatšovi perestroika, tsensuuri vähenemine</p>	<p>Ühesõnaga - hakati tasapisi lubama, et inimesed avalikult räägivad, kirjutavad mineviku - eriti stalinismiaegsetest - kuritegudest, ebakohtadest ja kõigest muust. See oli märk, mis kohe pani sellise nagu tegutsemistahte ootevalmis. Ja kui see koguaeg muudkui kasvas - järjest ilmusid ajalehtedes-</p>	<p>Aga nüüd oli kuidagi niimoodi, et muudkui tee ja toimetä. Olid küll mingid sellid, käisid ja kõik nii edasi, aga noh, nii... ja siis... seal ei ole midagi, et ma teen - et nüüd me teeme. Teeme nüüd ära! Seal on mingisugune ebamäärane aimdus.</p>		<p>/../ püüdsin häälestada end samale lainele, kuidas edasi minna selle perestroikaga - kuidas demokratiseerida; Eestimaa-keskusega. Need probleemid, mida võimaldas üles tõsta selle Gorbatšovi vaim ja tegevus Nõukogude Liidus - et me püüaks seda igal juhul ära kasutada.</p>	<p>/../ ühelt poolt Moskva andis ju eeskujuga. Gorbatšovi jutt oli, noh... öeldakse: demokrati- seerimine; tuleb ausalt tunnistada vigu; tuleb rääkida kõigest ausalt... noh, räägime siis ausalt! Demokratiseerime. Nii et see ei olnud isegi julgus, see oli nagu nende poolt väljaöeldu täpne, selline eestlaslikult täpne</p>

	<p>ajakirjades, telesaadetes niisugused asjad, millest siin viis aastat tagasi poleks tohtinud kuskil avalikult rääkida. See andis koguaeg julgust. Hv</p> <p>Oli kaks ajalehte, mille toimetajad julgesid riskile minna - Harju Elu julges avaldada pleenumi lõppdokumendi; otsused, mida seal vastu võtsime. /../ Sirp trükkis ära - ma ei mäleta, kas see oli läbi viie või kuue lehenumbri - ilmusid kõik</p>			<p>„/.../ koguaeg nad avardasid selle vaba mõtlemise piire - niisuguse demokraatlikkuse aimu ja kuna üha rohkem ja rohkem sa vabaks ajakirjandus, raadio, televisioon, seda julgemaks kogu aeg läksid inimeste mõtted üha rohkem ja rohkem.</p>	<p>jälgimine.</p>
<p>1.2.2 Autoriteetsus, legitiimsus. Austav hoiak</p>	<p>Ja samas suhtuti neisse küllaltki nii-öelda leebelt. Me võisime öelda palju niisugust, mida mõne teise elukutse inimene ei saanud. Temaga oleks üsna karmilt talitatud; meiega nii ei tehtud.</p> <p>Aga Gorbatšov, kes koguaeg ju oli rääkinud, et loovharitlased on perestroika ainukesed tõelised sõdurid ja toetajad /../</p>		<p>/.../ kajastub 19. sajandi vene mõtteviisi selline pikendus hilisemasse aega, Nõukogude Liitu, ja selle kaudu tuli see ka Eesti NSVsse. See on nimelt see, et võimud aktsepteerivad kirjanikke ja on nagu sunnitud aktsepteerima. Nõukogude võim siis mängis seda joont nagu edasi jätkuvalt, nagu ta Venemaal omal ajal oli.</p>		
<p>1.3 Pleenumi sisust ja haritlastest endist tulenevad dünaamilised tegurid</p> <p>1.3.1 Pidev</p>	<p>„Registreeriti sõna-soovijad - kes tahtis kõnet pidada, kes tahtis repliiki ütelda ja nii edasi; kuid teemad, valdkonnad - need jäid igaühe enda otsustada. Täheandab, organiseerijad uskusid, et seal öeldakse välja kõik, mida on vaja. Selle pärast ei hakatudki jagama, et sina räägi</p>	<p>/../ päevakorras oli seal veel kõnelejaid, aga kui laululugu läbi sai, siis Mikk Mikiver. Täheandab Mikk ohkis ja ähkis: "Vaata nüüd - ei. Nüüd me lõpetame selle asja ära." Et see jääb nüüd punktiks.“</p> <p>Toimus nihuke ühine genereerimine, ideede</p>	<p>/../võib-olla läks jah lahtisemaks ja mõnevõrra oma seisukohavõttudes - mis väljendusid kõnedes, mitte niivõrd dokumentides, aga just kõnedes mõnedes - läks radikaalsemaks kindlasti.</p> <p>tegelikult me siin räägime ilusasti küll ja kutsume</p>	<p>(Lõpukõnest) See sündis viimase hetkeni - alles viimasel hetkel tuli välja öelda. Mõtlesin, et julgeb seda välja öelda või ei maksa; kas... noh, nagu poliitikuna ikka.</p> <p><i>Olid need kaks päeva arenevad kõnelt ja tundsitate seda, et see läks ...</i></p> <p>Ta läks, jajah, läks küll - kindlasti</p>	<p>Ma oleks saanud oma kõne teisel päeval lugeda, pidada, siis ma oleks selle võib-olla peast rääkinud - hoopis midagi muud. Nii et see kõne-kõne haaval ta nagu tekitas sellist tohutut nagu... alustas üks pleenum ja lõpetas hoopis teine pleenum. Need inimesed, kes seal olid - need inimesed muutusid.</p>

<p>sõnastamisest lähtuv refleksiivsuse kasv ja julguse najal Areng</p>	<p>nüüd eesti keele seisundist, sina räägi Eesti kaotatud iseseisvusest, sina räägi KGBst ja nii edasi.“</p> <p>Aga üks huvitav moment on selle juures see, et me ei leppinud mingiski omavahel kokku, kes millest räägib.</p>	<p>genereerimine.</p> <p>Milles see nali oli, oli just see, et üks persetäis andekaid inimesi olid kogunenud saali - nad moodustasid nihukese võimsa värgi seal; kõik see asi toetas ennast ja siis inimesed rääkisid.</p>	<p>Nõukogude võime ja kommunistliku partei keskkomiteed uuenema ja aru saama asjadest ja Gorbatšovi liiniga kaasa minema julgemini ning kõike muud taolist, aga tegelikult mõtleme vabariigi taastamisest - see idee tuli sellele korraldajate põhirühmale võib-olla veidike ehmatusena pigem... või tähendab - selle idee väljakäimine...</p>	<p>läks kohe.</p> <p>esimesena Eestimaa pinnal pärast 1940. aasta vägivaldset riigipööret esimest korda 1.-2. aprillil 1988 räägiti selliselt Eesti asjast. Mitte kordagi kõikide nende aegade jooksul - võtame siis 48 aasta jooksul - nii avameelselt, nii otse, nii kriitiliselt Nõukogude võimu, kommunistliku partei tegijate vastu, no Vaino ja Saul ja nii ja naa /../</p> <p>Tol ajal - see on hämmastav; kuna seda vana juhtkonda uskuda ei saanud, siis sa olid täiesti vaba. Sul ei olnud mingisugust lootust temaga seotud. Sa olid vaba inimene nagu Robin Hood - tulid metsa ja rääkisid nii, nagu linnukene - vabalt.</p> <p>Ja honorarid olid ikka päris kõrged – nii et nad elasid hästi. Nendega ei olnud Eesti NSV juhtkonnal rahulikumat ajal, enne Gorbatšovi, mingeid suuri probleeme. Nad käisid, said oma ordeneid, kes seal... minu meelest kirjanikest keegi sotsialistliku töö kangelaseks ei saanud, aga... heliloojatest küll.</p>	<p>Enne sa küsisid, kuidas need kõnelejad sinna tekkisid. Aga nad nii tekkisidki - ega me ise ka korraldustoimkonnana ei teadnud ju, mida see üldse endast kujutab. Tähendab... ilmselt ma nüüd õieti mäletan - otsustati, et iga loomeliit võiks välja panna viis kõnelejat, nii et nad said - loomeliidud said - mingisuguse eel... eelsoovituse, et nende seas võiks olla igast loomeliidust viis kõnelejat. Nii et need, kes sinna tulid - selliseid eksprompt-kõnelejad võis olla lõpus või kuskil ainult paar tükki. Aga kõik olid ikka ettevalmistatud tekstidega.</p> <p>Need tekstid, mis siin vastu võeti mingisugused, nende kondikavad olid ette valmistatud ja mäletan, et kui see läbi sai - see üritus - redaktsiooni toimkonnas ma olin ka seal ja... siis mõtlesime, et issand - see ei ole üldse see; peaks olema midagi muud. Aga siis enam ei jõudnud, sest üritus sai läbi. Nii et see muutus oli nii kiire selles suhtes.</p>
<p>1.3.2 Süsteemi kasutamine reeglitest kinnipidades</p>	<p>Ja muidugi alguses meile ei tahetud anda Toompead. Nad said aru, et kui see sõnum läheb kuskilt Salme kultuurimajast või mujalt, see ei oma sellist kaalu ühiskonnas, kui võimukeskusest</p>		<p>/.../ loomeliitude egiidi all toimusid sellised enam-vähem poliitilise värvinguga avalikud kogunemised, mis olid täiesti... mida oleks olnud võimatu ametlikult</p>		<p>/.../ (Indrek Toome) Tema ju ta tegi selle otsuse enda jaoks ära, kui ta juba sinna pandi, et ta ajab Eesti asja. Nii et need paberid selles mõttes Eesti jaoks oli puhas formaalsus.</p>

	<p>väljaõelduna, Toompea lossist väljaõelduna. Aga meie kindel tahtmine oli - ainult Toompea loss.</p> <p>/.../ meie eesmärgiks oli, et see nõukogu oleks täiesti legaalne, partei poolt lubatud; et poleks mingit juttu, kui millegagi välja tuleme - "ah, see on kuskil keskkütte keldris sepistatud mingisuguse kamba poolt, sellele partei ei pööra mingit tähelepanu". Nüüd, kus meie istumise all oli partei luba, olid meil hoopis teised šansid - eriti nüüd suhtluses ühiskonnaga /.../</p>		<p>keelustada, sest need olid täiesti legitiimsed organisatsioonid sel ajal - ja kuhu alati kutsuti kompartei keskkomitee inimesi, kes siis viibisid kohal ja kõik; said oma... seisukohti kaitsta ja kõik oli selles suhtes väga elegantselt läbi viidud.</p>		<p>Aga Moskvas mõned meist arvasid, et see on oluline - näiteks Jaak Allik ja nemad; /.../ tuleb mingi üleliiduline parteikonverents, kus - nagu Gorbatsšov oli kuskil öelnud mitu korda - oodatakse uut kursivõtmist muutustele, heas mõttes. Noh, me siis nagu mängisime seda mängu kaasa. Teisiti ei saanud mängida seda mängu seal, kui ei mänginud nende samade reeglite järgi. Nüüd uues võtmes, aga noh, muud võimalust polnud.</p>
<p>1.3.3 Loomeharitlaste võimalused</p>	<p>Aga see soodustas ka inimeste loominguist iseseisvust, sest see on vana tõde - kui inimene, tema esmavajadused on rahuldatud, siis on tal aega mõelda ka olulisematele ja ühiskondlikumatele probleemidele. Ja nii oli ka kunstnikkonnaga.</p>	<p>Kõik need asjad olid nagu loomupäraselt olemas. Alles siis, kui see riik ja uus niisugune seadustik sai käima, uued suhted - siis selgus, et nüüd on vaja see teha, nüüd on vaja too teha ja... nüüd on vaja vaadata, hakata mingeid palgalepinguid tegema ja... tuli kogu selline...</p>		<p>Ja honorarid olid ikka päris kõrged – nii et nad elasid hästi. Nendega ei olnud Eesti NSV juhtkonnal rahulikumat ajal, enne Gorbatsšovi, mingeid suuri probleeme. Nad käisid, said oma ordineid, kes seal... minu meelest kirjanikest keegi sotsialistliku töö kangelaseks ei saanud, aga... heliloojatest küll.</p>	
<p>1.3.4 Eelnev töö ühiskonnas ja avalik ootus</p>	<p>Siis oli meil nii, et kui olime seda asja vaagitud seal nõukogus, tegime ühe kokkuvõtte, mille avalikustasime. Kas loeti seda raadios ette või tehti teles intervjuu kellegagi meist või... tegime ka otsese, avaliku pöördumise keskkomitee ja</p>		<p>/.../ ... see, mida võib-olla isegi põhikorraldajad ei teadvustanud endale - vajadus mitte protsessis osalemist maha magada... või sellise teatud juhtpositsiooni haaramist isegi mitte maha magada.</p>	<p>Aga nüüd mootorina, kes vedas seda uskumist, toetas seda usku, oli sisuliselt nende paljude aastate jooksul ju intelligents; olid kultuuriinimesed, kes tegid raadios ju Ignar Fjuki juhtimisel väga head tööd - seal oli loominguiliste liitude tund raadios.</p>	<p>/.../ tund oli tühi-tähi. Tund algas alles 5. veebruar '88; see on vähem kui kuu enne seda. Aga loomeliitude Kultuurinõukogu rakendus 25. mai '87 ja selleks ajaks, kui toimus see loomeliitude pleenum, oli Kultuurinõukogu juba vastu võtnud ca. 10-15 igasugust</p>

	valitsuse poole, mis ajalehtedesse pääses ja trükiti ära. See tekitas muidugi ühiskonnas võimsa reaktsiooni. Meisse hakati suhtuma kui mingitesse tõerääkijatesse.		oli algusest peale kõigile osavõtjatele selge, et see organisatsioon - Kultuurinõukogu - ei hakka tegelema või ei ole mõeldud tegelema kitsamas mõttes kultuuriküsimustega /.../	/.../ kultuurinõukogu käsitles absoluutselt kõiki teemasid; minu meelest polnud ühtki teemat selle kahe ja poole aasta jooksul, mille suhtes me nagu ei arutanud, oli see siis ... kõik teemad.	märgukirja igasuguste asjadega seoses - küll kodakondsuseadusega, küll keeleseadusega; migratsiooniga, igasugu asjadega.
1.3.5 Strateegia avalikkuses, avalik resonants	/.../ (loomeliitude pleenumile selle toimumise järel toetuse avaldamine) ühiskond nägi, et sellele ei järgnenud mingeid repressioone - need, kes sinna alla kirjutasid, näiteks mingi kolhoosi rahvas, nende esimees ei saanud mingisugust nätsu; ei kutsutud teda kohvile, ei sõimatud teda läbi, ei ähvardatud; aga kõik jäi - et nagu nii tohibki olla. Ja see oli läbimurdekoht...	Küllap kellelgi olid ka mingid läbimõeldud plaanid ja niimoodi ja nõnda edasi. Aga noh, nad ei saanud olla väga reaalsed. Läbi mõeldud plaanid - ma ei tea, kas neid üldse kellelgi oli. /.../ Meie siin muudkui läksime oma selle tegemisega edasi. See on natuke nii, nagu laps läheb keelatud alale, siis läheb ikka edasi ja edasi - ja siis läheb, vaatab, et keegi ei keela ka; võtab juba, hakkab seal toimetama, tervet tuba ümber ehitama juba.	Jajah. Mina nagu lähenesin sel ajal asjadele umbes selle nurga alt, et seni, kuni seda lõppeesmärki ei ole võimalik... isegi tehniliselt võimalik päeva pealt saavutada - poliitilises kontekstis iga protsess võtab aega - see ei tähenda, et me ei peaks organiseeritult ja teatud kindla sihiga samm-sammult tegelema, teades kogu aeg, milleks on just see konkreetne samm, mida teeme, vajalik. Aga suurt pilti sellisel kujul väga ei olnud ja selleni, et vabariigi iseseisvuse taastamine, toimub ülemnõukogu kaudu - selle idee peale keegi polnud veel tõenäoliselt päris tulnud.	Aga üks asi on, seda ma isegi hakkasin praegu mõtlema. Vaata - igasugune mõtlemine, kui sa tahad mingist asjast selgust saada, eeldab, et analüüsid kõige pealt olukorda. Analüüsid, kuidas, mis seal võib nüüd mõjutada, nii ja naa - paned kõik niimoodi riiulitele paika ja järgmisena hakkad sünteesima. Mis nüüd nendest asjadest kokku panna, et midagi tuleks uut. Siin ma ütlesin, et nende sõnavõttudes on selliseid..... Emotsionaalsed inimesed, nagu nad on - enamusel ei ole neist isegi sügavat analüüsi olukorrast; on rohkem niisugune eitamise-soov; sünteesist ma ei räägi.	Üks samm edasi ja kogu aeg jälgiti, et nagu kinni ei panda - tullakse siia mingite tankidega sisse või mis iganes; nagu mujal see toimus. Kõik see õhustik, kogu see... noh... sinna mindi niimoodi kombates ja mitte väga julgelt, aga teadmata, mis tehakse. /.../ no sel ajal ei saanud veel rääkida, ei räägitudki, mida me tegelikult tahame või mida me tegelikult teeme, vaid see jutt käis kogu aeg niimoodi retooriliselt - keeratakse kogu aeg vinti järjest rohkem peale 1.-2. aprill oli ikkagi puhas selline alles kompamine ja pea liiva alt välja tõmbamine. Ja kui mõni ütleski rohkem, siis see oli üksik hääl kõrbes - ilmselt see oli pigem retoorika kui veendumus, et seda on võimalik teha.

Lisa 3. Pleenumi fookuse maatriks

(Tähistus: 1. Põhikategooria (PK) 1.1 Alakategooria (AK) 1.1.1 Kood (K))

PK- AK- K	Heinz Valk	Tõnu Tepandi	Paul-Eerik Rummo	Indrek Toome	Ignar Fjuk
<p>2. Pleenumi fookus</p> <p>2.1 Eesmärk ja rahulolu selle täitumisega</p> <p>2.1.1 Demokraatia</p>	<p>/../ loomulikult see, mida me pleenumil rääkisime, see sai teoks ju lähiaastatel, sest tollal selle Nõukogude võimu ja kompartei surve all olemise päevil oli meil tähtis sealt välja jõuda, saada vabadeks ka oma hingelt ja tegudelt - see programm ju täideti paari aastaga täielikult. Aga kõik edasine oli meil ainult unelm.</p> <p>„Me ei uskunud veel, et '91 aastal me saame vabaks.“</p>	<p>/../ nihukeste asjade reaalne läbiviimine on oluliselt keerulisem, kui temast rääkimine, üles tõstmine. Tõstatatakse ühe nihukese inimeste hulga poolt, ilma, et oleks sõnagi räägitud nendega, kellest jutt käib ja ilma, et arvestataks sellega... ühesõnaga, see... noh, tol ajal oli see lihtsalt probleemina üleval.</p> <p>Mõtlesin - millest ma seal õieti nüüd räägin? Siis mõtlesin - raisk, mida ma siin munen, mul on ju terve hulk asju, mis mind vaevavad. Mis mind tõeliselt vaevavad meie oma riigi kontekstis või nihukeses... sest see, et oma riiki teha /../</p> <p>Need on niisugused asjad, kus räägitakse igasugu vahvaid värke ja vabalt ja räägitakse palju lollusi kokku - noh, tagantjärele vaadates, eks ole. Või noh, ühesõnaga.... aga need ongi need mootorid, mis lõpuks siis viivad selleni, et asi läheb</p>	<p>/../ mida küll Lennart välja ei öelnud esialgse väljaastumisega - et igal juhul on see valiku küsimus, otsustusõiguse... et rahval on oma tuleviku üle otsustusõigus; enam-vähem sama, mis öelda, et nõutakse poliitilist omariiklust ja... Nii et see oli väga oluline ja see mind mingis mõttes tõmbas; see oli nagu see telg või foon, milles kogu see jutt toimus. Siin pole jutt ainult sellest, et on mingi tsensuur kuskil ja sõnavabadust ei ole või et mingisuguseid moodsa kunstiilminguid ei lubata viljeleda, midagi taolist; see foon oli tõsisem - foon oli see, et kas rahvus säilib või ei säili ja vot et millised poliitilised eeldused on selleks vajalikud, et säiliks.</p> <p>Ideed - olgu nad konservatiivsed või mässulised, aga igal juhul peavad nad olema esiteks läbi mõeldud ja teiseks formaliseeritud ja peavad olema mehhanismid, mille kaudu neid</p>	<p>/../ nemad olid väga tähtsa asja tegijad. Igasuguses asjas on... kui midagi on vaja kardinaalselt muuta, siis on kellelgi vaja välja tulla ja julgelt eitada. /../ nemad ei pakkunud siin eriti palju - eitamine lihtsalt.</p> <p>„Et see oli... see ühispleenum oli, võib niimoodi öelda, vabade inimeste vaba mõtte, soov elada kaasa Eesti tolleaegsele muutmisele - just muutmisele; nii tema vaimu ja loomulikult vähem räägiti majanduse küljest, sest et kõigepealt oli soov vabastada see vaim.</p> <p>Kusjuures ei osanud meie arvata '88ndal aastal ega usun, et ka need sõnavõtjad ei osanud aimata, et seal 3 aasta pärast on Eesti taasiseseisvunud.</p>	<p>/../ Esiteks - kõik ootused on täitunud. Ja teine vastus on see, et ega neid ootuseid ei olnudki midagi. Oligi niimoodi: mingi sihuke metafüüsiline vajadus, et eestlane otsustaks ise Eesti asju. Et me saaksime vabaks, et me oleksime riik. Noh, ütleme, aprillis veel mitte '88, aga juba '88 lõpus oli see täiesti levinud hoiak ja teadmine, et peame vabaks saama ja selle nimel tegutseme.</p> <p>/../ seal arutati ja jutuks olid need teemad, mida ühes normaalses riigis parlamendis või valitsuses peaks arutatama.</p> <p>/../(politoloogia) ma midagi teadsin, aga mul ei olnud mingit vajadust ega tahtmist ise sellega tegeleda. Tahtsin ainult, et Eestis muutuks, Eesti saaks... tahtsin, et Eesti saaks vene võimu alt lahti.</p> <p>Või et siin tol ajal oli - mis iganes, me oleme nõus kartulikoori sööma; mis iganes, kui saaks ainult venelased siit välja. Kui</p>

		<p>realselt täideviidavaks. Aga alguses tulebki põrutada.</p>	<p>saab teostada selles mõttes. Aga seda ma, jah, päris ei kujutanud ette, et see masinavärk oleks võimalik üle võtta siis õigete inimeste poolt - see masinavärk oli liiga sügavalt teiste ideede teenistuses ja kinni jooksnud.</p>		<p>selle hinnaks on see, et peame kartulikoori sööma, siis sööme. Keegi ei mõelnud, et kui saaks venelased välja, siis hakkame korralikult tõstma tööviljakust ja kartuleid kasvatama - oligi ainult, et saaks venelased välja; saaks ainult vabaks. '88 alguses oli kõik selline puhas vabadusele kutsuv ja vabadust nõudev retoorika; kes rohkem, kes vähem sidus seda argumentidega - nagu Lennart Meri nende demokraatia-võrdlustega või keegi teine veel. Aga see on puhas emotsioon...</p>
<p><u>2.2 Sihtgrupp ja tulem sihtgrupiti</u></p> <p>2.2.1 Rahvas, olla selle ärataja</p>	<p>Nii et see oli meie suur missioon tol hetkel, loovharitlastel. Niisugune ärataja... ühiskonna ärataja roll.</p> <p>Me läksime ka pleenumil välja nihukese väikese riskiga, et võime jääda hüüdjaks hääleks kõrbes; mitte midagi ei juutu Eestis. Ütleme oma sõnumi ära, aga rahvas ei julge reageerida sellele mingilgi moel. Aga õnneks niisugused kartused olid... olid õnneks valed.</p> <p>Ja siis tekkis ühiskonnas täiesti seniolematu olukord, kus mingid kollektiivid - näiteks mingi tehas või mingi kool, mingi teadusinstituut ja nii edasi pidasid oma koosolekuid selle loomeliitude pleenumi ... nende kõnede ja kokkuvõtete</p>	<p>/../ ta oli ikka kindlasti iseendale kõige pealt, siis rahvale ja siis sinna Moskvasse. Ehk siis sinna... selles suunas. Kuigi... iseenesest on see nihukeses rahvusvahelises õiguses või juriidikas juba pädev sündmus või pädev kogu, kes niimoodi koguneb kokku, esitab kõnesid, esitab nõudmisi.</p> <p>Inimesed lasid ennast lahti oma hirmudest ja asjadest ja läksid järgi oma niisugustele soovidele - ja ka sellele koostegemisele ja niisugusele asjale.</p> <p>Selles mõttes ka see pleenum oli ikkagi, noh, see sama asi - rahvale niisugune... /../ No kasvõi need samad - Balti ketid</p>	<p>Inimesed tundsid end vabalt ja julgelt niikuinii ja nüüd oli nagu see oht, et need, kel on tundnud seda missioonitunnet, tundnud end kole tähtsana, et nad on rahva vaimsed juhid - et nad jäävad kõrvale; on vähem radikaalsed või ei kogune üldse või ei ütle omalt poolt mingit sellist selget sõnumit üldse ja... seetõttu oli, jah, selle pleenumi kokkukutsumine viimane võimalus seda näidata, et oleme olemas ja võib-olla mingis vaimses mõttes oleme isegi selle protsessi juhid.</p>	<p>Ei, ma ikka arvan, et see oli mõeldud rahvale. Et... intelligents ja kultuurirahvas saadab oma sõnumi, mida ta tegelikult just selle... need raadiosaated, mida Ignar Fjuk tegi, olid väga head asjad. Väga paljusid inimesi panid mõtlema, just kultuuriinimesi eeskätt, aga ka teisi, kes olid poliitikast huvitatud ja kuulasid neid saateid.</p> <p>et nad läksid kokku ja võtsid vastu sellised dokumendid ja saatsid selle rahvale.</p>	<p>Ma olen seda palju mõelnud, /../ et kellele või millele me seda tegime. Ja see oli ikka selline... see oli ühiskonda sellise võitlusvaimu ja teatud julguse ja vastutuse sütitamine; pidev selline kõnelemine asjast, et kõik, kes kuulavad, tunneks ennast osalisena või... nagu kaasamisprogramm. Seega ka pleenumimaterjalid on just nagu seda, et selleks ajaks olid juba teatud teemad läbi käidud - noh, kodakondsuseadused ja sellega seotud küsimused olid juba üles tõstetud - et see oli nagu üks kokkuvõte.</p> <p>Ei, muidugi. Aga see kestis tõesti kaks nädalat, sest kui tuli</p>

	<p>arutamiseks ja avaldasid oma avalikud toetused loovharitlastele.</p> <p>Esimesel mail, kui oli rongkäik viimast korda Tallinnas. Aga valdav osa, eriti eestlaste omad, olid kõik nii-öelda oma mõtted välja kirjutanud nendele plakatitele, loosungitele. Seal kordus lakkamatult - toetame loomingulisi liite ja Rahvarinnet, toetame loomingulisi liite ja Rahvarinnet. Neid oli kümneid ja kümneid ja kümneid, selliseid loosungeid. Nii et see oli ühiskonna äratamiseks. Jah, meile endalegi üllatusena.</p>	<p>ja värgid; inimesed tulid välja. Või näitaks meie laulupeod, kus inimesed tulevad välja.</p>			<p>Rahvarinde väljahõikamine, siis läks massiivselt - lisaks loomeinimestele tuli tohutult inimesi juurde; ka neid, kes polnud loomeinimesed.</p> <p>Mina näen nagu seda ka, et need dokumendid andsid teile hästi palju juurde rahva silmis sihukest legitiimsust ja sihukest suursugusust - isegi kui te need vormistasite Moskvale... Jah. Jah, täpselt!</p>
<p>2.2.2 Võimukandjad</p>	<p>Meie nüüd... kõik see, mida plaanisime, läks erakordselt täppi, sest see, mis seal välja öeldi, ehmatas keskkomitee täielikult ära. Täielikult ehmatas ära. Sest kohe... no nad said ju kohe lindistused, kõigi kõnede lindistused ja kui nad olid need ära kuulanud, otsemaid keelati pleenumil räägitu ajalehtedes avaldamine.</p> <p>..ma ei tea täpselt Gorbatšovi reaktsiooni, ta meile ei käratanud ühtegi ränka sõna ju, mitte midagi ei tulnud Moskva poolt meie pleenumi kohta - aga mingeid järeltõttas sellest tegema, sest siis hakati juba tasapisi ette valmistama Vaino mahavõtmist ja nii-öelda võimaladviku vahetumist</p>		<p>Noh, jah, et... nagu enne ütlesin - ega see, mis saab tulevikus olema ja millal see hetk saabub, seda kohe ei tea, aga et tuleb tegutseda olemasolevate struktuuride raamides ja proovida neile nagu peale suruda soodsamate ja õigemate otsuste vastuvõtmist ühelt poolt ja teiselt poolt pakkuda nendele paadunud vanadele valijatele võimalust rahva poole üle tulla. Et me ei tule kohe kompartei keskkomitee maja maha lõhkuma, vaid... ütleme, et praegu on see hetk - kui te selle maha magate, siis teid lükatakse kõrvale nii või teisiti. Ja siis oli näha... Indrek Toome justkui tuli nagu veidikene üle ja kõik... kompartei lõhestus kaheks.</p>	<p>/../ Karl Vaino asemele Vaino Väljas ja siis me hakkasime nüüd ette valmistama koos Vaino Väljasega keskkomitees; meie hakkasime ette valmistama sõnumit tolaeagse kõige kõrgema juhtkonna tasandil /../ Aga nüüd me pidime midagi vastama, kui tahtsime olla ja säilitada mingitki liidrirolli selles perestroikas siin Eestimaal. Vaino Väljas kindlasti seda tahtis, kindlasti tahtsin ka mina edasi lükata seda asja. Siis loomulikult said need materjalid ka välja võetud ja hakkasime valmistama EKP keskkomitee pleenumit</p>	<p>Aga Moskvas mõned meist arvasid, et see on oluline - näiteks Jaak Allik ja nemad; /../ tuleb mingi üleliiduline parteikonverents, kus - nagu Gorbatšov oli kuskil öelnud mitu korda - oodatakse uut kursivõtmist muutustele, heas mõttes. Noh, me siis nagu mängisime seda mängu kaasa. Teisiti ei saanud mängida seda mängu seal, kui ei mänginud nende samade reeglite järgi. Nüüd uues võtmes, aga noh, muud võimalust polnud.</p> <p>/../ kui see pleenum läbi sai, olin nii siis kui olen ka praegu täitsa seda meelt, et Indrek Toome tuli selle pleenumiga nagu kaasa. Tema ei jäänud sinna</p>

	Eestis, kuna Gorbatšov sai aru, et selle juhtkonnaga ta kaugele ei sõida ja ainult võivad konfliktid suureneda.				mingisuguseks selliseks halvas mõttes ideoloogia sekretäriks.
<p>2.4 Ülejäänud tõstatatud probleemid</p> <p>2.4.1 Elu reguleerib ise ennast, probleemid lahenevad</p>	<p>Püstitati loosung - turg reguleerib kogu majandust /../ Samuti loodeti ka seda, et inimühiskond - anna talle vabaduse kätte ja ta ise reguleerib ennast, nagu üks isereguleeriv mehhanism on. Aga ei - inimene on ebatäiuslik.</p> <p>/../ naiivsuses lootsime tollal, niimoodi sinisilmselt, et kui tuleb vabadus, siis sellega kaasneb loomuomast kõik muu. Kaasneb normaalne, hea elustandard ja et meil Eestis tekib tööpuudus - me seda ei osanud aimata ega näha. Et meil Eestis tekib niisugune ränk varanduslik kihistumine /../ me olime idealistid lihtsalt. Ja see oli paratamatu tollal - idealism toitis meie hinge, eks ole.</p> <p>Aga võtame kasvõi siin selle inimesega arvestamise, märkamise ja abistamise - tollal me uskusime, et see tuleb iseenesest. Et ei teki sellist olukorda Eestis, kus keegi abivajaja nagu jäetakse kõrvale, teda ei nähta, sest tollal ju oli palju, esines selliseid juhtumeid, kus sõna otseses mõttes mindi mingisuguse kollektiiviga mingile perekonnale appi.</p>	<p>/../ need on esiteks lahendamata ja teiseks on neid juurde tulnud terve kari. Sellepärast, et me oleme niisugused loomad - nii, kui meil mingi - meil jutt läheb nüüd väga laiali - heaolu tekib, nii tuleb kohe jälle seesama hoolimatus ja ma ei tea, mis.</p>			<p>„me ei teadnud midagi. Me ei olnud vabas ühiskonnas olnud. Me olime vangimajas elanud kogu aeg. Ja mingit... no ma kujutasin ette, et see sama selline koosmeel ja koostööimine ja mitte omavahel käru keeramine - see ongi selle vaba Eesti tunnus, et see kestab edasi. See oli ainult üks... aga muus asjas me ei teadnud - mis on turumajandus, mis on erastamine... me ei teadnud mitte midagi. Selles suhtes saab öelda, et kõik on täitunud, sest eriti nagu ei osanudki midagi tahta.</p> <p>/../ minu juurde tulid Rahvarindest ka, et ma võiks kandideerida, siis ma ei saanud aru, mis see tähendab - kandideerida? Mis siis veel? Kas sellest on siis vähe, mis ma siin teen? Noh... kultuurinõukogus ja selles... Selles mõttes me olime sellest vaba maailma poliitikategemisest täiesti puutumata. Seda ei olnud.</p>

<p>2.4.2 Polnud oskusi ja teadmisi, kuidas lahendada, samm-sammult</p>	<p>„Nii et... tohutu hulk probleeme, mis tõusetusid esile alles pärast iseseisvumist - neist me tollal ei osanud midagi õieti arvata. Meil polnud kogemust, meil polnud haridust vastavat.“</p>	<p>„Ei, mitte ainult ei... vaevalt me siin nüüd unustame oleme - siin nii üks kui teine ja mina tegelen sellega kogu aeg, aga vigur on selles, et tollal said nad tõstatatud samamoodi, nagu kogu see oma riigi tegemine. See oligi tollase plahvatuse niisugune eripära - need olid niisugused intuiitiivsed ettekujutused. Aga noh, teemad ise kõik... noh, kõik on need, mis... on ikka teemad. Aga nüüd nende... kuidas siis kogu seda, khm, neid asju, millest tollal räägiti, kuidas siis neid nüüd realselt ellu viia - siin tulevad kohe uued raskused ja tekib see, mis tundub nagu hetkel tähtsam, mis on hetkel vähemtähtis.</p>	<p>/../ ühesõnaga, retoorika on võib-olla vajalik - ja küllap ta on vajalik mingitel perioodidel - aga ta ei vii tegelikult lahendusteni ja ma ei mäleta, kes kunagi on öelnud, et demokraatia eeldab head bürokraatiat ja muud taolist. /../ Ideed - olgu nad konservatiivsed või mässulised, aga igal juhul peavad nad olema esiteks läbi mõeldud ja teiseks formaliseeritud ja peavad olema mehhanismid, mille kaudu neid saab teostada selles mõttes.</p>	<p>/../ kui võtame niimoodi poliitikat ja poliitikuid tegutsemas, siis igal juhul ta peab lähtuma olukorra analüüsist selles seisus, mis seis on. Ja noh... ta ei suuda kõiki probleeme, mis elu temale toob antud hetkel emmata. Tavaliselt inimene paneb probleemid mingisse järjekorda - nii, nagu igaüks paneb oma peres järjekorda, eks. Kui tal on probleemid järgemööda, siis mõnda asja võib edasi lükata. No võib-olla tol hetkel see migratsiooni asi ei olnud kohe kõige tähtsam, kui ta on alati tähtis siin eestlaste seisukohalt.</p>	<p>„On vangimaja. Vangimajas on mingsugused rahutused tekkinud; ja vangid on seal juba eluaegsed. Nad ongi mõned vangis juba sündinud. Siis nüüd iga päevaga rahutused süvenevad ja nüüd nad peaks hakkama purustama seal kõike, et sealt välja pääseda. Mida nad siis... eks nad vahepeal omavahel saavad arutada ka – nad ei hakka ju arutama, et kui nad saavad välja, siis nad ostavad oma krundi. Nad ei teadnudki, et on võimalik krundi osta; et siis nad tellivad projekti, ehitavad omale maja... ehitavad koolimaja... seda ei olnud. See perspektiiv oli nii lühiajaline, aga ta oli sedavõrd ääretult, kuidas öelda, forsseeritud või sihuke isegi agressiivne.“</p>
<p>2.4.3 Puudus üksmeel</p>	<p>„Mäletan - 90ndatel aastatel, kui kõik meie omaaegsed loovharitlased ja kõik saime ju armutult vastu näppe. Meie kohta öeldi küllaltki ränke sõnu ja löödi meie suu nii-öelda otseses mõttes kinni. /../ Mõned üksikud rüütliid jäid - Jaan Kaplinski, Rein Veidemann ja veel mõned.“ Selline abivalmidus oli tollal</p>	<p>Aga see integratsioon ja nihukesed asjad - need on sihukesed tülikamad asjad. Esimesel kümnendil nagu ei saanudki eriti sellega tegeleda - sest jah, hakkasid seal neid teisi inimesi natuke kaitsma või kuidagi – see kodakondsusküsimus ja niisugused asjad - siis igaüks kartis, et söimatakse punaseks,</p>			<p>/.../ mida me koos (Lennart Meri) ajasime - ühelt poolt seda Eesti Instituuti, teiselt poolt seda Eesti Pere Sihtkapitali. Selles nagu mingid rahad said kokku lõpuks ja midagi sai tehtud, mingit... aga selles mõttes on see niisugune hea näide - see soikus selle peale lõpuks, et ei saadud kokkuleppele; meil tekkisid sinna sellised inimesed, kes olid</p>

	<p>meeletu Eestis - ja toetamine, üksteise toetamine. Me pole kunagi olnud nii kokkuhoidvad ja üksteist mõistvad ja toetavad, kui neil aastail - '88-'89. Ja et see ükskord muutub probleemiks, seda me ei osanud näha. Aga noh, probleem on ta praegu igal juhul ja üks valusamaid probleeme, mis ühiskonna ees on. Seda hoolivust, teise märkamist - seda on ikkagi veel vähe, ääretult vähe. HV</p> <p>Aga neid hakati Eestis üsnagi jõhkralt lõhkuma - /../ mitmed avaliku elu arvamusiidrid nii-öelda esinesid ajakirjanduses sõnavõttudega, et inimese elu eesmärk on nautimine. No lollimat asja ei saa ju ühiskonnale pakkuda... /.../ inimese elu eesmärk on ikkagi enese kehtestamine, eks. Oma mingisuguse eesmärgi elluviimine, ükskõik, milles see seisneb. HV</p>	<p>enam ei valita ja... niisugused primitiivsed asjad.</p>			<p>niisugused fundamentalistlikud. /../ Noh, see ei ole ju Eesti probleem, et meil peaks olema 6 last - meil on probleem see, et praegu on ainult 1 laps või 1,5... /../ Et see... sellega ma tahangi öelda, et väga paljud asjad olid niimoodi probleemi tõstatamise ja loosungi tasemel, sest sel juhul olid kõik veel ühel meelel. Nii, kui hakati juba konkreetset ühte eesmärki taktikate ja poliitikatega püüdma realiseerida, siis hakkas asi kohe laiali minema.</p>
<p>2.4.4 Riigi-ülesehitajad</p>	<p>Rootsi ajakirjanikud, tegid minuga intervjuu ja küsisid, et noh, mis siis teete, kui olete iseseisvuse kätte võitnud? Ma ütlesin - mina ja mu sõbrad astume kõrvale ja avame tee neile, kes on selleks kohustatud ja seatud; tõelistele poliitikutele.</p>	<p>Ikka meie, ikka rahvas. Mitte meie seal saalis, aga ikka Eesti riik ja rahvas, sest noh, on ju olemas need suhteliselt pikaajalised kogemused, et on rahvas ja rahvas valib. Siis tekitatakse need organid ja... et ikkagi rahvas.</p>		<p>Aga mis te arvate, keda nähti peamise probleemide lahendajana - kas loomeharitlased kujutasid ennast seal ette või? Ei. Seda ei... sealt nüüd välja ei tulnud.</p>	<p>/../(politoloogia) ma midagi teadsin, aga mul ei olnud mingit vajadust ega tahtmist ise sellega tegeleda. Tahtsin ainult, et Eestis muutuks, Eesti saaks... tahtsin, et Eesti saaks vene võimu alt lahti.</p>

Lisa 4. Sõnumite formuleerimine (kvalitatiivne sisuanalüüs)

	Kultuuriline iseolemine Kultuuriteadvus – Eestimaa ja eestlaste kestvus	Majanduslik iseolemine	Poliitiline iseolemine
Tsentrali-seeritus	<p>„Pessimistlike vaateid Eestimaa ja selle põllisasukate kestmisele on tingitud põhiliselt kolm asjaolu: esiteks: rahvusterritooriumi ja majanduse vastu suunatud üleliiduliste ministeeriumide okupantlik tegutsemislaad, s.o. omakasupüüdlik ja hoolimatu suhtumine põliselanike eluasemesse, toidulauda ja olmekorraldusse, aga ka loodusvarade kuritarvitamine.“ (Aarelaid 1899)</p> <p>„Olen kohanud mitmeid kõrgema haridusega inimesi, kes on olnud siiralt hämmastunud, kuulates, et vene keel ei ole Nõukogude Liidu riigikeel.“ (Raud 1988)</p> <p>„Tahaks küsida, kas keeldumine põlisrahvast elaniku emakeelsest teenindamisest ei ole tema õiguste otsene kitsendamine“ (Raud 1988)</p> <p>Akadeemiliste kraadide andmiseks Moskva kinnitus ning dissertatsioon pole võimalik kirjutada rahvuskeeles. (Köörna 1988)</p> <p>„Meid on püütud harjutada elama minimaalsete inimestena minimaalses keskkonnas, minimaalses korteris, kultuurita, keeleta, rahvusea, religioonita ja eetikata, teadmisteta, informatsioonita.“ (Kaplinski 1988)</p> <p>Normatiivseteks kipuvad muutuma isegi meie kulinaarsed huvid, mis väljendub restoranide menüü üleliiduliselt ühtlustatud toitude sundnomenklatuuris seljankast jäätiseni. Oleme</p>	<p>„... meie poliitökonoomilises doktriinis seisab maa siiani kolmel vaalal, mille nimed on Gosplan, Gosstab ja Minfin (Riigiplaan, Varustuskomitee ja Rahandusministeerium). Normaalsel isemajandamisel põhinevas majandusel ei ole vaja neid asutusi sellisel kujul.“ (Glažõtšev 1988)</p> <p>31. märts 1988 NSV Liidu Ülemnõukogu võttis vastu seaduse ehitusmaterjalide tööstuse ministeerium minekust liidulis-vabariiklikust alluvusest liidulisse alluvusse. (Köörna 1988)</p> <p>ENSV 90% tööstusest ja majandusest kuulub keskvõimule ning 10% on samuti sealsetest käskudest juhitud. (Lõhmus 1988)</p> <p>„Praegu on ministeeriumideks nimetatavate firmade võim kujunenud väga-väga suureks. Nad lähtuvad tõesti ainult oma huvidest ja probleem, kuidas nende ministeeriumide-firmade ehk ametkondade huvid kontakteeruvad meie konkreetsete huvidega vabariigis, ongi minu ettekande teemaks.“</p> <p>Tegutsemas on üle 100 ministeeriumi.</p> <p>-Maardu tehase arendamise kavades on -planeeritud alla omahinna müügihinna toota superfosfaati ja fosforiidijahu.</p> <p>-Elektri välismüügihind on rohkem kui kaks korda odavam vabariigi siserealisatsioonihinnast.</p> <p>-Mäed 8 miljonist tonnist peenpõlevkivist. 1988. Aasta alguses oli veel 6,7 miljonit tonni peenpõlevkivi niimoodi ladustatud. (Lippmaa 1988)</p> <p>1917. aastast peale pole suurel Venemaal olnud paari-kolme stabiilse arenguga aastat järjest. /.../ Viimase 40 aastaga on Eestimaa suutnud ülejäänud maailmast 20-30 aastat maha jääda. (Lõhmus 1988)</p>	<p>„Kui riigis satub juhtpositsioonile mõrtsuka meelelaadiga mees, haige inimene, siis pole enam tegu normaalse psüühilise elukeskkonnaga, elamisväärse keskkonnaga, inimväärse elamisega sel maal. Kui juht tapab järjekordse süütu ohvri, käib maa igast terve psüühikaga inimesest läbi võpatus. Kui riik mõrvab, on tegu mõrvarite riigiga ja kodanikud kannatavad seda häbi endaga kaasas. Kui riiki juhib nõmedus, siis saab sellel maal elamisest mõnu tunda vaid nõme. Iga normaalset inimest aga saadab häbi. Rahulikul meel nõmeduses osaleda käib kodanikueetika vastu, seda pattu ei saa keegi enda ees kuidagi vabandada. /.../ Kellelegi pole saladus, et on võimutsema asunud üks kiht, kellele teiste töö segamine pakub suuremat mõnu kui enda töö tegemine. /.../ On villand elamise häbist sellises riigis. Tahaks hoopis tunda uhkust omaenda tublis riigis elamise täiuslikkusest.“ (Kiik 1988)</p> <p>„Nõukogude Liit on konstitutsiooni põhjal suveräänsete vabariikide liit. Igal meist on oma kindlalt fikseeritud piirid ja põhiseadus, kõrgemad ja madalamal seisvad võimu- ja valitsemisorganid. Jah, ka Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik on Nõukogude Liidu kui suure liitriigi poliitilise ja majanduselu üks osa, me anname oma panuse ühisüritusse. Ent millise staatusega? Kas sõnaõiguslik ja võrdne Liidu liige või liidulise ametkondliku bürokraatiamasina ripats, selles ongi praegu küsimus. Täna!“ (Koik 1988)</p>

	<p>nõnda harjunud igasuguste protsentuaalsete näitajate ja rohkete numbritega, et kipume kõiki inimlikke vajadusigi arvudes väljendama, mõõdta toidulaua probleeme valguvajadusega, kodutunnet ruutmeetriga kõledas betoonsahtlis.“ (Rääts 1988)</p>	<p>Mis põhjuse! Sest stabiilne ja arenev saab olla ainult juhivat ühiskond. Meil ei ole juhte, meil on valitsejad!.“ /.../ „Kas te kujutate ette kahte naabrit, kahte talumeest, kellest üks jääb teisest tootmise poolest 40 aastaga 30 aastat maha? /.../ Minu meelest on see maailmarekord, kuid ma ei tea, kas see on Guinnessi raamatusse sisse võetud.“ (Lõhmus 1988)</p> <p>Eesti tehniline mahajäämus arenenud riikidest on 15-20 aastat. (Köörna 1988)</p>	<p>Terrorikoodeks: terror on ühe grupi terror teise grupi kahjuks. „Ma tahan omale valitsust, kes ei tule minu vastu kilpide, koerte ja veekahuritega. /.../ Ja ma ei taha olla igavesti sõltuv mulle võõrast maast ja maailmast. Ma tahan, et minu lastel ei puuduks mõiste kodumaa, vaid et nad tunneksid, et Eesti ongi nende kodumaa, isamaa.“ (Tepandi 1988)</p>
<p>Amet-kondlikud huvid „Ministeerium -firmad“</p>	<p>„Pessimistlike vaateid Eestimaa ja selle põlisasukate kestmisele on tingitud põhiliselt kolm asjaolu: /.../ Teiseks: mitte-eestlastest elanikkonna tormakast kasvust ning selle kaasnenud erinevate rahvusgruppide elukondliku ebavõrdsuse kiirest süvenemisest. Ametkondlikest huvidest lähtunud tööjõu sissevedu on pikki aastaid saanud teoks täieliku sotsiaalspühholoogilise ja kulturooloogilise kirjaoskamatus tingimustes. /.../“ (Aarelaid 1988)</p> <p>„ /.../ Virumaa kaevandusväljaks muutumise kavad mõtestusid eestlaste teadvuses mitte ainult ökoloogilise katastroofina, vaid ka rahvusliku hädana.“ (Hallik 1988)</p> <p>„Näen kirjastus- ja trükitegevuse ette seatud piirangute püsibil kahte omavahel seotud põhjust: 1) meie riikluse mentaliteetidesse väga sügavalt juurdunud, ausale mõistusele seletamatut, müstilist hirmu vaba sõna ees ning isehakanud juhtide hirmu oma positsioonide kaotamise ees vaba sõna õhkkonnas, ning 2) üldise majandusliku laose erijuhtu: paberipuudust, tehnoloogia viletsust, kõike seda, mida kokku nii harjumuspäraselt nimetatakse polügraafilise baasi nõrkuseks.“ (Rummo 1988)</p> <p>Teise maailmasõja ja Suure Isamaasõja ajal kaotas Eestimaa oma rahvastikust 24%. Tänapäevaks on</p>	<p>„Täidetud on üleliidulisi ettekirjutisi elamute ja lasteasutuste osas, juba ette teades, seda tüüpi hooneid meil vaja pole, et nende ehitamine on viga.“ (Irina Raud 1988)</p> <p>„Kurvastab see, et te ise tunnete end omas kodus võõraspoegadena. Nii ei tohi. Ma pole küll spetsialist fosforiidi või soojuselektrijaamade ajal, kuid olen veendunud, et me pole ära kasutanud kõiki neid võimalusi, mis meil on. Mis saaks, kui Eesti NSV Ülemnõukogu võtaks vastu resolutsiooni, mis keelaks mõne ministeeriumi laiutamise?“ (Šatrov 1988)</p> <p>„Eelkõige on tarvis tõkestada migratsiooni ja kategooriliselt vastu seista ebamajanduslikele suurprojektidele. Ka paneelilamute ehitamise forsseerimine maal lähiaastatel, mida näeb ette elamuehitusprogramm, on Trooja hobune, sest põlisrahvusest elanikkond naljalt maal endale paneelilamuse kodu ei raja.“ (Eigi 1988)</p> <p>Loksa spetsiaalsete laevakonteinerite (lihtrite) tehases kasutatav metall veetakse kaugelt ning toodangut kasutatakse mitte lähemal kui Mustal merel. Tehas vajab aga poolteist tuhat töölisi ehk koos perekondadega kokku üle nelja tuhande inimese. (Eigi 1988)</p> <p>Balti Soojusjaama arendamine näeb ette 4 energiabloki ehitamist, mis omakorda tähendab 125 000 ruutmeetrit uut elamispinda jaama laienduse töötajatele ja ehitajatele. (Lippmaa 1988)</p> <p>1986. aastal jagati kõigi mugavustega usukorteritest 67%</p>	<p>„Toompeal olnud ei ole kunagi vahendanud rahva soove, huve, taotlusi ülespoole, vaid olnud keskväimu vahendajad allapoole. Suures impeeriumis ei muutu midagi kui ei muutu võimustruktuur, see tähendab võimu olemus. Jagamatus, tsentralistlikkus ja stalinistlikkus.“ (Lõhmus 1988)</p> <p>„Ja jõuame selle küsimuse juurde: kuidas on rahva ja tema juhtide vahel? See, et Eesti astus suveräänse riigina Nõukogude Liidu koosseisu, see peaks olema ajalooline tõsiasi ja selle ajaloolise tõsiasja – suveräänsuse – juurde me peaksime alati tagasi pöörduma, mitte rääkima ainult hetke seisundist. /.../ Aga, et meil ei ole olnud demokraatlikku ühiskonda, siis me peame ütlema, et on mõnede isikute puhul kahtlemata olemas osavõtt jätkuvast avantüürist rahvuse vastu. (Runnel 1988)</p>

	<p>eestlaste suhtarv rahvastikust langemas alla 60%. Neljakümne kolme sõjajärgse aastaga on Eestisse sisse rännanud iga aasta 13 000 inimest. Tendentsi jätkudes jäävad eestlased oma maal vähemusse hiljemalt aastal 2005. Võttes alused Soome demograafiline areng võiks eestlasi olla pool miljonit rohkem. „<i>Ja veel: üheainsa põlvkonna vältel on rahvuslik homogeenus Eestis vähenenud 9 korda. Euroopa ei tunne nii dramaatilisi muutusi, järelikult puuduvad ka analoogiad selle šoki tagajärgede prognoosimiseks.</i> (Meri 1988)</p>	<p>migrantidele. Eesti linnades elab keskkütte ning sooja ja külma veega korterites 81% migrantidest. „<i>Valitsus on jätnud rahva omasoodu, võim on läinud üleliiduliste ministriumide kätte. Sotsiaalne õiglus on praktikast vaikselt taganenud Lenini kogutud teostesse.</i>“ (Meri 1988)</p>	
<p>Muudatuste kesisus, pettumine „Usalduskriis“</p>	<p>„Pessimistlike vaateid Eestimaa ja selle põllisasukate kestmisele on tingitud põhiliselt kolm asjaolu: /.../ kolmandaks: juba stagnatsiooniajal põhirahvuse seas maad võtnud kahtlusest vabariigi partei ja valitsuse mitmete kõrgete ametnike tegevuskompetentsuses nende tahtlikkuses ja suutlikkuses seista hea Eestimaa parema käekäigu eest. Viimasel poolel aastal on see protsess muutunud rahva ja võimu vaheliseks usalduskriisiks. (Aareleid 1988)</p> <p>ETA vestlusringis vabariigi prokuröri esimene asetäitja Roots: „<i>Isikud, kes peavad enda kui kulakute perekonnaliikmete väljasaatmist ebaseaduslikuks, võivad pöörduda Eesti NSV Ministrite Nõukogu poole.</i>“ (Järlik 1988)</p> <p>„<i>Ühesõnaga, kui te väga palute, siis me võime teile andeks anda, et te millestki süüdi ei olnud. /.../ Me elame usalduse ja kindlustunde kohutava kriisi momendil.</i>“ (järlik 1988)</p> <p>„<i>/.../ pagulane omal maal – see on masendav perspektiiv, mille ees me seisame /.../ Samal ajal kammitseb mind tunne, et reeglid, mille järgi meie</i></p>	<p>Pooltest aastat on kestnud vägikaikavedu Rakvere fosforiidimaardla ümber. „Ministrium on selle aja jooksul aina muutnud taktikat /.../ kuid pole /.../ loobunud oma peasihist: lüüa ükskõik milliste rahustavate lubaduste, komisjonide ja kooskõlastatud protokollide hinnaga võimalikult kiiresti kopp maasse ning hakata välja kühveldama miljoneid tonne fosforiiti – olgu need tegelikult vajalikud või mitte, mingu neist pool kadudeks või mitte, kuivagu üks Rakvere rajoon kõrbeks ning lennaku uppi kõik ökoloogilised, maanduslikud ja sotsiaalsed tasakaalud või mitte.“ (Beekman 1988)</p> <p>Ühelt poolt võetud eesmärgiks anda ettevõtetele rohkem isemajandamise õigusi, kuid teist pidi jälle nõutakse viisaastakuplaani täpset täitmist. (Kaalep 1988)</p> <p>Balti Soojuselektrijaamde laiendamise projektis ei ole ette nähtud ei tolmu ega ka SO² lõpliku püüdmist. Võrreldes Lään-Euroopa normidega on suitsus tolmu kümme ja enam ning SO² neli korda rohkem kui seal lubatud. „Oleks ikka aeg hakata elama tänapäeva reeglite järgi, nii nagu teised elavad ja teha selleks tänapäevased märggaasipuhastusega jaamad.“ (Lippmaa 1988)</p>	<p>Rahva tahe kõige peamises on teada ja on alati teada olnud: see on tahe elementaarset väarikust kaotamata ellu jääda, kestma jääda ja tõsta elu kõrbelist kvaliteeti ning ainelist kvaliteeti. Edasi on küsimus selle tahte igapäevases teostamises, mis väga suurelt jaolt tähendab juhtimise küsimust, see aga omakorda saab täna tähendada ainult küsimust juhtimise põhjalikkusest – mitte ainult ümberkorraldamist, vaid juba selle mõiste enda põhjalikust ümbermõtestamisest. On selge, et kõnealune, ilmselt väga väheste kabinettide vaikuses tehtud projekt „Eesti NSV rahvamajanduse juhtimise täiustamisest“ või selle juhtimise uus „generaalskeem“ ja rida allskeeme ei kujuta endast projekti põhjalikeks ümberkorraldusteks, ümbermõtestamisest rääkimata. /.../ on selge, et siin laotakse taas vanadest doominokividest uutmoodi formaalset figuuri /... (Rummo 1988).</p> <p>„<i>/.../ vastuolu rahva suurenenud eneseteadvuse, osavõtutahte ja huvide tunnetuse ning vabariigi juhtkonnas siiski tuntava konservatiivsuse, rahvakartuse ja bürokraatlike huvide esiplaanil olemise vahel /.../ oleme Eestis jõudnud sisuliselt poliitilise usalduskriisini. See kriis on niivõrd tuntav, et</i></p>

<p>käitume, siin kõneleme, on ühed, meie vastas oleval impersonaalsusele pürgival jõul on aga mitu kätt ja valetrumbid. „See meenutab lapsepõlves nähtud filmi „Bagdadi varas“, kus näidati jumalanna Šivat, kes embas oma asutajat kümne käega, üheteistkümnendaga aga surus talle selga pistoda.“ (Veidemann 1988)</p> <p>„Muuseumitöötajaid on lollitatud 44 aastat, iga viisaastaku eel öeldi: Peterson, mis asja, võtame muuseumi ehitamise käsile. Siis aga sokutati „ehitusasi“ järgmise viisaastaku lõppu, edasi jälle algusesse, siis lõppu, kuni üldse ära kadus. Ja nii on meid hullutatud senimaani.“ (Peterson 1988)</p> <p>„/.../ oli käinud esinemas lektor, kes oli öelnud muu hulgas ka nii, et Eestis polnud 1940. a. ühtegi kõrgema haridusega inimest.“ (Järlik 1988)</p> <p>Olulised erinevused ETA teate eestikeelses ja venekeelses variandis. Venekeelses variandis puudusid 2. Aprillil 1988 viited, et ülevaade loominguuliste liitude ühispleenumist avaldatakse hiljem.</p> <p>„Võiks arvata, et olukorras, kus tuhandete inimeste elu on pidevas ohus, tuleb valitsus kas või keskööl erakorralisele istungile, erilennuk lähetatakse välismaale rohtusid tooma. Ei midagi sellist /.../ maksab vanaema vaid 53 kopikat – nii palju eest oleks vanainimese elu päästmiseks vaja arstimeid.“ (Rääts 1988)</p> <p>„Mind teeb rahutus, et inimesel pole ikka veel õiget väärtust, pole hinda nagu pole maalgi.“ (Mikiver 1988)</p> <p>„Kuritegevus, enesetapud, millega Eesti on juhtival kohal Euroopas. Narkomaania kasv, vägivald. Ja</p>		<p>see hakkab kujunema perestroika edasise arengu üheks põhiprobleemiks Eestis. /.../ nende materiaalsete probleemide lahendust, pean siin silmas nii toidulaua küsimusi kui ka elamupoliitikat, seostatakse üha enam juhtimisprobleemidega vabariigis.“ (Lauristin 1988)</p> <p>„ /.../ Uutmine on uussõna, millel ei ole etümetoloogilist põhja ega kandvust. Iga mees, kes seda kõnepuldis kasutas, tundis ennast ebakindlalt ja see ebakindlus oli nii suur, et lõpuks mindi mehaaniliselt võõrkeelsele sõnale „perestroika“. /.../ Aga kui me ei oska oma programmi sõnastada oma emakeeles – see ei hakka tööle. Sest me ei tea, mida me ehitame. /.../ Aga võib-olla tähtsam on mingi lõpu määratlus selle sõna kaudu. Selge ja lõplik lahtiütlemine kõlvatust.“ (Runnel 1988)</p> <p>Ma ei tea, miks me täna peame jätkama ikka samas stiilis ja uhkusega väitma: „Nõukogude statistika on maailma kõige kooskõlastatum statistika.“ Kes koostas lünkliku telefoniraamatu? Millised on joogivee, õhu ja toidu kvaliteet ning ressursid? /.../ Kuhu läheb liha? /.../ Näeme, et meie elu on ikka veel nii täis suletud sfääre, nii täis teadmatust, et me peame ahastades küsima: kas see tõepoolest on meie kõigi elu? /.../ Nagu me kõik, olin ma täiel määral nõus ja oleksin teinud isegi selle ettepaneku, mida tegi Aivo Lõhmus: „Eesti NSV-le määratud dokumendile, kus sõnad „kultuuriline autonoomia“ tuleb asendada sõnaga „iseseisvus“. (Jõerüüt 1988)</p>
---	--	--

<p>see kõik – enesetapud, alkoholism ja muu – see on põgenemine. Mille eest? Põgenemine elust, mida ei tajuta elamisväärsena, kus valitseb hirm ja ebakindlus. Futuralistlik eksperiment uue inimese loomiseks, seda fraasi „uus inimene“ tarvitatakse veel praegugi, on nurja läinud. Ja mis järgnes – oli katse seda nurjaminekut varjata. See on nagu siis, kui teadlane teeb vastutusrikka eksperimendi ja tal ei jätku küllaldaselt ausust; ta hakkab võitlema ja varjama eksperimendi tulemusi.“ (Kaplinski 1988)</p> <p>Pärnu lahe supelranna „koliindeks“ ei tohiks ületada tuhandet, kuid 1987. aasta suvel oli reostustase 900 000 ja 1985. aasta suvel 5-8 miljonit. Kalakonservikombinaat heidab jõkke 2000m³ rasvaseid aineid ööpäevas. „Praktiliselt me supleme ... sita sees. Ja keegi ei öelnud seda tollal meile. Nüüd on hakatud sellest kõnelema, toimuvad pressikonverentsid, teadlased võtavad sõna. Omal ajal jäeti sanitaararstide ettekanded tähelepanuta. /.../ Kes küll peaks meie vabariigis tegelema loodushoiuga? Samad probleemid on ju igal pool, üldised. Looduse kaitsmine ja kultuuri kaitsmine on väga seotud. Kui kultuuriga ja ajalooga ja aususega on lood korrast ära, on korrast ära ka meie suhted loodusega. Ükskõiksus looduse suhtes toob kaasa ka ükskõiksuse kultuuri suhtes.“ (Normet 1988)</p>		
--	--	--

Lisa 5. Loomeliitude pleenumil käsitletud teemavaldkonnad

Bürokraatia ja võimu tsentraliseeritus

	Fakt	Arvamus
Realseid uuenduste puudumine	Lehtedes jätkuv panegüürika Stalinile, kus teinekord vaid mööndusena on avaldatud ka tsitaat Gorbatšovi kõnest 2. novembril 1987.aastal.	„Taas vanadest doominokividest uutmoodi formaalset figuuri.“ (Rummo 1988)
Tsentraliseeritus ning hoolimatus	ENSV 90% tööstusest ja majandusest kuulub keskvõimule ning 10% on samuti sealsetest käskudest juhitud. Viimane tellimiselamute konkurss toimus 1972. aastal. 15 aastat oleme ehitanud ühe ja sama projekti järgi nii linna kui maale.	„Täidetud on üleliidulisi ettekirjutisi elamute ja lasteasutuste osas, juba ette teades, seda tüüpi hooneid meil vaja pole, et nende ehitamine on viga.“ (Raud 1988)
Ebaratsionaalne majandus, Korrupsioon, mahajäämus	Maardu tehase arendamise kavades on planeeritud alla omahinna müügihinnaga toota superfosfaati ja fosforiidijahu. Elektri välismüügihind on rohkem kui kaks korda odavam vabariigi siserealisatsioonihinnast. 1917. aastast peale pole suurel Venemaal olnud paari-kolme stabiilse arenguga aastat järjest. /.../ Viimase 40 aastaga on Eestimaa suutnud ülejäänud maailmast 20-30 aastat maha jääda.	„Praegu on ministriumideks nimetatavate firmade võim kujunenud väga- väga suureks. Nad lähtuvad tõesti ainult oma huvidest ja probleemidest, kuidas nende ministriumide-firmade ehk ametkondade huvid kontakteeruvad meie konkreetsete huvidega vabariigis /.../“ (Lippmaa 1988) Mis põhjusel? Sest stabiilne ja arenev saab olla ainult juhitud ühiskond. Meil ei ole juhte, meil on valitsejad!./.../ „Kas te kujutate ette kahte naabrit, kahte talumeest, kellest üks jääb teisest tootmise poolest 40 aastaga 30 aastat maha?/.../ Minu meelest on see maailmarekord, kuid ma ei tea, kas see on Guinnessi raamatusse sisse võetud.“ (Lõhmus 1988)
Bürokratlik ülbus	ETA vestlusringis vabariigi prokuröri esimene asetäitja Roots: „Isikud, kes peavad enda kui kulakute perekonnaliikmete väljasaatmist ebaseaduslikuks, võivad pöörduda Eesti NSV Ministrite Nõukogu poole.“ (Järlik 1988)	„Ühesõnaga, kui te väga palute, siis me võime teile andeks anda, et te millestki süüdi ei olnud. /.../ Me elame usalduse ja kindlustunde kohutava kriisi momendil.“ (Järlik 1988)
Usalduskriis - kõigi vahenditega oma tahtmise saamise vajadus	Narva soojuselektrijaamade rekonstrueerimine: vabariigis tarbitava elektrihulga suuremana näitamiseks arvutatakse sisse ka jaamade oma tarbeks kuluv energiahulk, prognoositakse vabariigi energiatarbimise kasvutempot märksa suuremana, kui see on arvestatud vabariigi plaaniorganeis.	„See meenutab lapsepõlves nähtud filmi „Bagdadi varas“, kus näidati jumalanna Šivat, kes embas oma asutajat kümne käega, üheteistkümnendaga aga surus talle selga pistoda.“ (Veidemann 1988)

Eesti Vabariik ja NSVL

<p>Okupeeritus</p>	<p>Nõukogude Liit on konstitutsiooni põhjal suveräänsete vabariikide liit. Igal neist on oma kindlalt fikseeritud piirid ja põhiseadus, kõrgemad ja madalamalseisvad võimu- ja valitsemisorganid.</p> <p>Peab koostama palvekirju; paluma luba demonstratsioonideks, ajaleheks, esinemiseks, väljaandeks; õigus trükikojaks ning olema jälgitav kui omatakse elementaarset paljundusaparaati.</p> <p>Info Ameerika presidendiks kandideerijatest, kuid Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimeheks määratud alles tagant järele teada saamine.</p>	<p>„Kas ENSV on sõnaõiguslik ja võrdne Liidu liige või liidulise ametkondliku bürokraatiamasina ripats?“ (Koik 1988)</p> <p>„Pagulane omal maal /.../. Võimutsema on pääsenud kujutelm meist kui lihtsalt Nõukogude Liidu enesestmõistetavast osast. ... See on tegelikult meie geenides elava orirahva mentaliteedi tõstmine ametliku doktriini nurgakiviks.“ (Veidemann 1988)</p> <p>„Kui riiki juhib nõmedus, siis saab sellisel maal elamisest mõnu tunda vaid nõme.“ (Kiik 1988)</p>
<p>Rahva terroriseerimine</p>	<p>Terrorikoodeks: terror on ühe grupi terror teise grupi kahjuks.</p> <p>Neljakümne kirjale allakirjutajad käisid prokuratuuris, parteiline karistus organisatsiooni liikmetele. Kirja levitajatest mitmed said karistatud, mis tähendas teinekord ka kinni istumist. 24. veebruari demonstratsiooni organiseerijad, väljapakujad võeti kinni, hoiti kinni prokuratuuris.</p>	<p>„Ma tahan omale valitsust, kes ei tule minu vastu kilpide, koerte ja veekahuritega. /.../ Ja ma ei taha olla igavesti sõltuv mulle võõrast maast ja maailmast. Ma tahan, et minu lastel ei puuduks mõiste kodumaa, vaid et nad tunneksid, et Eesti ongi nende kodumaa, isamaa.“ (Tepandi 1988)</p>

Looduskeskkond

	Fakt	Arvamus
<p>Keskkonna reostamine</p>	<p>Võrreldes Lään-Euroopa normidega on suitsus tolmu kümme ja enam ning SO² neli korda rohkem kui seal lubatud.</p> <p>Pärnu lahe supelranna „koliindeks“ ei tohiks ületada tuhandet, kuid 1987. aasta suvel oli reostustase 900 000 ja 1985. aasta suvel 5-8 miljonit. Kalakonservikombinaat heidab jõkke 2000m³ rasvaseid aineid ööpäevas.</p>	<p>„Oleks ikka aeg hakata elama tänapäeva reeglite järgi, nii nagu teised elavad /.../.“ (Lippmaa 1988)</p> <p>„Praktiliselt me supleme ... sita sees.“ (Normet 1988)</p>
<p>Jõupositioonilt oma</p>	<p>Mäed 8 miljonist tonnist peenpõlevkivist kui 1988. aasta alguses oli alles 6,7 miljonit tonni niimoodi ootel.</p>	<p>Pooltest aastat on kestnud vägikaikavedu Rakvere fosforiidimaardla ümber. „Ministeerium on selle aja jooksul aina muutnud taktikat /.../ kuid pole /.../“</p>

tahtmise saavutamise, loodusvarade raiskav kasutamine		<i>loobunud oma peasihist: lüüa ükskõik milliste rahustavate lubaduste, komisjonide ja kooskõlastatud protokollide hinnaga võimalikult kiiresti kopp maasse ning hakata välja kühveldama miljoneid tonne fosforiiti – olgu need tegelikult vajalikud või mitte, mingu neist pool kadudeks või mitte, kuivagu üks Rakvere rajoon kõrbeks ning lennaku uppi kõik ökoloogilised, maanduslikud ja sotsiaalsed tasakaalud või mitte.“ (Beekman 1988)</i>
--	--	---

Märkamine, arvestamine, abistamine

	Fakt	Arvamus
Majandus- küsimuste dominantsus inimlike väärtuste suhtes		<i>„Oleme nõnda harjunud igasuguste protsentuaalsete näitajate ja rohkete numbritega, et kipume kõiki inimlike vajadusigi arvudes väljendama, mõõtma toidulaua probleeme valguvajadusega, kodutunnet ruutmeetriga kõledas betoonsahtlis.“ (Rääts 1988)</i> <i>„Ühiskond on orienteeritud töökollektiivile, aga mitte perekonnale, ainsale teadaolevale struktuurile, kus toimub rahva laiendatud taastootmine kvaliteetsemal ja eetilisel tasemel.“ (Meri 1988)</i>
Rahva tervis	Eestimaa on nii NSV Liidus kui maailmas esikohal alkoholismis. 1984. aastal müüdi Eesti iga elaniku kohta. 11,2 liitrit absoluutset alkoholi. Viimasel aastal 426 enesetappu.	<i>„Ja see kõik – enesetapud, alkoholism ja muu – see on põgenemine. Mille eest? Põgenemine elust, mida ei tajuta elamisväärsena, kus valitseb hirm ja ebakindlus.“ (Kaplinski 1988)</i>
Hoolimatus	Esmatarbekaupade puudus, nagu näiteks liha, sukkpükse, kohvi, südamehaigete ravimite defitsiit. Ei ole küüditatute ja muidu represseeritute täielikku nimekirju.	<i>„Mind teeb rahutus, et inimesel pole ikka veel õiget väärtust, pole hinda nagu pole maalgi.“ (Mikiver 1988)</i> <i>„Võiks arvata, et olukorras, kus tuhandete inimeste elu on pidevas ohus, tuleb valitsus kas või keskööl erakorralisele istungile, erilennuk lähetatakse välismaale rohtusid tooma. Ei midagi sellist /.../ maksab vanaema vaid 53 kopikat – nii palju eest oleks vanainimese elu päästmiseks vaja arstimeid.“ (Rääts 1988)</i>

Elukeskonna väärtustamine	Lasnamäel on välja ehitamata infrastruktuur – kauplused, teed, kompleksed väljaehitatud keskused, heakorrastus ja haljastus. Eesti 457 kultuuriasutusest vajab kapitaalremonti 140 ja avariikorras on 24.	„Meid on püütud harjutada elama minimaalsete inimestena minimaalses keskkonnas, minimaalses korteris, kultuurita, keeleta, rahvusea, religioonita ja eetikata, teadmisea, informatsioonita.“ (Kasplinski 1988)
----------------------------------	--	--

Migratsioon, integratsioon

	Fakt	Arvamus
Muulastele pidevalt uute töökohtade tekitamine	Balti Soojusjaama arendamine näeb ette 4 energiaploki ehitamist, mis omakorda tähendab 125 000 ruutmeetrit uut elamispinda jaama laienduse töötajatele ja ehitajatele. Loksa spetsiaalsete laevakonteinerite (lihtrite) tehases kasutatav metall veetakse kaugelt ning toodangut kasutatakse mitte lähemal kui Mustal merel. Tehas vajab aga poolteist tuhat töölisi ehk koos perekondadega kokku üle nelja tuhande inimese.	„Eelkõige on tarvis tõkestada migratsiooni ja kategooriliselt vastu seista ebamajanduslikele suurprojektidele. Ka paneelamute ehitamise forsseerimine maal lähiaastatel, mida näeb ette elamuehitusprogramm, on Trooja hobune, sest põlisrahvusest elanikkond naljalt maal endale paneelamuse kodu ei raja.“ (Eigi 1988)
Muulaste kogunemine piirkonniti	Muulased on ligi kolmveerandi ulatuses koondunud Tallinna ja Kirde-Eesti linnadesse. Täielikult omarahvuslikus keskkonnas (eestlasi üle 90%) elab ligikaudu 7% eesti linnarahvastikust, kusjuures 50% piiril on eestlasi Tallinnas ja Valgas.	„ /.../ Virumaa kaevandusväljaks muutumise kavade mõtestusid eestlaste teadvuses mitte ainult ökoloogilise katastroofina, vaid ka rahvusliku hädana.“ (Hallik 1988) „ /.../ küllap on osaliselt õigustatud ka süüdistused, et pealinlaste internatsionalistlikus kasvatamises on suuri puudusi.“ (Hallik 1988)
Vähene motiveeritus integreeruda	Mõned Tallinna venelased räägivad soome keelt paremini kui eesti keelt.	„Täna paneme tihti tähele ka ärevaks tegevat nähtust: inimesed elavad kõrvuti ja tegelikult ei suhtle. Eriti märgatav on see laste käitumises.“ (Golikov 1988)
Muulaste eelistamine	1986. aastal jagati kõigi mugavustega uskorteritest 67% migrantidele. Eesti linnades elab keskkütte ning sooja ja külma veega korterites 81% migrantidest.	„Sotsiaalne õiglus on praktikast vaikselt taganenud Lenini kogutud teostesse.“ (Meri 1988)

Eestlaste suhtarvu langemine	<p>Teise maailmasõja ja Suure Isamaasõja ajal kaotas Eestimaa oma rahvastikust 24%. Tänapäevaks on eestlaste suhtarv rahvastikust langemas alla 60%. Neljakümne kolme sõjajärgse aastaga on Eestisse sisse rännanud iga aasta 13 000 inimest. Tendentsi jätkudes jäävad eestlased oma maal vähemusse hiljemalt aastal 2005. Võttes alused Soome demograafiline areng võiks eestlasi olla pool miljonit rohkem.</p>	<p>„Ja veel: üheainsa põlvkonna vältel on rahvuslik homogeenus Eestis vähenenud 9 korda. Euroopa ei tunne nii dramaatilisi muutusi, järelikult puuduvad ka analoogiad selle šoki tagajärgede prognoosimiseks. (Meri 1988)</p> <p>Siit saab mõistatavaks, miks eestlane ei tunne ennast Eestis enam kodus. Siit saavad alguse rahvuslikud pinged, rahvussuhete teravnemine vabariigis..“</p>
-------------------------------------	--	---

Haridus ja info liikumine

	Fakt	Arvamus
Avalikkuse ja Eesti ajakirjanduse Areng	<p>Puuduvad demokraatlikumad mehhanismid ajakirjanduse konsolideerumiseks ja ajakirjanduse kui süsteemi juhtimiseks.</p> <p>Huvi suurenemine probleemsaadete vastu. Kuulajate poolt lilled toomine pärast südaööd Raadiomajja „Ööraadio“ tegijatele.</p>	<p>„Alles aasta tagasi oli vabariigi kõrgetes instantsides veendunud, et avalikkuse sekkumist nii tähtsa riikliku asja otsustamisse nagu fosforiidi kaevandamine Virumaal ei maksa võtta kuigi tõsiselt, sest vajaduse korral saab mõne toimetaja karistamise või mõne saate ärakeelamisega asjad jälle ohutusse korda ./../ (Lauristin 1988)</p> <p>„./../ eesti rahvas on hakanud end taas oma maa peremehena ilmutama, oma muret ja nõrdimust, oma tahtmist ja vastutust selle maa saatuse pärast avalikult välja ütleva, on hakanud vabanema aastakümneid sisendatud hirmudest ja ebademokraatlikest mängureeglite.“ (Lauristin 1988)</p>
Tsensuur ja piiratud trükkimis-Võimalused	<p>Piirangud kirjastus- ja trükitegevuses - riikliku kirjastustegevuse ilmajäämine riiklikest dotatsioonidest, trükiste nimetuste arvu vähendamine, eeltsenseerimine, sundtoimetamine.</p>	<p>Näen kirjastus- ja trükitegevuse ette seatud piirangute püsimisel kahte omavahel seotud põhjust: 1) meie riikluse mentaliteetidesse väga sügavalt juurdunud, ausale mõistusele seletamatut, müstilist hirmu vaba sõna ees ning isehakanud juhtide hirmu oma positsioonide kaotamise ees vaba sõna õhkkonnas, ning 2) üldise majandusliku laose erijuhtu: paberipuudust, tehnoloogia viletsust, kõike seda, mida kokku nii harjumuspäraselt nimetatakse poliigraafilise baasi nõrkuseks.“ (Rummo 1988)</p>
Erinevad Inforuumid	<p>Olulised erinevused ETA teate eestikeelses ja venekeelses variandis. Venekeelses variandis puudusid 2. Aprillil 1988 viited, et ülevaade loominguliste liitude ühispleenumist avaldatakse hiljem.</p>	<p>„ ./../ Eesti NSV venekeelsed massiteabevahendid ei anna siinsetele muulastele küllalt informatsiooni eesti kultuuri ja Eestimaa probleemide kohta ./../.“ (Raud 1988)</p>
Erinevad ajalookäsit-	<p>On lehti, kus jätkub panegüürika Stalinile, kus mõõndusena on avaldatud tsitaat Gorbatšovi kõnest 2. novembril 1987.a.</p>	<p>„./../ oli käinud esinemas lektor, kes oli öelnud muu hulgas ka nii, et Eestis polnud 1940. a. ühtegi kõrgema haridusega inimest.“ (Järlik 1988)</p>

lused	1952. aasta karistamisdokumentide ligipääs keelatud.	
--------------	--	--

Rahvuskultuur

	Fakt	Arvamus
Eesti Rahva Muuseumi ehitamine	1986. aastal valitsuse otsus – välja ehitada Eesti Rahva Muuseum Raadile. 44 aastat on rahvamuuseum varemtes seista lastud.	<i>„Muuseumitöötajaid on lollitatud 44 aastat, iga viisaastaku eel öeldi: Peterson, mis asja, võtame muuseumi ehitamise käsile. Siis aga sokuatati „ehitusasi“ järgmise viisaastaku lõppu, edasi jälle algusesse, siis lõppu, kuni üldse ära kadus. Ja nii on meid hullutatud senimaani.“ (Peterson 1988)</i>
Rahvus- kultuuri Säilimine	Oleme paljurahvuseline vabariik, kus elab täna 115 erinevat rahvust. Sõnal „rahvus“ on eesti, vene ja inglise keeles erinev tähenduspiirkond. Küsitluse „Kultuur, raadio, televisioon ja meie“ tulemustes: rahvusliku kultuuri tase teeb murelikuks 86% küsitletuist.	<i>„Erinevate rahvusrühmade, gruppide arvestamine; meie ajaloo, kultuuriloo üldistamine, uurimine, selle teadvustamine rahvale; meie suhe väljaspool Eestit oleva kultuuriga ja see kultuur, mis on loodud selle vabariigi territooriumil teiste rahvuste poolt /.../“ (Koldits 1988)</i>
Kontakti puudumine välis- eestlastega	Pole avalikustatud välismaal elavate eestlaste loodu ja tehtu nii kaunites kunstides kui ka teaduses, äritegevuses, spordis.	<i>„/.../ meil ei ole piisavalt informatsiooni. Samal ajal, kui neil ei ole piisavalt informatsiooni meie kohta. /.../ Me oleme piisavalt tugevad, et öelda: on aeg minna rahvuslikule leppimisele. Ja teha ettepanek taastada NSV Liidu ja tulevikus ka Eesti NSV kodakondsus neile isikutele, kellelt see on ära võetud. Ma arvan, et me oleme piisavalt tugevad selleks, et esimesena selline samm teha.“ (Soosaar 1988)</i>
Vene keele ülimlikkus	Eesti keel sai riigikeelena sätestatud Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi poolt 1980ndatel. Akadeemiliste kraadide andmiseks Moskva kinnitus ning dissertatsioonid pole võimalik kirjutada rahvuskeeles.	<i>„Olen kohanud mitmeid kõrgema haridusega inimesi, kes on olnud siiralt hämmastunud, kuuldes, et vene keel ei ole Nõukogude Liidu riigikeel.“ (Raud 1988) „Tahaks küsida, kas keeldumine põlisrahvast elaniku emakeelsest teenindamisest ei ole tema õiguste otsene kitsendamine“ (Raud 1988)</i>

Lisa 6. Intervjuu Heinz Valguga

Mis ma käsitlen, on see, et mul on kaks tasandit: on loomeliidu tasand - ehk siis Kunstlike Liidu tasand sellisel juhul - ja siis on ühiskonna tasand; probleemid ja mõtted. Ja on ka kolm ajamääratlust - ehk siis 80ndate lõpp, ootused ühiskonnale; siis kogu tänapäevani toimunud protsessid; ja siis tagasivaade - ütleme ka mõtted nii-öelda tulevikuks, nende protsesside analüüs.

Selge.

Äkki on kõige kergem vast alustada sellest nii-öelda loomeliidu tasandist nii-öelda?

Jah.

Mis sai kogetud selleks ajaks või selleks perioodiks, et Kunstnike Liidu areng ja seis siis 1988. aastani, kui pleenum nagu toimus?

Lõpu poole?

Jah?

Loomeliidud olid opositsioonilised alati olnud. Partei survele astuti julgelt - kes julgemalt, kes leebemalt - vastu. Ja siin mängib oma rolli üks imelik nähtus - võim ja kompartei teadsid ise väga hästi; neil oli piisavalt kogemusi, et loomeinimesed on nendega opositsioonis. Muidugi oli konjunkture alati, kuid valdav osa oli opositsioonis. Ja samas suhtuti neisse küllaltki nii-öelda leebelt. Me võisime öelda palju niisugust, mida mõne teise elukutse inimene ei saanud. Temaga oleks üsna karmilt talitatud; meiega nii ei tehtud. Teiseks - loomeliite toetati ka igati majanduslikult ju väga kõvasti. Me saime ju tasuta kortereid, eks - mäletan, et Kunstnike Liit 80ndate keskelt kuni lõpuni, kui olin seal juhatause sekretäriks, jagas kunstnikele üle 200 korteri-ateljee - tasuta.

Mis see peamine põhjus oli?

No meile anti võimalus. Me olime... näiteks Kunstnike Liit oli omamoodi üks turumajanduse väike oasike. Meie oma oli kunstikombinaat "Ars". "Ars" ei pidanud maksma riigile tulumaksu. "Ars" ei allunud majanduslikult mingilgi moel riigile. Ta oli... me olime selles mõttes iseseisvad.

Väike riik riigis?

Väike riik riigis ja sealjuures just turumajandusega, sest me kasutasime... "Ars" oli meile üks omamoodi sissetulekuallikas. "Arsi" kasumist sai Kunstnike Liit päris suure portsu, mida kasutas täielikult oma äranägemise järgi - ostis kortereid linnalt, riigilt, või ehitas näiteks... see majagi siin, kus mina elan, on Kunstnike Liidu ehitatud. Ja samas, lisaks sellele jagati heldelt auto-ostu lubasid, välissõite, mida väga paljud teised kodanikud või inimesed ei saanud unistadagi. Meile jagati iga aasta kamaluga igasugu välissõite. Meile oli sellest samast rahast, mida me nüüd "Arsist" saime - kasutasime seda igasugu toetusteks - jäi keegi haigeks, sai vabalt, tasuta sanatooriumituusikud...

Kuidas oli loominguga? Ütleme - oli hästi palju majanduslikke eelistusi ja toetusi, aga loominguliselt?

Aga see soodustas ka inimeste loomingulist iseseisvust, sest see on vana tõde - kui inimene, tema esmavajadused on rahuldatud, siis on tal aega mõelda ka olulisematele ja ühiskondlikumatele probleemidele. Ja nii oli ka kunstnikkonnaga. Teiseks - me olime saavutanud juba Ivan Kābini ajal, kuna tänu sellele, et temas tekkis huvi kunsti vastu ja ta ise hakkas ka harrastuskunstnikuna tegutsema, siis saavutasime küllaltki suure loomingulise vabaduse - vast ehk isegi Nõukogude Liidus kõige suurema. Vähemalt kõik idapoolsed vabariigid käisid meil siin näituseid vaatamas ja imetlemas kui mingisugust, noh, läänelikku lausa. Sest... kõik moodsad kunstivoolud, mis läänest meieni jõudsid... me saime kuskilt alates 80ndate... no ütleme 70ndate lõpus või niimoodi juba täiesti vabalt oma loomingus kasutada.

Elu oli päris hea?

No ta ei olnud hea selles mõttes, et me olime ikkagi ju...

Ikkes?

Ikkagi surve all, eks ole. Sest kui jälle juhtus midagi, et... noh... kas keegi kunstnikest tuli välja niisuguse tööga, mis polnud veel... mis ületas selle partei taluvuse piiri - no ükskõik, kas leiti sealt midagi poliitilist või pornograafilist või mida tahes - loomulikult siis oli kärinat ja mürinat ja... kutsuti Kunstnike Liidu juhtkond kohvile ja Ristlaan kasutas üsna käremaid sõnu. Aga me saime ka need maandatud. Niiet niisugust väga ränka ahistamist - kunstnikkonna ahistamist - ei olnud. Kunstnike Liidu juhtkonna eesmärk oligi olla niisuguseks puhvriks - ühelt poolt partei nõudmised, teiselt poolt kunstnike soovid, tahted. Aga see, mis ühiskonnas tervikuna toimus - järjest kruvide kinni keeramine, mis polnud otseselt nüüd kunstinähtustega seoses, vaid ühiskonnas tervikuna - sest 70ndate lõpul läks ju lahti see venestamine jällegi, eks. Me saime kätte selle Keskkomitee salajase otsuste vene keele osatähtsuse suurendamisest Eesti NSVs, kus nähti ette tasapisi üleminekut venekeelsele koolile, venekeelsele kõrgkoolile... See oli ikkagi tohutu oht meile kui väikesele rahvusele. Samas ka võimude tahtlik migratsiooni suurendamine - lakkamatult. Eestisse voogas ju kümnete tuhandete kaupa koguaeg migrante, kellele anti otsemaid korterid; räägiti, et juba Balti Jaama mindi vastu, korteri order näpu vahel ja... ja selge see, et niisugused asjad tekitasid ühelt poolt ränka ängistust ja teiselt poolt muidugi ka raevu. Ja noh... selle pingestunud olukorra üheks märgiks oli ju 1980ndate koolinoorte rahutused Tallinnas ja sellele järgnenud see kuulus "neljakümne kiri". Sest... mis oli see koolinoorte... milles seisnes? Me elasime nii-öelda... meid sunniti elama kaksikelu. Ühelt poolt see elu, mida täiskasvanud elasid nagu väljapoole - mida nad rääkisid avalikkuse ees, oma töökohas ja nii edasi; ja mida nad olid sunnitud rääkima, eks. Teine asi see, mida räägiti kodus - osades kodudes räägiti väga palju laste kuuldes rääkimata isegi. Ja noored inimesed - no eriti juba gümnaasiumiklasside õpilased - hakkavad vaistlikult tajuma ju seda valelikkust; seda mitmepalgelisust, mis on ühiskonnas. Noor inimene tahab olla aus; tahab siiras olla, aga kes oli terasem, sai aru - vat, näed, ajalehes räägitakse niisugust juttu. Minu sõbrad on kuulnud-lugenud hoopis teistsugust asja või on mõnest välisraadiost kuuldud - Soome televisioonist me nägime, seal olid avameelselt maailma uudised ja kõik nähtaval, eks. Kolmas asi see, mida nüüd kodus vanemad, kes kartsid ja pelgasid, rääkisid - ka valet oma lastele. Vat siis tekkis mingi murenemine, sest nii noorel inimesel pole veel seda kaitsekihti. Kes oli kaua aega selles idiotismis elanud, nendel tekkis hingele nihuke kaitsekoorik - et mida ma võin, kus ma võin. Näiteks me võisime Kuku klubis või oma ringkonnas avameelselt, nagu öeldakse, vaba tekstiga, lahtiste kaartidega rääkida; kiruda

Nõukogude võimu ja kõike-kõike, mis sellega kaasneb. Samas oli selge, et kui meid suunati kuskile, noh, pidime esinema kõnega mingil partei korraldatud üritusel - seal me ei saanud seda endale lubada. Ja niimoodi oli selline hoiatav kaitsekiht igal täiskasvanud inimesel - ta teadis juba, kus, mida ma võin ütelda, milliseid mõtteid avaldada ja nii edasi. Noortel seda ju veel pole - neil pole sihukest valulist kogemust selle ühiskonna valelikkuse ja niisuguse, noh, lollimängimise vastu. Ja alateadlikult neis mingisugune mõra tekkis hinges. Siis mindigi seda stiihiliselt... selle vastu protestima. Nad ei saanud ise aru ka õieti - ma küsisin oma tütre käest, kes ka seal osales; ta õppis sel ajal 7. keskkoolis. Et miks ja kuidas... ega nad ei osanud vastata ka. Aga see toimus vaistlikult ja see oli küllaltki suur ohumärk juba, kuhu ühiskond oli jõudnud.

Nii palju kui ma olen materjali lugenud - pleenumit loeti esimest korda selleks, kus haritlaskond tuli, astus vahele ja nii-öelda pani märgi maha selles mõttes...

See oli juba 8 aastat hiljem. Ma rääkisin praegu '80ndast aastast. Aga pärast seda üliõpilas... või vabandust, õpilaste rahutuse mahasurumist, neljakümne kirjale allakirjutanute väntsutamist ja isegi teatud mõttes repressioonide - sellele järgnes väga masendav aeg, kus oli see Brežnevi-Vaino kamba niisugune... tülgestavalt, tülgestav lollimängimine, mis jätkus kogu Nõukogude Liidus ja siin Eesti NSVs samuti. See ühelt poolt tekitas meis kõigis masendust - millega see lõpeb?! Me ei näinud mingisugustki šanssi, et Nõukogude Liidus võiks midagi muutuda. Vastupidi - kõik läks kehvemaks. Kruvisid keerati aina kõvemini kinni. See, mis kunagi Hruštšovi ajal oli - niinimetatud sula ja lõdvenemine - vastupidiselt sellele näiteks Hruštšovi ajal avaldatud töid, kirjandusteoseid uuesti sageli ei lubatud enam. Siis anti luba trükkida, nüüd enam mitte. See näitas, kuhu me olime tagasi läinud - jälle stalinismi poole. Aga teisest küljest ka see raev, mis meis kõigis kogunes - oli selge, et kunagi, ühel hetkel ületab see kõik nii suure taluvuse ja ohu piiri, et midagi peab ühiskonnas prahvatama. Meid ennetas Gorbatšov oma perestroikaga. See oli meile suureks üllatuseks, kui ta järsku... vat perestroikal oli kaks liini, üks. Üks oli majanduslik - majanduse jaluleseadmine ja sellega Nõukogude Liidu täitsa põhja mineva olukorra päästmise katse; ja teiselt poolt ka vaimsuse ja ideoloogia vabastamine senisest vales ja kammitsatest - seda nimetati glasnostiks või avalikustamiseks. Ühesõnaga - hakati tasapisi lubama, et inimesed avalikult räägivad, kirjutavad mineviku - eriti stalinismiaegsetest - kuritegudest, ebakohtadest ja kõigest muust. See oli märk, mis kohe pani sellise nagu tegutsemistahte ootevalmis. Ja kui see koguaeg muudkui kasvas - järjest, järjest ilmusid ajalehtedes-ajakirjades, telesaadetes niisugused asjad, millest siin viis aastat tagasi poleks tohtinud kuskil avalikult rääkida. See andis koguaeg julgust. Samas ka meie parteiladvik, kes püüdis küll kõike kontrolli all hoida ja aegajalt astus ka meile varvaste peale - ta ei julgenud ju suurima pealiku, Gorbatšovi, tahte vastu ka minna väga, üks. Nõukogude Liidus oli partei keskkomitee peasekretär - üliliiduline - oli jumal taevas, kelle sõna kehtis igal pool. Ja niimoodi tekkiski küllaltki keeruline olukord, üks. Ühelt poolt Gorbatšovi poolt antud vabaduste pidev avardamine, teiselt poolt siinse tagurliku võimu - eesotsas Vainoga ja Sauliga ja kes seal ees olid - nende niisugune pidurdus meie tegutsemisele. Ja... samas kange tahtmine ikkagi hakata midagi tegema. Niimoodi siis asi käivituskki '87nda aasta mais, kui lõime loomeliitude kultuurinõukogu, mis ühendas kõiki kuut loomingulist liitu ja meie eesmärgiks oli, et see nõukogu oleks täiesti legaalne, partei poolt lubatud; et poleks mingit juttu, kui millegagi välja tuleme - "ah, see on kuskil keskkütte keldris sepietatud mingisuguse kamba poolt, sellele partei ei pööra mingit tähelepanu". Nüüd, kus meie istumise all oli partei luba, olid meil hoopis teised šansid - eriti nüüd suhtluses ühiskonnaga, sest meie eesmärk oli algusest peale, kui selle nõukogu organiseerisime... kuigi tegime parteile natuke niimoodi külma - me ütlesime, et see on selleks, et tugevdada sidet loominguliste liitude vahel. Ega me ei valetanud ühelt poolt, sest edasises

revolutsiooniprotsessis oli see, hehe, loominguliste liitude side oli kogu aeg domineeriv. Teisalt - parteile jäi mulje, et ainult oma loomingulises tegevuses seda sidet vajame...

Väga kaval

...ja meie tegevus ise oli küllaltki, noh, öeldakse - loovharitlased on veidi nagu reaalsusest lahti või... Ei, meil oli väga täpselt läbi mõeldud. Meie eesmärk oli kogu aeg tegeleda ainult ühiskondlike, olulisimate probleemide või nagu tollal öeldi - valupunktidega. Ja selleks me otsustasime võtta vaatluse alla kõik ühiskonna toimimise erinevad lõigud ükshaaval. Näiteks migratsioon, eesti keele seisund, majanduse olukord, keskkonna olukord. Et sellest nüüd täit pilti saada, kutsusime oma istungitele iga vastava lõigu, mida arutama hakkasime, asjatundjad. Igasuguseid tippjuhte, akadeemikuid, professoreid, kes valdasid seda infot, mis ei olnud avalikustatud. Niimoodi tutvuste ja kõige kaudu saime jälile. Iga kord oli meil seal kaks või mõnikord kolm inimest, kes siis valdasid täpset infot selle olukorra kohta, aga samas nad ka teadsid, et seda infot ühiskond ei valda, kuna see oli keelatud. Näiteks migratsioon - milline on... millised on arvud, eks. Läbi aja lõike... kuidas on see viimasel ajal, kõik see toimib? Milline on siis eestlaste ja juurdetulijate suhtarv ja juba isegi täpsed arvud? Kõike seda ju avalikkuses ei teavitatud - ainult enamvähem, umbes nii, et tore rahvaste sõprus käib ja kõik oleme õnnelikud ja läheme järjest õnnelikumaks. Aga samas olid... sealt me saime nendelt inimestelt... See oli üks statistikavalitsusest, keegi spetsialist, kes meiega rääkis - saime täpsed arvud. Niimoodi oli iga asja kohta. Siis oli meil nii, et kui olime seda asja vaaginud seal nõukogus, tegime ühe kokkuvõtte, mille avalikustasime. Kas loeti seda raadios ette või tehti teles intervjuu kellegagi meist või... tegime ka otsese, avaliku pöördumise keskkomitee ja valitsuse poole, mis ajalehtedesse pääses ja trükiti ära. See tekitas muidugi ühiskonnas võimsa reaktsiooni. Meisse hakati suhtuma kui mingitesse tõerääkijatesse. Kui käivitasime jällegi võime kõvasti survestades seda, et... iga nädal oli Eesti Raadios niinimetatud loominguliste liitude tund, kus siis esinesid selle nõukogu liikmed; kõigist nendest asjadest, mida olime läbi arutanud - siis partei sai aru, millise sohilapse ta on oma hõlma alla lubanud.

Aga raadiotunnid olid enne pleenumit?

Jah. Need olid enne pleenumit, jah. Ja siis juhtus isegi niisugune asi, et seda tundi kuulati üle kogu Eesti ja linnastati, et inimesed, kes ei saanud oma tööülesannete tõttu sel hetkel raadio juures olla, võiksid hiljem seda kuulata. Sest kuigi seal me veel ei kutsunud riigikukutamisele ega millelegi niisugusele, aga tollane ühiskond janunes tõe järele. Ta ei tahtnud enam vales elada. Ta tahtis tõe kuulda oma kõrvadega ja sai sellest innustust ja nagu toetust oma püüdlustele. Vahepeal küll keskkomitee püüdis seda tundi tsenseerida - otsesaadet enam ei lubatud, kästi see jutt linti lugeda ja siis kõiged parteifunktsionärid kuulasid seda, ütlesid - vat selle lõigu jätame välja, selle asemel tuleb midagi muud ütelda ja nii edasi... aga meie protest oli niivõrd tulemusrikas, et see tava muudeti ja me saime jälle otse ja vaba tekstiga rääkida.

Kuidas teil siis aprilli alguses lubati pleenum teha?

Aga vat oligi selles niisugune asi nüüd - kui me olime juba pool aastat seda tööd teinud, saime aru, et see hunnik, mida meil tuleb läbi närida ja millest tuleb siis oma seisukoht kujundada - see on nii suur. Kogu Eesti oli ikka uppunud tõelisesse mülkasse, kogu me elu. Siis me mõtlesime, et kui niimoodi jätkame, läheb meil poolteist aastat või kaks, enne kui jõuame lõpuni. Niimoodi ei saa enam. Aeg on kiire; mingid aimdused olid õhus, et tuleb kiirustada. Siis vist oli Jaak Allik see mees, kes tuli välja mõttega - teeme kõikide loomeliitude juhataste

ühise pleenumi, kus me avalikes esinemistes paiskame välja kõik selle, mis on veel välja ütlemata. Ühesõnaga anname niisuguse koondpaugu, aga kõva paugu tollases olukorras. Ja sellest haarati õhinal kinni - siis läkski kiireks ettevalmistuseks. Muidugi keskkomiteesse saatsime oma niisugused, nagu öeldakse, rahvuskommunistid - Jaak Alliku, Marju Lauristini ja teised, kes suutsid keskkomiteed veenda, et seal tulevad arutlusele, nagu ametlikus tekstis ütlesime, partei 22. pleenumi... või mis kuradi numbri, mul pole enam meeles... nende otsuste arutelu [naer]; ja... perestroika toetamine ja nii edasi. Niisugune täielik umbluu, mis tõele ei vastanud. Selles raamatus on mul see täpne tekst ka, selle kutse tekst. Ja muidugi alguses meile ei tahetud anda Toompead. Nad said aru, et kui see sõnum läheb kuskilt Salme kultuurimajast või mujalt, see ei oma sellist kaalu ühiskonnas, kui võimukeskusest väljaöelduna, Toompea lossist väljaöelduna. Aga meie kindel tahtmine oli - ainult Toompea loss. Ja no see käte väänamine kestis ikka päris kaua, aga ma usun, et Indrek Toome, kes oli siis juba ideoloogiasekretäriks tõusnud Ristlaane asemel, sai asjast väga hästi aru. Ta oli uue põlvkonna nii-öelda tippjuht ja... temaga isiklikud kontaktid olid meil päris meeldivad ja saime üsna avameelselt temaga juttu ajada. Ja tema oli ka ainuke tippjuht, kes sinna pleenumile julges tulla. Mitte keegi teine ei tulnud. Teised kõik said aru, et midagi seal, kurat, ikka tehakse ja parem on sinna mitte minna, tead. Ja... pleenumi ettevalmistused, kõik muu niisugune organisatoorne külg - see läks ludinal, sest kõik oli igasuguste organiseerimistega harjunud. Aga üks huvitav moment on selle juures see, et me ei leppinud mingiski omavahel kokku, kes millest räägib.

Kuskilt memuaaridest ma lugesin ka, et enamvähem kirjutati põlve otsas, Toompeal...

Jah, tähendab... registreeriti sõna-soovijad - kes tahtis kõnet pidada, kes tahtis repliiki ütelda ja nii edasi; kuid teemad, valdkonnad - need jäid igauhe enda otsustada. Tähendab... organiseerijad uskusid, et seal öeldakse välja kõik, mida on vaja. Selle pärast ei hakatudki jagama, et sina räägi nüüd eesti keele seisundist, sina räägi Eesti kaotatud iseseisvusest, sina räägi KGBst ja nii edasi. Ei! Kõik jäeti vabalt kõnelejate enda otsustada ja... see töötas hiilgavalt, see töötas hiilgavalt. Loomulikult oli seal ka selliseid väheütlevaid sõnavõtte, kui nüüd takkajärgi lugeda. Mõned olid mingil määral nagu kroonutruud... aga inimesed on erinevad ja niimoodi oli ka loomeliitude juhatuses - oli alalhoidlikke inimesi, oli väga mässumeelseid ja kirglikke ja... kartmatuid... ja noh - meie nüüd... kõik see, mida plaanisime, läks erakordselt täppi, sest see, mis seal välja öeldi, ehmatas keskkomitee täielikult ära. Täielikult ehmatas ära. Sest kohe... no nad said ju kohe lindistused, kõigi kõnede lindistused ja kui nad olid need ära kuulnud, otsemaid keelati pleenumil räägitud ajalehtedes avaldamine. Kõikides suurtes Eesti lehtedes. Oli kaks ajalehte, mille toimetajad julgesid riskile minna - Harju Elu julges avaldada pleenumi lõppdokumendi; otsused, mida seal vastu võtsime. Aga Sirp, kes oli tollal ikka meie ajakirjanduse eeskäija oma vabaduse ja revolutsioonilise mõtte poolest - Sirp ja Vasar avaldas ka kõik olulisemad kõned, mis pleenumil räägiti. Kõik täpselt... Sirp trükkis ära - ma ei mäleta, kas see oli läbi viie või kuue lehenumbri - ilmusid kõik. Ja see oli muidugi jah... ühiskonnale oli meeletu niisugune, noh, lausa uskumatu, mis seal kõik julgeti välja öelda.

Ma vaatan, et see raamatu näol ilmus ka '88 või siis '88 lõpus?

Jah - no siis oli juba... sellest ajast... kevadest kuni sügiseni oli aina edasimineku kõiges, üks ole. Sest... kohe pleenumile järgnesid muinsuskaitsepäevad Tartus, Rahvarinde loomine, vanalinnapäevad, öölaulupeod, suured meelevaldused lauluväljakul; sinimustvalge väljatoomine ja selle ametlik tunnustamine võimude poolt sundseisus, üks ole... kõik läks juba

niisuguse mürinaga, et siis, juba suvel võeti Vaino maha Moskva poolt ja juhtusid igasugused muud ümberpaiknemised juhtkonnas, võimude...

Mis te arvate, kas loomeliitude pleenumil oli oluline roll, oluline koht, et see jada läks niimoodi edasi?

No ikka oli, sest loovharitlased olid juba nüüd paari aasta jooksul omandanud ühiskonnas väga niisuguse võimsa toetuse. Meie sõnu usuti. Ühiskond nägi, et loovharitlased on ühed vähesed, kes julgevad rääkida seda, mida ka need kuulajad mõtlevad ja mida nad tunnevad. Selle tõttu oli meie populaarsus suurim, mis kunagi Eestis olnud - loovharitlaste populaarsus. Nüüd oli huvitav reageering - noh, erinevate võimude reageeringule ma juba vihjasin, eks. Keelati nende kõnede trükkimine Rahva Hääles, Noorte Hääles, Edasi's ja igal pool mujal suurtes ajalehtedes. Televisioonis edastati ainult üks niisugune läbilõige sellest pleenumist. Raadios samuti. Aga...

Aga jõudis inimesteni ikka?

Ta jõudis jah - kuuldused esiteks; juba sõnaliselt levisid, niimoodi kuulujutuna. Et "seal räägiti niisugusest asjast, nõuti niisugust - Vaino mahavõtmist ja kõike muud..." ja nii edasi... See levis otsemaid - keegi osalenu rääkis oma perekonnale, oma tuttavatele - sealt juba läks see edasi ja levis telefoni teel, isiklike kokkusaamiste kaudu ja nii edasi. Samas ka Vabaduse raadio sai kõik pleenumi kõnede lindistused. Kes nad sinna toimetab, seda ma ei tea - keegi meie hulgast tegi seda. Ja juba pleenumijärgsel päeval hakati ette lugema vabaduse raadios neid kõnesid, mis ajas muidugi võimu veelgi suuremasse raevu. Sest Kortelainen, tollane KGB ülem, ütles, et see oli üks kuradi natsionalistide määratsev bande seal Toompeal, nad tuleks kõik vangis panna, ära keelata, sest vat mis siin tehakse, juba nad on koostöös rahvusvahelise imperealismiga ja nii edasi... Selge see, et paanika oli seal suur ja see paanika oli ikka nii suur, et vaene Vaino oli endast täitsa väljas. No nii... ta oli niisuguses segaduses - ei saanud aru, mis nüüd siis on! Tema vabariik, näidis... Eesti NSV oli ju näidisvabariik Nõukogude Liidus - kõik, põllumajandus, tööstus, kultuur oli võrreldes kõige muuga ju hoopis teine tasand; seda peeti tõesti musternäidiseks. Ja ta uskus oma lolli peaga, et tõesti siin ongi kõik nii, nagu tema tahab ja teda armastatakse kui suurt juhti - ja nüüd järsku öeldakse, et ta tuleb maha võtta. Ja... ta oli nii plämmis omadega, et ta tuli meiega kohtuma siis. Käis erinevates loominguulistest liitudes - Kunstnike Liidus ja Kirjanike Liidus ja Kino... ja nii edasi, et veenda siis neid mässajaid - asi pole nii hull, me ikkagi elame hästi ja hakkame elama järjest paremini ja... ikka on vaja koostööd... eesti keeles! See oli ennekuulmatu. Ta polnud kunagi eesti keeles kõnedega esinenud. Keel oli vilets, aga ikkagi arusaadav, niiet ta suutis ennast väljendada. Aga ta oli nii segaduses, et ta ainult lollilt naeratas ja ütles - ei, me ikka peame, ikkagi koos peame tegema ja see, mis seal räägiti, see oli kõik... väga palju oli selles valet ja ka mina isiklikult elan seda väga sügavalt läbi, mis minu kohta öeldi ja nii edasi. Siis, kui tema esinemise järel olid niisugused küsimused-vastused ja me pommitasime teda ikka niisuguste tigidate küsimustega - oli näha, et ta peaaegu et hakkab nutma juba, tead. Ta oli üks niisugune õnnetusehunnik - pisike hall nihuke tomp, istus seal meie ees ja me muudkui pommitasime, muudkui tulistasime, muudkui närisime tema kallal. Siis sealt hakkas Vaino taganemine. Ta sai aru, et mingi kuradi suur jama on nüüd lahti läinud, mis ka teda juba ohustab ja tema võimu. Kiiruga nad muidugi kaebasid kohe ka Moskvasse, keskkomiteesse. Aga Gorbatšov, kes koguaeg ju oli rääkinud, et loovharitlased on perestroika ainukesed tõelised sõdurid ja toetajad - tema muidugi Vaino juttu uskuma ei jäänud ja saatis siia ühe keskkomitee töötaja, kes siis kutsus omakorda meie keskkomiteesse jutuajamisele niisugused kõige tigidamate kõnedega esinenud seal. Ja ajas siis igauhega päris pikalt juttu.

Mina olin seal tema ees vist oma kolmveerand tundi, kus ta uuris ikka, miks on see suhtumine niisugune ja mis on siin valesti tehtud ja... päris intelligentne poiss oli, noor mees. Ilmselt siis see pilt, mis ta meie avameelsetest jutuajamistest endale lõi, oli üsnagi... üsnagi... ühelt poolt... muidugi Gorbatšovi kui selle uutmise eestvedajat mingil määral rõõmustav - et noh, parteikonservatiivid said seal kõvasti nahutada - ja teiselt poolt muidugi... usun, et... ma ei tea täpselt Gorbatšovi reaktsiooni, ta meile ei käratanud ühtegi ränka sõna ju, mitte midagi ei tulnud Moskva poolt meie pleenumi kohta - aga mingeid järeltusi ta tõttas sellest tegema, sest siis hakati juba tasapisi ette valmistama Vaino mahavõtmist ja nii-öelda võimuladviku vahetumist Eestis, kuna Gorbatšov sai aru, et selle juhtkonnaga ta kaugele ei sõida ja ainult võivad konfliktid suureneda. Targem on välja vahetada need vanad pässud ja nende asemele siia suunata ja võim anda noorematele ja tegusamatele meestele. Ja muidugi ühiskonna vastukaja - eriti, kui Sirbis kõik need kõned ilmusid trükituna, Sirbi tiraaž neelati nii meeletu kiirusega ära ajalehekioskitest. Tal oli tolle aja kohta ju hämmastavalt suur tiraaž - kas midagi oli... 70000 või... mis ühe kultuuriajalehe jaoks oli ikkagi erakordne. Või isegi veel suurem... Niiet need Sirbid oli nõutav kraam; neid anti käest kätte, kel polnud tellitud või kes ei saanud osta. Lugesid kõik ja andsid omakorda edasi ja nii ja nii... Ja siis tekkis ühiskonnas täiesti seniolematu olukord, kus mingid kollektiivid - näiteks mingi tehas või väiksem [...], mingi kool, mingi teadusinstituut ja nii edasi pidasid oma koosolekuid selle loomeliitude pleenumi... nende kõnede ja kokkuvõtete arutamiseks ja avaldasid oma avalikud toetused loovharitlastele. Need saadeti keskkomiteesse üks eksemplar; üks eksemplar mingi ajalehe toimetusse ja ma ei tea, kas siis üks valitsusesse... ja sinna alla kirjutasid inimesed oma õigete nimedega! Seda polnud Eestis varem juhtunud, et inimesed oleks muutunud nii julgeks. Nüüd see toimus. Selliseid kirju saabus sadu ja sadu. Mõnel oli seal paarkümmend allkirja, mõnel mitusada, mitu lehekülge täis nende allkirjadega, kus kõik toetasid järgitult loomeliitude pleenumi otsuseid ja seal kõneldut. See märkis täiesti uut taset Eesti ühiskonnas. Kui varem oldi väga ettevaatlikud oma arvamuse väljütlemisega; kui kuskil keegi midagi käredat ütles või tegi, siis võidi sellesse hea meelega suhtuda, aga häbeneti sellest siiski avalikult rääkida. Nüüd see tõke murdus ja kui ühiskond nägi, et sellele ei järgnenud mingeid repressioone - need, kes sinna alla kirjutasid, näiteks mingi kolhoosi rahvas, nende esimees ei saanud mingisugust nätsu; ei kutsutud teda kohvile, ei sõimatud teda läbi, ei ähvardatud; aga kõik jäi - et nagu nii tohibki olla. Ja vat see oli läbimurdekoht...

Aga selles mõttes, et teie ju polnud planeerinud; teie ju ei mõelnud midagi sihukest, et inimesed tulevad kokku, võiks ka arutleda?

Oh ei! Ei-ei... me seda ei uskunud. Senine kogemus oli see, et kardetakse. Alles 24. veebruaril, kui julgesime esimest korda tähistada Eesti Vabariigi iseseisvuspäeva Tammsaare pargis nii-öelda jalutuskäigu vormis, inimesed tulid sinna ja julgesid seal pargis olla sel õhtul. See oli juba suur eneseületus. Vabandust, ma vaatan, kes see hädaline seal on...

Jah, pole hullu.

Pange seisma nii kauaks diktofon... [paus] ...niisuguse jalutuskäigu vormis meelevaldusega seotuna isegi oli küllaga inimesi, kes ei julgenud sinna tulla. Kes, ma mäletan, vaatasid üle Pärnu maantee, seal Musumäe nõlvadelt ja kõnniteelt vaatasid: mis seal hakkab toimuma? Nad kartsid. Nad arvasid, et rünnatakse; et sinna... sest oli teada, et oli Tallinnasse koondatud KGB eriväeosi ja siseministeeriumi väeosi - neid oli pandud kesklinna hoovidesse ja suurtesse ühiskondlikesse hoonetesse oli nad selleks õhtuks viidud. Niiet võimud kartsid mingisugust ägedamat meelevaldust. Aga kuna kõik läks niisuguses rahulikus ja leebes vormis, siis muidugi kõik see kardetud asi jäi ära - kuigi muidugi park oli täis imelikke võõraid vene keelt

rääkivaid mehi - tursked, noored mehed jalutasid ringi tsiviilriietes. Nende olekust oli aru saada, et nad ei tulnud sinna meelt avaldama, vaid tulid silma peal hoidma. Niiet sellest oli ju väikene... kuu aega hiljem juba ühiskond julges ka püsti tõusta. Niiet need protsessid käisid tol, '88ndal aastal meeletu kiirusega. Ei jõudnud ühe asjaga ühele poole veel saada ja mõista, mis juhtus, kui tuli juba järgmine otsa, juba järgmine otsa ja nii edasi.

Mis te arvate - kas ma võiksin neid inimeste kirju, avaldusi, nende gruppide poolt, ka kuskilt arhiividest üles leida?

Ma usun, et ajalehtedes säilitati neid. Osa neist trükiti isegi ka ajalehtedes - mäletan, Rahva Hääles ja Noorte Hääles trükiti mõningaid ja võib-olla veel mõnedes teistes lehtedes. Ma nii hästi ei mäleta, aga ma tean, et midagi trükiti ka ajalehtedes ära, kus avaldati toetust loomingulistele liitudele ja esimesel mail, kui oli rongkäik viimast korda Tallinnas - see oli esimene rongkäik, kus ei nõutud parteiloosungite kandmist seljas. No kes tahtis, võis neid kanda ka. Aga valdav osa, eriti eestlaste omad, olid kõik nii-öelda oma mõtted välja kirjutanud nendele plakatitele, loosungitele. Seal kordus lakkamatult - toetame loomingulisi liite ja Rahvarinnet, toetame loomingulisi liite ja Rahvarinnet... neid oli kümneid ja kümneid ja kümneid, selliseid loosungeid. Nii et see oli ühiskonna äratamiseks, jah, meile endalegi üllatusena...

Kas nad toetasid konkreetselt, ütleme, Eesti IME programmi, kas nad toetasid konkreetselt, et samm iseseisvuse poole või nad toetasid või andsid teile vabad käed - et avaldasidki toetust teile, mis iganes nagu teie ühiskonnas...

Jah, ennekõike oli toetus liitudele ja loomeliitude pleenumile. Mõnes kohas oli küll - "toetame loomingulisi liite"; teises - "toetame loomeliitude pleenumi otsuseid" ja küllap neid vorme oli mitmesuguseid muidki, sellepärast, et IME oli siis juba kõneaineks olnud ju... '87 aasta sügisest peale, eks ole. '87 ikka, jah, mitte '86 - IME ettepanek tehti; nelja mehe ettepanek...

Aga... aga kas see... ütleme - pleenum ja kõik sellele eelnev ja üldse loomingulised liidud koos - kas see üldse oli nagu midagigi nagu seotud kunstnike, näitlejate või nagu... loometöoga?

Ei, ei.

Absoluutselt?

Ei. See oli täielikult selle kõrval - puht ühiskondlik. Puht ühiskondlik eesmärk oli kõigel sellel. Pleenumil puudutati ka loomingulisi probleeme üht-teist, aga...

Mis olid seotud siis ühiskonnaga, selles mõttes?

Jah, jah. Üldiselt oli kogu meie loomeliitude nõukogu ja ka pleenumi kindel eesmärk tegeleda ühiskonnaga. Oma asjad olid nagu hoopis tagaplaanil.

Milline oli peamine ootuste kontekst? Kui see kasvaski nende kokkusaamistega ja väljaütlemistega?

No esimene asi, mis oli meile vajalik, nagu õhk - sõnavabadus. Sõnavabadus ja trükivabadus, sest tol hetkel veel olid kõik suuremad ajalehed tsensuuri range kontrolli all. Me tahtsime sellest läbi murda, sest saime aru, et edasise revolutsioonilise olukorra süvendamiseks Eestis

on vajalik, et vaba sõna jõuaks iga päev inimesteni - mitte ainult vahetevahel ja kärbitult, vaid iga päev. See puudutas ka igasugustel meeleavaldustel, miitingutel, koosolekutel räägitut. Ja noh... koosolekutel, meeleavaldustel räägitu - see tõke lagunes kolinal juba sel samal kevadel. Meid pärast pleenumit hakati kõiki kutsuma igale poole esinema - töökollektiividesse, koolidesse, teadusasutustesse ja nii edasi. Me olime kogu aeg ratastel - täna siin, kord kuskil Viljandimaal, kord Saaremaal... niimoodi me rändasime. Eriti need, kes olid niimoodi ägedamate kõnedega esinenud. Meid kutsuti nii palju, et ei jõudnud igale poole lihtsalt minna - füüsiliselt oli võimatu ja eks ta väsitas ka ikka. Ja seal oli siis näha, mismoodi inimesed reageerisid. Oli neid kohti, ma mäletan, kui esinesin ja ütlesin midagi väga teravat võimu ja kogu Nõukogude värgi kohta - saalis oli vaikus. Nägin inimeste ees seistes, et kurat, tõmbasid kõrvad peadligi ja ei julgenud plaksutada ega reageerida mingil moel... aga Tallinn oli erandlik nähtus. Tallinnas võeti kõik tohutu vaimustusega vastu. Ükskõik, kas rääkisid tööliste ees või haritlaste ees või kustahes - seal oli algusest peale meeletu kaasaelamine.

Milles võis see...

Tallinnas vat oli kuidagi see õhustiku... noh, kuna kõik loovharitlased elasid peaaegu Tallinnas, eks, siia oli koondunud ka muu niisugune... eh, suur osa vaimupotentsiaalset - noh, välja arvatud Tartu Ülikool. Nii et siin olid ka meie isiklikud kontaktid - igauks meist ju suhtles paljude oma tuttavatega; ka lihtsalt tänaval sai kokku tulnud, sai kohe õhinal midagi räägitud jälle, et vot midagi on seal juhtunud. See levis ja moodustas Tallinnast niisuguse tõelise vastuhakupesa - niisuguse tuumiku. Tallinn vedas kõike seda. Ja... seetõttu jah, mida Tallinnast kaugemale, seda raskem oli seal inimesi üles äratada. Aga mina ei jätnud kunagi jonn. Mina pressisin nii kaua peale, kuni ma nägin inimeste silmist, et nad hakkasid tasapisi kartusest vabanema, üles sulama ja juba, kui minu terava repliigi peale tuli juba aplaus, siis ma sain aru, et nüüd ma olen oma töö teinud ja siis oli asi vaja vaid lõpuni viia - ja kui lõpetasin, siis juba rahvas kargas püsti ja aplodeeris ja noh, nii, kuidas keegi reageeris. Niiet see oli meie suur missioon tol hetkel, loovharitlastel. Niisugune ärataja... ühiskonna ärataja roll.

Oskate midagi välja tuua - selles mõttes, et kui sõnavabadus oli käes, mille poole edasi plaaniti liikuda? Ühiskonna äratamine?

Edasi... no edasi olid kaks sammu - teiseks trükivabadus. Selle me saime kätte ikkagi alles '88 aasta lõpul. Varem mitte, sest veel isegi niisugustes suurmeeleavaldustes, nagu oli 17. juunil lauluväljakul või Eestimaa laul seal septembris lauluväljakul - ka neist ei julgenud suured lehed nagu Rahva Hää, Noorte Hää veel avameelset ülevaadet anda. Seal meie kõnesid... jällegi - ainukesena trükkis meie kõned ära Sirp & Vasar. Teistes ilmus selline ebamäärane ülevaade, aga juba '88 lõpul läks ka ajakirjandus täielikult parteivõimu alt ära. No muidugi väljas oli siis juba [...] ja eks tema aitas suuresti kaasa ka sellele. Sellele järgmine samm oli organiseerumine, mida me taotlesime. Üks asi on äratada inimesed - see oli esimene samm - anda neile võimalus pidevalt tõde kuulata, ise ka tõde rääkida ja seejärel oli hirmus tähtis organiseerumine, et ei oleks enam mingi stiihiline tegevus. Et kuskil aetakse mingi seltskond kokku, ükskõik, mis ettekäände või mingi asja... Kas oli näiteks... ma tean, et tollal püüti kõiki asju niisuguseks isamaaliseks, eestimeelseks muuta. Oli kooli lõpetamine kuskil, siis selge see, et kutsuti sinna keegi, kes kõneles sütitavalt kuulajatele, mis... tavaline koolilõpu aktus võttis meeleavalduse vormi või tehti kuskil mingisugune kas... No tollal oli ju kangesti, suur-suur niisugune eesmärk teha korda palju niisuguseid objekte - eelkõige muinsuskaitse eestvedamisel - mis olid Eesti ühiskonnale märgilise tähtsusega. Tehti näiteks talgud Raadi mõisas ja püstitati uusi Vabadussõja sambaid ja... kõike. Vat iga niisugune tegevus oli

sisuliselt poliitiline meeleavaldus. Sinna tuli tohutu rahvahulk kokku - minagi käisin paljudel neil vabadussammaste avamistel kõnelemas - ja see oli alati niisugune ülev, terve valla suursündmus, kus inimesed tuli piduriietes kohale.

Selles mõttes organiseerimine ongi see, et grupid tulevad kokku ühise eesmärgi nimel?

Ja lisaks sellele juba ka oli meil eesmärgiks organiseerumine juba nagu päris organisatsiooni tasandil. No muidugi Rahvarinne oli esimene, mis seda võimaldas, sest '88nda aasta jooksul Rahvarinne saavutas ka erakordse populaarsuse ja Rahvarinde tugigrupid, mis loodi üle kogu Eesti - see võrgustik, see haaras kogu Eestit. Samal ajal oli väga aktiivne Eesti Muinsuskaitse Selts, mis samuti politiseerus väga kiiresti ja esialgne ainult muinsustega tegelemine eestluse säilitamise nimel - see muutus juba avalikult poliitiliseks tegevuseks. Samasugust programmi kandsid näiteks rohelised - roheliste liikumise asutamine oli... ma ei mäleta, kas see roheliste liikumine asutati ka '88ndal aastal - vist '88ndal jah. Varem olid lihtsalt niisuguse rohelise mõttelaadiga nagu... ühisaktsioonid seal - "Kuidas elad, Virumaa" ja muud, kus jalgratastega sõideti ja nii edasi. Aga siis juba omandas ka roheline liikumine täielikult... roheline liikumine ju esitas, ma mäletan, '88ndal aastal kevadel nõudmise Sauli mahavõtmiseks - nad ju olid roheliste liikumise... kuidas nad nimetasid... ee, rohelise liikumise... number üks ja number kaks - ja nad nummerdasid ka alati neid oma niisuguseid nõudmisi. Nõudmine või midagi sellises vormis... Niiet niisugune juba teadlik ja sihikindel ja eesmärgikindel organiseerumine hakkas Eestis '88ndal aastal kiiresti minema. Siis asutati Kristlik-demokraatlik Liit ja ERSP varakevadel või talvel - ei mäleta täpselt, mis kuu see oli, jaanuar või... vist oli jaanuaris, kui asutati ERSP juba partei nime all - ja selliseid mitmesuguseid grupeeringuid tekkis väga palju.

Kas see oli teil algusest peale planeeritud või see tekkis ka nii, et vaatame - sõnavabadus, ja siis sealt edasi?

Ei, see oli üks meie eesmärke, et tuleb ühiskond ka organiseerida, poliitilisteks...

Algusest peale?

Jaa. Poliitilisteks organisatsioonideks. Aga kuidas seda teha, seda me ei teadnud täpselt. Siin me, nagu ütleme, lasime vaistlikult ühiskonnal endal toimida. Me avasime võimaluse ühiskonnale, andsime neile julguse, aga ühiskond juba ise hakkas seejärel tegutsema, sest kõik need esialgsed kirjad, mis saadeti meie toetuseks - see oli esimene samm ja seejärel juba hakkaski üle kogu Eesti - tuli sõnumeid: seal, seal organiseeriti niisugune asi kohalike aktivistide eestvedamisel. Niiet neid inimesi tekkis igal pool, kes leidsid endas kutsumuse ja ka suutlikkuse rahvast ühendada ja tegutsema panna, sest iga mees selleks ei kõlba.

Aga see oli enne pleenumit?

Ei, pärast ikka - pärast, pärast...

Selles mõttes, et kunas te mõtlesite, et oleks aeg või on vaja poliitiliseks organiseerimiseks?

No see tuli ikka kõneks meil juba pleenumieelsel ajal, aga eriti muidugi pärast - sest me ei teadnud ühiskonna reageeringut. Me läksime ka pleenumil välja nihukese väikese riskiga, et võime jääda hüüdjaks hääleks kõrbes; mitte midagi ei juhtu Eestis. Ütleme oma sõnumi ära, aga rahvas ei julge reageerida sellele mingilgi moel. Aga õnneks niisugused kartused olid...

olid õnneks valed. Ja ma ütlen - siis läks juba iseenesest. Igas Eestimaa nurgas hakati midagi tegema, sest kogu '88 aasta oli üks tohutu meeleavalduste aasta. Igal pool - väiksemaid, suuremaid, kus oli tuhandeid inimesi, kus sadu. Teleuudised olid ainult sinimustvalgete lippudega, mis aga uudis oli - ükskõik siis... tehti midagi, oli spordivõistlus mingi tähtis või kultuurisündmus - ikka olid sinimustvalged lipud väljas ja kõigele anti niisugune rahvuslik ja poliitiline värving.

Mis te arvate - ütleme, et saime iseseisvuse kätte - kuidas need arengud ja probleemid, millest pleenumil räägiti - kuidas see areng nüüd edasi on läinud 23 aastat?

Loomulikult see, mida me pleenumil rääkisime, see sai teoks ju lähiaastatel, sest tollal selle Nõukogude võimu ja kompartei surve all olemise päevil oli meil tähtis sealt välja jõuda, saada vabadeks ka oma hingelt ja tegudelt - see programm ju täideti paari aastaga täielikult. Aga kõik edasine oli meil ainult unelm. Me ei teadnud ju tegelikult...

Põhieesmärk või põhi see, kuhu poole taheti minna, oli ikkagi iseseisvus ja see, mida räägiti eestlaste-venelaste suhtest ja, ütleme, kalgist elulaadist, need olid nii-öelda nagu kõrvalteemad?

Jah, jah. Ikka sealt alates oli päris peamiseks kõneaineks ikkagi iseseisvuse saavutamine. Muidugi see arenes ka järk-järgult esialgu me lootsime, et... kaugemale me ilmselt ei suuda, kui midagi... noh, rahvademokraatia taolist, nagu olid Poola, Ungari, kes olid Moskva vasallriigid, aga pooleldi nagu iseseisvad. Sest isegi Soome oma Moskva-kuulekusega tundus meile nagu kaugel eesmärk veel. Kuid juba '89 aasta alguses oli täielik Eesti iseseisvus kõigil mõtteis ja meeltes - Eesti Vabariigi taastamine juba, mitte enam nii-öelda vasallriigina, vaid juba täielikult sõltumatu riigina. Niiet see areng oli meeletu kiirusega, mis tollal läks. Aga selleks, et jõuda iseseisvusele, saime aru, et tuleb ümber korraldada kogu majandus - käsumajandusest jõuda turumajandusse, see oli ju üüratult ränk töö, oli selge. Tuleb kogu Eesti omavalitsuste süsteem - kõik tuleb uuendada, eks. No '89 aastal olidki juba... vist oli varakevad, või oli '88 aasta lõpul, kui olid valimised juba - omavalitsuste... tollal nimetati nõukogudeks - külanõukogud, linnanõukogud ja nii edasi. Rajooninõukogud... nii et seal võimu haaramine... või oli see ikka '89 aastal? Jah - see oli '89. Seal võimu haaramine uute poliitiliste jõudude ja inimeste poolt läks ilma igasuguse tõrketa, sest inimesed said esimest korda vabalt hääletada, valida. Varem seda ei olnud. Rääkimata siis juba '90ndast aastast, kui valiti vabalt uus ülemnõukogu ja Eesti kongress - seal oli juba ainult pidev edasiminekuks. Sest loomulikult oli meile suureks küsimuseks see, mida teeb Moskva. Me saime väga hästi aru, et Eesti iseseisvuse võtmed on Moskvast. Lääneriigid pobisesid küll - kord ütlesid, et ärge, eestlased, ikka liiga palju tahtke, iseseisvust te ei saa ja hea, kui saate suuremad inimõigused ja vabadused. Iseseisvust aga ärge mõelgegi... Väga paljud suured lääneriigid ei tahtnud üldse Nõukogude Liidu lagunemist, kuna see oleks nende arvates põhjustanud suure kaose ja konfliktid, vapustused - mis ühes tuumariigis, kui juhtuvad, see ehmatas ära kogu maailma ju. Kõige rohkem nad kartsid kodusõda Nõukogude Liidus. Selle tõttu meie toetus oli ju pikka aega ainult mokaotsast - et nojah, muidugi, me ei tunnusta Eesti inkorporeerimist Nõukogude Liitu, aga... ja siis järgnes juba, et ikka parem on, kui Eesti oleks Nõukogude Liidu koosseisus. Meil tuli siin murda mitmeid seisukohti igal pool maailmas - mitte ainult oma rahva hulgas, mitte ainult Nõukogude Liidus, vaid ka läänes. Niiet... see töö käis kogu aeg, kõik need aastat. Aga muidugi mis tuleb ütelda - eks me olime tollal paratamatult ka veidi naiivsed; meil ei olnud ju ettekujutust, mismoodi toimib üks turumajanduslik riik. Meie ideaaliks oli tollal Pätsu-aegne Eesti Vabariik, aga noh, me nagu ei mõistnud seda, et aeg on läinud sealt edasi üle 50 aasta ja selle ajaga on maailmas muutunud kõik asjad - rahvusriik

niisugusel kujul, nagu oli '30ndatel aastatel, enam ei ole, eks; igal pool räägitakse vähemuste kaitsest ja õigustest; majandussuhted on midagi muud, kui olid tollal, nüüd on juba globaalsed - oma riigi sees siin ainult sigu kasvatades ja kingadele kontsaplekke lüües ju riik ennast ei majanda, eks. Meil niisugustest asjadest, kuna olime nihukeses umbkotis elanud, polnud ise näinud veel õieti... Me olime küll välismaal käinud, aga mis sa käid seal - see on sinu jaoks nagu pidupäev Nõukogude ajal, kui sattusid kuhugi lääneriiki. Ainult ahmisid ja imetlesid, mis siin kõik on. Kuidas inimesed käivad, räägivad... Kui õnnelikud nad on; mis poodides kõik on... See kõik lõi pildi eest ära. Niiet niisugust naiivsust oli seal esimestel etappidel parasjagu. Kõik see õhkamine ja ihkamine selle kuldse Pätsu aja järgi - noh, see oli niisugune üle pingutatud... kuid teisalt ta oli jällegi niisugune, mis andis nagu tuge - andis hingele tuge. Et meil on eesmärk, mida me tahame kätte saada, kuigi see eesmärk ei olnud see, mis me lõpuks kätte saime. Aeg oli edasi läinud ja muutunud.

Mis aastani või millal loomingulised liidud sihukese organisatsiooni näol nii-öelda sõna võtsid, olid või tegutsesid? Ma saan aru, et mingil ajal - kes läks poliitikasse, kes läks ..?

No '89 veel jätkus see, aga siis lõpetas tegevuse kultuurinõukogu, kuna kultuurinõukogu töö oli tehtud. Ja loovharitlased hajusid siis juba igale poole - kes ühines Rahvarindega, kes roheline liikumisega, kes muinsuskaitse seltsiga, kes hoopis millegi muuga, eks. Siis enam loovharitlaskond selle sõna tähenduses enam silma ei paistnud. Nemad olid, nagu öeldakse, pärmiks, mis pani selle asja käima ja kihama, nagu veini või õlle...

No suht tugevad indiviidid, suht tugevad isiksused.

Jah, jah, jah... aga hiljem juba - kuna tekkisid erinevad seisukohad, erinevad poliitilised arvamused, eelistused, siis hakkasid inimesed... noh, niimoodi loomulikult, jah. Kellele meeldis niisugune, kellele teistsugune strateegia ja ka see, mis puudutas Eesti iseseisvumise teed - mis, kuidasmoodi me iseseisvuseni jõuame, siin olid ju väga erinevad seisukohad ja arvamused ja nii, et... asi hakkas muutuma juba normaalseks ühiskonnaks, kus enam kõik ei pea ühtmoodi mõtlema, kõik ei pea ühtmoodi kätt tõstma, vaid juba tekkisid inimestel võimalused erinevalt mõelda ja tunda.

Oskate midagi välja tuua - mis osas on unistused täitunud ja mis osas ei ole; on nagu midagi sihukest, mis on kripeldama jäänud või mis võiks...

No unistused on muidugi meie iseseisvuse osas ja selle saavutamise osas ikka kuhjaga täitunud. Me ei uskunud veel, et '91 aastal me saame vabaks. Me teadsime, et Moskvaga tulevad väga pikad ja rasked läbirääkimised, aga õnneks, tänu sellele lollile putšile jäi see etapp meie iseseisvumise teel ära - kus oli ikka erakordne roll Jeltsinil. Kui poleks Jeltsinit olnud - kui poleks Jeltsin suutnud vastu seista sellele putšile ja kõigele, siis oleks meil läinud palju raskemini, kehvemini - sest sisuliselt ju Jeltsin oli see, kes hävitas Nõukogude Liidu. Gorbatšov ju... neil oli isiklik vihavaen, sest Gorbatšov lasi ju Jeltsini ametist lahti ja tagandas ta kuskile tähtsusetusse ametisse - seda Gorbatšovile Jeltsin ei andestanud, niiet tegi nii ruttu, kui võimalik, et Gorbatšov jääb ilma riigist, võimust ja kõigest. Tema oli ka esimene, kes Eesti iseseisvust tunnustas. Lääneriigid, kes olid suuresuulised iseseisvuse mittetunnustajad, ei julgenud piiksatadagi enne, kui Jeltsin oli öelnud oma "dobro". Kõik vaatasid, hing kinni, mis Venemaa teeb - mis Vene Föderatsioon teeb. Alles siis, kui Jeltsin ütles - jah, Vene Föderatsioon tunnustab Eesti iseseisvust ja kõike, siis alles hakkasid suured, võimsad riigid Eestit tunnustama. Ega... see jääb maailma edasi ka - ei maksa illusioone luua, et edaspidi elame ainult üksteise embuses ja suures armastuses. Ei - kui vaja. Kui poliitika seda nõuab,

siis väikesed riigid, väikesed rahvad lähevad ikka peenrahaks. Niiet siin me peame olema väga ettevaatlikud ja targad. Kõik muu, mis järgnes - '88ndal aastal me ei osanud unistadagi, et juba neli aastat hiljem on meil oma raha - Eesti kroon. Et me oleme juba üks osa rahvusvahelisest majandussüsteemist. Et me juba jõuame Euroopa Liitu ja NATOsse - sellest me '88ndal aastal üldse ei mõelnudki...

See on nii vähe aega tagasi tegelikult.

Jah - sest mõtlesime, no mida, Euroopa - jõukade riikide härrasklubi. Ja Eesti nüüd sinna jõuab... no hea, kui Euroopa Liiduga oleme mingites normaalsetes suhetes, aga et me sinna pääseme - seda me üldse ei mõelnudki. Samuti NATO - NATOsse... alles oli meil siin Venemaa armee, 100000-200000 meest istus Eesti territooriumil. Et selle asemel Eesti on NATO liige, kurat! No see.. NATO lennukid lendavad iga päev Eesti kohal ja... see oli niisugune uskumatu asi - see meil üldse programmis polnudki, et mõelda sellele. Esialgu, '88ndal aastal veel isegi, noh, niisugune radikaalne mees nagu Velliste ütles, et noh, tõenäoliselt Eesti astub ka Varssavi pakti liikmeks - see oli see idabloki sõjaline liit. No see oleks olnud juba ka üks iseseisvuse samm, kui me riigina oleks olnud Varssavi pakti liige. See oli juba mingi eriline saavutus. Aga et Eesti on teatud aja möödudes NATO liige - no.. seda ei mõelnud midagi tollal. Niiet... meie see programm, millega me alustasime - peatada eesti rahva hävitamine kompartei poolt, Nõukogude Liidu kompartei poolt; eesti rahva õiguste mahatallamine, eesti keele õigusetu seisund ja kõik muud niisugused asjad - need me saavutasime üsna kähku, eks. Eesti keel kehtestati riigikeeleks juba '89 aastal. Tollal, kui loomeliitude kultuurinõukogus selle probleemi üles tõstsime ja esitasime võimudele nõude eesti riigikeele kehtestamiseks - mäletan, et see oli niisugune sensatsioon Eesti ühiskonnas. Mina olin üks neist, kes selles loominguliste liitude raadiotunnis sellest asjast rääkis. Mäletan, et mulle helistati koju; tänavatel peatati mind, kallistati, õnnitleti; inimesed nutsid... et me julgesime üldse püstitada niisuguse asja, et eesti keel tunnistatakse ametlikult riigikeeleks. See oli tollal juba midagi üle mõistuse käivat, olulist ja suurt. Aga see on kõik loomulik - see läks juba niisuguse kõrvalnähtuse, mitte eesmärgina enam, vaid kogu protsessi kõrvalnähtuna. Aga muidugi, mis puutub majandusse ja kõigesse muusse, kus olime täielikud võhikud - no mida me teadsime tõelisest turumajandusest, globaalsetest suhetest ja siin omandi ümberkorraldamisest? Kõik oli ju viimse pulgani riigi oma. Isegi minu maja - kui mul oli oma maja kuskil linnas või maal, see oli ka riigi omand. Ta oli küll minu oma ametlikult või niimoodi, kirjade järgi, aga sisuliselt oli ta riigi oma. Meil ei olnud... omandit kui niisugust polnud üldse olemas. Lapikestki maad polnud minu oma. Aga see tuli kõik teha - omandisuhted tuli kõik ümber korraldada ju. See oli ju ränk töö - kõik tohutud tehased, mis Eestis olid; üleliidulised tehased kümnete tuhandete töölistega ja... idiootselt, kõik tooraine veeti Nõukogude Liidust ja pärast valmistoodang veeti Nõukogude Liitu tagasi. Eestit kasutati ainult siin, noh, jah, selle kohana, kus oli kvalifitseeritud tööjõud olemas ja nii edasi. Niiet... tohutu hulk probleeme, mis tõusetusid esile alles pärast iseseisvumist - neist me tollal ei osanud midagi õieti arvata. Meil polnud kogemust, meil polnud haridust vastavat.

Aga kui te oleksite teadnud, et nii palju probleeme võib tulla?

Ei, seda me tollal ei kartnud. Tollal me ei kartnud mitte midagi.

Aga kas te oleksite kartnud rohkem, kui oleksite teadnud...

Ei, ei, ei oleks, ei oleks. Siis oli juba... sõit läks ja mingit tagasivaatamist enam polnud, nagu öeldakse.

Aga mis te arvate tänapäeva ... minu töö üks hüpotees on see, et sõnastati probleeme, mis pole tänaseks nagu lahendust saanud - millega pole nagu niivõrd palju tegeletud või mis on siamaani päevakorras...

Eeee... einoh, ega... me oma naiivsuses lootsime tollal, niimoodi sinisilmselt, et kui tuleb vabadus, siis sellega kaasneb loomuomaselt kõik muu. Kaasneb normaalne, hea elustandard ja et meil Eestis tekib tööpuudus - me seda ei osanud aimata ega näha. Et meil Eestis tekib niisugune ränk varanduslik kihistumine - et on miljardärid ja samas kõrval on inimesed, kes käivad supiköögis oma ainukest toiduportsu päevas saamas - me olime idealistid lihtsalt. Ja see oli paratamatu tollal - idealism toitis meie hinge, eks ole.

Sel hetkel oligi tarvis olla ...

Jah, sel hetkel oli tarvis olla idealist.

Ma korraaks, ise panin endale paika põhiasjad, millest rääkida. Loogiline on see, et liigne bürokraatia ja võimu tsentraliseeritus keskvalitsuse poolt - ehk siis Eesti Vabariik ja NSV Liit; samamoodi hästi oluline teemavaldkond on migratsioon, mitte-eestlaste integratsiooniga seotud probleemid, et inimestega arvestamine, märkimine, abistamine - näiteks kuidas- mis mõtted on tänapäeval - ütleme, et inimestega arvestamine, märkamine, abistamine - see on siin kolmas punkt kõige lõpus kohe, näiteid kõnedest: "Ohus on ühiskonna eetiline vaimne tervis"; "kalk elulaad"; siis kõnedest veel, et just nagu viidati kõnedes ka, et eestlaste alkoholitarbimine ja samamoodi enesetapud. Ja seal oli, et jooma pannud minu meelest oli see Lennart Meri kõnes, et jooma pannud hirm siis tänapäeva reaalsuse ees. Kui võrrelda tänapäevaga - kuidas peaks edasi minema? On see teema, millega peaks rohkem tegelema?

Eino loomulikult, loomulikult. Aga võtame kasvõi siin selle inimesega arvestamise, märkamise ja abistamise - tollal me uskusime, et see tuleb iseenesest. Et ei teki sellist olukorda Eestis, kus keegi abivajaja nagu jäetakse kõrvale, teda ei nähta, sest... tollal ju oli palju, esines selliseid juhtumeid, kus sõna otseses mõttes mindi mingisuguse kollektiiviga mingile perekonnale appi. Selline abivalmidus oli tollal meeletu Eestis - ja toetamine, üksteise toetamine. Me pole kunagi olnud nii kokkuhoidvad ja üksteist mõistvad ja toetavad, kui neil aastail - '88-'89. Ja et see ükskord muutub probleemiks, seda me ei osanud näha. Aga noh, probleem on ta praegu igal juhul ja üks valusamaid probleeme, mis ühiskonna ees on. Seda hoolivust, teise märkamist - seda on ikkagi veel vähe, ääretult vähe. Sinna on meil pikk tee minna. Võib-olla uus põlvkond, kes kasvab ja juba on koolis omandanud niisuguse suhtumise; võib-olla see põlvkond nüüd on hoopis teistsuguste seisukohtadega. Ja muidugi karuteene mängis siin kõige selle juures ka ju see, et pärast iseseisvumist see vabaduseõhin ja meeletult, et kõik on nüüd võimalik, kõike võib teha, võib lõhkuda, mis on vana ja tundub tarbetu - kõik see... vat see jättis oma jälje '90ndatel aastatel Eestile. Vabadust võeti kui midagi... et ainult lust ja lillepidu ja... ei saanud aru sellest, et on olemas jäädavad inimlikud väärtused, mis kestavad aegade kaupa edasi ja ei kao kuhugi - et neid ei ole vaja lõhkuda. Aga neid hakati Eestis üsnagi jõhkralt lõhkuma - seati üles näiteks niisugused loosungid... mäletan, mitmed avaliku elu arvamuslimidrid nii-öelda esinesid ajakirjanduses sõnavõttudega, et inimese elu eesmärk on nautimine. No lollimat asja ei saa ju ühiskonnale pakkuda... Jah, nautimine on ju kena tegevus, kui on selleks võimalused ja nii edasi. Aga inimese elu eesmärk on ikkagi enese kehtestamine, eks. Oma mingisuguse eesmärgi elluviimine, ükskõik, milles see seisneb. Et ma tunneksin, et olen asja eest siin maailmas elanud. Iga inimene tahab ikka endast mingi märgi

jätta - ükskõik, kas see märk seisneb selles, et ma kasvatan üles tublid lapsed või olen ehitanud maja või teinud midagi muud üldkasulikku; inimene ei taha lihtsalt olla üks hebe siin maailmas ja pärast surma unustusehõlma kaduda, olematusesse haihtuda - igas ühes... üks on muidugi kõvem tegija, kui teine, aga igaüks tahab ikka, et midagi tema tehtust elab ka edasi. See on niisugune alateadlik, aga see on ka üks niisugune motivatsioon, mis paneb paljusid inimesi tegutsema. Ja sellega... selle nautimise loosungi püstitamise jäeti nagu ebaoluliseks või sisendati tervele hulgale inimestele - eriti tollasele noorele põlvkonnale, kes oli just niisuguses vastuvõtlikus eas, kes nüüd vaatas elule hoopis teisiti, kui eelkäijad - kui neile öeldi, et sinu elu eesmärk on ainult üks möllamine ööklubides ja maantee ääres oksendamine, siis see ongi tõeline inimelu. Noor inimene ei oska sageli valikuid teha ja kui talle veel arvamusi liider seda ajaleheveergudel hõikab, et poiss, pane takka nüüd - tõmba juba hommikul ennast silmituks ja vaata, mis edasi saab... vat see jättis oma laostava jälje Eesti ühiskonda ja sellest alles tasapisi hakatakse toibuma ja paranema. Või suhtumine perekonda - ka perekond kuulutati iganenud nähtuseks; öeldi, et ah, pole mingit... kaks kuud elad ühe inimesega - noh, ei klapi, hakkad teise inimesega elama ja... nii lakkamatult ja pidevalt, et pidev kooselu kahe inimese vahel - see on nihuke 19. sajandi nähtus. Rääkimata siis seal laste kasvatamisest ja kõigest muust...

Mida oleks võinud teha teistmoodi, teisi sõnumeid avalikku ruumi või selles mõttes, et natuke nagu rohkem õpetada või aidata inimesi - et tõesti sul on nüüd see raha või oli see maandumine inimeste jaoks liiga valus, jäeti nad mõnes mõttes natuke abitusse olukorda?

Eh... jah, noh, loomulikult jäeti abitusse olukorda, sest usuti - elu ise reguleerib ennast, eks. Püstitati loosung - turg reguleerib kogu majandust; pole vaja siin kellelgi sekkuda, rääkimata, et riik seal veel näppu külge paneks... mis on nüüd ammu juba läänemaailmas, arenenumates kapitalistlikes riikides kõrvale heidetud, selline loosung. Viimane kriis ju näitas, kuidas turg hakkama ei saanud ja valitsused pidid meeletuid pingutusi tegema ja teevad veel hulk aastaid edasigi, saamaks jälle kõike korralikult käima ja tasakaalu. Samuti loodeti ka seda, et inimühiskond - anname talle vabaduse kätte ja ta ise reguleerib ennast, nagu üks isereguleeriv mehhanism on. Aga ei - inimene on ebatäiuslik. Vat see unustati ära - täiuslikkuseni on tohtu maa ja ma ei tea, kas me kunagi jõuamegi. Inimene on ikka ebatäiuslik olend ja ta teeb vahetevahel ikka neid rumalusi ja lollusi, mida ta ei peaks tegema. Kiusatus on suur seda teha või võtta omaks mingisugused sihukesed väärtusmõisted, mis tegelikult elu edasi ei vii ja ei aita ka inimest ennast. On ainult nihuke peibutusuli. Niiet...

Äkki oli meil vaja see etapp läbi elada - kui meil oleks...

Eks ikka...

...läänest tulnud suured nõustajad, me ei oleks neid vastu võtnud? Just mõtlen, et kui mõelda praeguste noorte demokraatiade peale - ühiskonnad, kus demokraatia hakkab nagu juurduma - kas on hea, kui keegi tuleb kohe juhtima, õpetama, kuidas peaksite edasi minema?

Juhtida ja õpetada või näiteks valitsemise struktuuri, võimustruktuuri loomises kuni alama astmeni välja. Õpetada võib majanduse toimimist - ekspordi toimimise mehhanisme ja kõige ära kasutamist. Õpetada võib infrastruktuuride loomist, eks, kasvõi näiteks kuidas tänapäeva uusi teabe ja sidevõimalusi, mis arenevad meeletult - kuidas neid rakendada ühiskonna teenistuses. Kõike seda tuleb õpetada. Aga vat nihukesi inimlikke asju - neid õpetades ei saa...

Sageli inimene ei taha neid kuulda - õpetussõnu kuulda. Tegelikult on meid ju õpetatud kogu aeg - ikka on keegi julgenud sõna suhu võtta siin. Mäletan - 90ndatel aastatel, kui, noh, kõik meie omaaegsed loovharitlased ja kõik saime ju armutult vastu näppe, kui... noh, meie kohta öeldi küllaltki ränke sõnu ja löödi meie suu nii-öelda otseses mõttes kinni. Mina ka enam ei tahtnud pärast pidevat sõimata saamist ajakirjanduses esineda. Mõned üksikud rüütliid jäid - Jaan Kaplinski, Rein Veidemann ja veel mõned. Kui palju neid sõimati!

Mis ajast me räägime?

Kuidas palun?

Mis aeg?

No üheksakümnendad, pärast iseseisvust, kui nad juhtisid - eriti just näiteks Jaan Kaplinski oli, kes juhtis tähelepanu just sellistele inimlikele väärtustele ja püüdis nagu vastu seista sellele minnalaskmisele, mis oli meid vandanud. Teda sõimati küll punaseks ja KGBsnikuks ja mida kõike, hullude sõnadega... Samasuguse nahatäie sai Rein Veidemann iga oma artikli järel. Kui veel tuli internet juba ja sai seal anonüümselt sõimata, siis iga nende meeste aritkkel ju tõmbas kokku niisuguse sopa ja sõnnikuhunniku. Vat sealt kaduski loovharitlaste roll.

Aga kuhu kadus see positsioon? Kuidas see selles mõttes, et kui '87-'88 olite teie need ühiskonna arvamuslimidrid - millest juhtus see nihe, tulid uued riigijuhid?

No vat tekkis ju tohutu - iseseisvuse järel tekkis tohutu poliitiline killunemine Eestis ju. Igasugu parteisid oli küll, ma ei tea, 40 vahepeal või ma ei mäleta... no iga mees püüdis oma parteid teha. Selle juures harva oli seda, kus püüti ka mingi teise parteiga koostööd teha. Pigem koguaeg vastanduti. Ja siis läks ju niisuguseks üksteise sõimamiseks ja halvustamiseks. See oli massiline nähtus. Aga loovharitlased on ju tegelikult... nad võivad olla ühel hetkel väga jõulised võitlejad, aga tegelikult nad on oma hingelt ikkagi õrnad. Nad on õrnad ja kõige vähem taluvad nad sellist mitte-mõistmist ja halvustamist, eriti, kui see toimub juba lausa avalikult ja kogu ühiskonna silme all. Ja... sealt hakkas see taandumine poliitikast. Üksteise järel lahkusid kõik, kes... Mõned üksikud on jäänud seal - Paul-Eerik Rummo on üks niisuguseid vinstkeid mehi, kes on paigale jäänud ja... mul ei tule praegu meelde, kas rohkem ongi... ei tule praegu tõesti. Küllap paar tükki veel on. Aeg-ajalt mõni üritab ka sinna sisse trügida, aga noh... ega nende hästi pole läinud kellelgi. Seda pole vajagi - seda pole vaja, sest ühes normaalselt toimivas riigis, demokraatlikus riigis, peab aja jooksul kasvama üks niisugune poliitikute... poliitikute ringkond või ma ei oska öelda, kuidas seda nimetada. Nagu näiteks... Britannias, Suurbritannias kes pole Etonit lõpetanud, ega sellel maksa eriti loota, et jõuab parlamenti või valitsusse. Meil nii karmi sõela pole, aga ikkagi päris mees metsast - minna parlamenti, see on ka loll asi. See, mis praegu veel toimub. Lihtsalt ees mingi kõva häält tegev magnet veab sinna Toompeale terve hunniku niisuguseid inimesi, kes mitte muhvigi ei jaga sellest, mis nad seal peavad tegema. Vat... omal ajal, enne sõda valitsesid Eestit peamiselt juristid. Juristid - neid koolitatakse juba, nende mõistust, nende mõtlemist...

Enne sõda - enne Teist maailmasõda?

Jah, enne... esimese Eesti Vabariigi ajal. Juristid domineerisid valitsuses, parlamendis, igal pool. Niimoodi on ka mujal arenenud riikides. Noh, tänapäeval õpitakse nüüd ka ülikoolis politoloogiat. Tol ajal... enne sõda niisugust asja polnud veel olemas. Nüüd õpitakse ülikoolis veel paljusid teisi ühiskonnaga haakuvaid aineid, mis annavad eelduse tõusta ka ühel hetkel

poliitikute hulka, võimuteostajate hulka. Vat selleni me pole veel jõudnud, et poliitilist eliiti kasvataks mingil moel teadlikult.

Aga peaksime jõudma?

Me peaksime seda tegema, sest me ei saa enam edasi minna nende meestega metsast ju. See on naeruväärne. Sadaüks inimest ronib Toompeale, neist nelikümmend teevad seal tööd. Kuuskümmend istuvad ainult selleks, et korraks nuppu vajutada. See on ühiskonna jõu raiskamine. Nad peaksid kõik sadaüks olema niisugused, kes teavad, oskavad - oskavad mõelda, oskavad näha...

Aga kas see pole natuke tagasi selle tsentraliseerituse juurde? Teistmoodi?

Ei, see pole tsentraliseeritus, sest nagnii on erinevad maailmavaated. Jumal tänatud, et meil tugevneb nüüd sotsiaaldemokraatia, mis oli siiani ju peaaegu olematu. Ma tervitan seda kogu südamest, et Mikseri eestvedamisel on... igal pool Lääne-Euroopas ja Põhja-Euroopas on sotsiaaldemokraatia ääretult tugev ja kümneid-kümneid aastal võimul olnud igas riigis. Meil oli sotsiaaldemokraatia peaaegu sõimusõna siin pikki aastaid. Ja... inimene võib... kolm inimest võivad koos lõpetada Tartu Ülikooli juura, olla sõbrad, kuid üks esindab sotsiaaldemokraatiat, teine Reformierakonna liberaaldemokraatlikku maailmavaadet - see valik peab ikka jääma. Aga see, et inimest kasvatatakse võimekaks - et ta on võimeline, suutlik arukalt seal üleval istuma või kus tahes kõrgel ametikohal - vat see on hirmus vajalik.

Et teie arvates oli loomeliit selles ajakontekstis, selles sündmusteahelas õige asi õigel kohal, aga peakski jääma sellesse aega - et loovharitlased olid sel hetkel ühiskonna?

Jah, jah. Loovharitlased niisuguseks argipoliitikaks ei sobi.

Mõtlen just selle peale, et mõeldud ja plaanitud ka, et oleks vaja näiteks uut kirja, uut...

See ei tule enam välja. See ei õnnestu. Neid katseid on tehtud siin mitu korda, midagi kunagise pleenumi taolist korraldada - enam ei... Igal ajal on omad vormid, ühiskondliku toimimise vormid. Need vormid olid nagu rusikas silmaauku neil aastail - '88-'89, sealt veel natuke aega edasi. Tänapäeval on asi midagi muud. Loovharitlased oma olemuse, oma töö tõttu ei sobi poliitikasse. Poliitika nõuab ju ääretult ratsionaalset mõtlemist.

Aga tol hetkel - aastatel '87-'88 - kas oligi mõttes, et teeme nagu korraks... See on meie etapp, teeme nii kaugemale ära ja siis tõesti anname selle asja üle?

Jah. Mina isiklikult mõtlesin nii ja mäletan - '89ndal aastal, enne Balti ketti käisid siin ühed Rootsi ajakirjanikud, tegid minuga intervjuu ja küsisid, et noh, mis siis teete, kui olete iseseisvuse kätte võitnud? Ma ütlesin - mina ja mu sõbrad astume kõrvale ja avame tee neile, kes on selleks kohustatud ja seatud; tõelistele poliitikutele. Siis nad ütlesid - jah... see on hämmastav, kuidas ka Poola revolutsioon, Solidaarsus ja kõik - ka seal oli täpselt samasugune seisukoht inimestel. Sest... loovinimene oli oma tundelisuse tõttu neil aastail oluline tegija. Tema oskas kaasa elada kogu rahvale kogu oma südamest ja ta oskas ka kogu oma südamest inimestega rääkida; mõistetavaks teha... Aga nagu ma nüüd ütlesin - tõeline poliitika on väga külm ja kalkuleeriv, ratsionaalne mäng. Nagu on öeldud - poliitikas pole sõpru, vaid on huvid.

Hehehe.

Jah - ega midagi pole teha! Sinna ei saa midagi parata. Praegune maailmakord on selline, kus need reeglid kehtivad. Võib-olla kunagi 1000 aasta pärast jõuame mõnda natuke pehmemasse ühiskonda. Võib-olla. Aga võib-olla ka mitte kunagi... sest noh, kui oletame seda, et ükski ühiskondlik formatsioon pole igavene - pärast feodalismi tuli kapitalism ja... mis siis tuleb pärast kapitalismi, eks ole? Tõenäoliselt midagi tuleb koos infoühiskonnaarenguga. Võib oletada, et aja jooksul kujuneb välja mingisugune teistsugune süsteem. Ma loodan seda, jah.

Lisa 7. Intervjuu Tõnu Tepandiga

Kas teie olite esimese päeva viimane kõneleja?

Ei, selle asjaga oli niimoodi, et seal pidi olema veel - päevakorras oli seal veel kõnelejaid, aga siis kui... kui see... [naer] laululugu läbi sai, siis Mikk - Mikiver, tähendab - Mikk ohkis ja ähkis ja... "Vat nüüd - ei. Nüüd me lõpetame selle asja ära" - et see jääb nüüd punktiks. See oli nii... ta ütles mingisuguse epiteedi seal. Ja siis, et... vat nüüd lõpetame. Niimoodi, et ta jäi viimaseks, jah - vist oli esimese päeva viimane. Oota, ma vaatan kohe selle asja ka.

Mind väga inspireeris just see terrorismikoodeksile viitamine alguses.

Misasi?

Terrorismikoodeksile - sellele viitamine...

Oot-oot-oot, kohe, loen selle lora ka läbi.

Et see oli nagu... mõistan täiesti, miks taheti punkti panna päevale.

[paus, loeb] Hehehee - aa, see... ma mõtlesin, et see oli hullem. See eesjutt siin. See on ka... praeguses kontekstis on tal mingi sisu täiesti.

Mis mõttes praeguses kontekstis?

Kus see terrorism on otseselt pidevalt päevakorral või selles mõttes. Tollal ta... nii tugevalt ei olnud või noh... igat sorti terrorismi...

Võib-olla tolle aja kontekstis ei olnud see võrdlus veel nii käega inimestele tunnetatav.

Ta polnud nii tuttav asi. Terror oli - vähemasti meil siin Eestis - noh, see riigi niisugune. riigi terror. Aga siis... oota, kus see nüüd sai...

Oot-oot - üks moment!

Jah.

[loeb, paus] Nii. Jah, kuulan?

Kas siin oli see parandatud?

Jah, siin on ära parandatud. Ma ei leiagi seda enam üles... kuskil totra koha peal oli - õudusega avastasin; tahan, et ei oleks nii... ühesõnaga, eitus tuli ette ja siis kõik see värk, mida ma tahan, tuli sinna järgi, noh.

Et tuli välja, nagu ei tahaks?

Nagu ei tahaks, jah.

Kas see oli kellegi poolt tahtlik tsenseerimine või?

Ei usu. Ei usu - see oli esimene, kiiruga tehtud mahakirjutused lindilt. See oli kas Sirbis või kuskil kuradi kohas oli ja siis jah. Ehala tahtis sellest veel oratooriumit teha. Aga siis mina mõtlesin, et mis kurat - kui vaja laul teha, ma teen ise. Aga siis ta nagu... väga polnud aega sellega tegeleda - oleks pidanud ikka Ehalal laskma teha oratooriumi [naer].

Aga kirjeldage seda konteksti, mis nagu toimus 1988, eelnevalt?

Eelnevalt või selle ajal?

Selle ajal - ütleme, aasta 1988

Tead, eks ta üks nihuke, hehehe, natuke koomiline see värk on. See on nagu umbes revolutsioonivõitleja või siis seal... sellel Peterburi ülestõusul osavõtnu, nagu nad siin Venemaal olid - need osavõtnud ja viibinud; kongressil viibinu ja... Aga mis seal oli - see oli see '86-'87... 6 ikka ei olnud, jah... või ikkagi - 6, 7, 8, 9, 10... see oli niisugune... noh, mina olen nagu kogu aeg... ühe nihukese tungitasandi mootorina on töötanud see, noh, kodu, kodumaa ja Eesti. Sihuke lapsepõlvest peale, sündimisest saadik - kodus oli... no see teema on kogu aeg üleval olnud. Mitte ainult teema, jutuna, aga tunne ka. Ja siis ma olen nüüd aru saanud, mis asi see on - tõesti see Eesti on minu identiteedi ala. Ja... siis... noh - kui läksid käima kõik need värgid seal - see IME ja siis erimajandustsoon, mis oli väga ohtlik plaan; mille vastu me siis seal võitlesime - saatsime kirju üle maailma sinna ja tänna ja... ja veel... noh, mitte ei võidelnud. Tuli... me ei võidelnud. See ei olnud enam niisugune võitlus, see oli üksteise veenmine ja siis veel midagi. Ja... siis, noh, need loomeliidud, eks ole. Mingil hetkel siis tekkis see idee, et on siis... noh, see... asjas osalesid väga paljud inimesed ja mida... vaata, ma tahan rääkida sellest õhustikust või atmosfäärist. Noh... mitte just, et enne väga magatud oleks, aga üldiselt eks ta üks nihuke ärkamine oli küll - niisugune... lihtsalt see, et... ma ajasin enne ka nihukesi asju - lähed ja siis sihuke "möh-möh" tuleb vastu või niisugune "ääh, ei tea, jama tuleb, ei tule välja". Aga neil jälle kuidagi ei olnud sihukest - kõik olid hakkamas siin, igal pool olid... see oli niisugune massihüsteeria või kui natuke seda kollektiivse alateadvuse mõistet laiendada, Jungi oma, siis ta tegelikult oli üks nihuke tungitasandi värk, mis korraga sai sihukestest mina-teadvuse hirmudest võitu või siis ka tungitasandi hirmudest, eksistentsiaalsetest hirmudest. Igatahes see kuradi kordaloov mina-teadvus korraga andis järgi kogu sellele värgile. Inimesed lasid ennast lahti oma hirmudest ja asjadest ja läksid järgi oma niisugustele soovidele - ja ka sellele koostegemisele ja niisugusele asjale. Siis ma laulsin siin nädal aega, iga päev, selle kuradi raamatukogu ees. Ees, all ja siis lauluväljakul ja... noh, ega aastatel siin täpselt koos ei olnud... minul... mul see mälu töötab ainult sündmuse pidi, mitte täpset aja...

See oli siis juba enne pleenumit?

Millal see pleenum oli?

'88 aprill.

Eh, siis ta oli niimoodi '88-'89. See oli ikka enne, jah. Tegelikult... niimoodi mälus on mul ta kõik asi nagu ühel ajal, hehe. Seesama pleenum, loomeliidud ja... siis... et... nojah, samal ajal läks ka ettevõtlus ja kõik asjad. Ühesõnaga, kõik asjad läksid lahti, tegeleti saja asjaga, kes oli niisugune tegija.

Mis võis olla peamine ootus?

Ootus...

Jah, kui siin ütlesid, et sai lauldud... oli see lihtsalt eneseväljendus või...

Ei, ta... see mõtlemine ei käi niimoodi. Mina ei tea üldse, kuidas teistel inimestel see mõtlemine käib. Noh, midagi ju aimata võib, aga... Ta ei ole mitte niimoodi, et teeme ja siis ootan, et nüüd tuleb midagi. Ei! See on niimoodi, et... no kurat, ma ikka räägin iseendast - ma ei saa teiste eest öelda...

Jah, loomulikult.

...see on... see on ikka niimoodi - oled, teed ja toimetad ja siis hakkab järsku selguma: oot-oot. See, mis mind koguaeg pidurdas või talitses või lihtsalt ei võetud kuulda - äkki ei olegi seda enam vaja nagu arvestada, ütlemine niimoodi. Isegi mitte karta - pole nagu midagi eriti kartnud - aga arvestada. Sest kui ma '67 või '68 - millal see... Tartus üliõpilaspäevadel kõnet pörutasin, siis oli igavene jama. Plats oli fotokatega neid, nahkmantlites... no mitte nahkmantlid, nihukestes vihnamantlites mehi täis ja seal tudengid siis olid; mina pidasin kõnet, laulsin ja siis pärast oli igavene jama. Viis aastat vangi ja ma ei tea mis. Tükk tegemist seal. Aga... niiet... nüüd oli niimoodi, et... näiteks siis oli niimoodi - loomupäraselt arvestasid, et kuradi jama on, sellest tuleb ja... aga rõõm oli ikka pörutada sedasi ja nurka visata need ettevalmistatud ettevaatlikud kõned; pörutada nii, mis parasjagu just peas oli, mis tahtmine oli. Aga nüüd oli kuidagi niimoodi, et muudkui tee ja toimeta. Olid küll mingid sellid, käisid ja kõik nii edasi, aga noh, nii... ja siis... seal ei ole midagi, et ma teen - et nüüd me teeme. Teeme nüüd ära! Seal on mingisugune ebamäärane aimdus. Ühed inimesed... seal igaüks, kes nagu liikujad inimesed olid, rääkis millestki. Kes rääkis otse iseseisvusest, kes rääkis siis mingisugusest paremast sotsialismist, kes rääkis siis mingist erimajandustsoonist ja kes rääkis mingisugusest veel mingist vahevariandist - et niisugune hall tsoon ülevalt alla tekitada selle läänepoolse jääva ala ja sellega; et Eesti sealt nagu välja tuleks... ja siis igasugu asju. Ja... eh. Oot-oot... jah, ma räägin ikka iseendast. Küllap kellelgi olid ka mingid läbimõeldud plaanid ja niimoodi ja nõnda edasi. Aga noh, nad ei saanud olla väga reaalsed. Läbi mõeldud plaanid - ma ei tea, kas neid üldse kellelgi oli. Olid nagu üle ookeani, Ühendriikides ja veel kuskil nihukesed... noh, suurte rahamahtude liigutajad; istusid, käisid koos, arutasid ja vaatasid ja... nad ka ootasid, et näis, mis juhtub. Aga... meie siin muudkui... muudkui läksime oma selle tegemisega edasi. See on natuke nii, nagu laps läheb keelatud alale, siis läheb ikka edasi ja

edasi - ja siis läheb, vaatab, et keegi ei keela ka; võtab juba, hakkab seal toimetama, tervet tuba ümber ehitama juba. Nii kaua, kuni ta endale siis liiga teeb - saab matsu kuskilt.

Härra Heinz Valk ütles täpselt sama asja.

Kuidas?

Härra Valk ütles sama asja, et see ei olnud nagu planeeritud, see ei olnud läbimõeldud strateegia, et nüüd alguses teeme avalikustamise, hakkame sõnavabadust nõudma ajalehtedes, see ei olnud nii

Jah. Ei-ei, jah, just nimelt - sest keegi õieti ei teadnud... ja ega muu maailm ka ei teadnud. See oli... muu maailm arvestas seal nagu Nõukogude Liidu nihukese mõtteviisi või paradigmaga, et kuidas seal sees siis asjad toimivad ja nii edasi; kõik tunnustamised ja mittetunnustamised... kogu see värk. Ja... nüüd ta niimoodi on siin - meie asi oli see, et me läksime ja olid need pagana laulupeod seal; ja meie asi oli see - vaata, kui oleks tulnud 200 inimest välja, poleks keegi kõhinudki. 2000 - noh, siis oleks niimoodi, et muu maailm oleks sellele Nõukogude Liidu juhtkonnale öelnud: kuulge, teate... Noh, et need 200 näiteks maha löödud või ära viidud. Kui oleks 200 maha löödud, poleks kellelgi midagi. 2000 - siis on, tead, niimoodi, et ai-ai. Kui on 20000, siis on juba niimoodi, et selle asjaga tuleb hakata natuke... noh, ÜRO ja veel midagi; inimõigused. Aga vaata - kui on 200000 ja 400000 ja 600000, siis läheb asi juba käest ära nii, nagu Põhja-Aafrikas praegu. Nihukesed pikad režiimid, siis on äkki rahvas tänaval ja mitte kuraditki. Alguses lastakse natukeseks tankid peale - aga nad ei lähe ära! Muudkui on ja on. No neil läheb vähe metsikumalt seal. Aga... iseenesest see käitumisviis või printsiip on sama. Meie asi oli see, et olime siin ikka 200, 300 ja 600ga - ei tea, palju meid siin kõik väljas oli - sellena väljas, ja siis moodustame omaette jõu juba, mida... ja siis tehti see liigutus ära ka muu maailma poolt, nihukese selle... Liidu ja kogu selle värgi suhtes. Kõik see Ida-Saksamaa ja kõik need värgid... aga selleks oli vaja see meiepoolne pealehakkamine. See jõudis niimoodi, et mingil hetkel, eks. Ja seal see õhustik siis oli - igaüks mõtles ja tegi. Ja siis olid loomeliidud - sai nagu see asi üles võetud, et... alguses olid seal mingid väiksemad variandid... aga ei - ikka Toompeale. Vaata, tollal see Toompea oli koguaeg nagu suletud ala, kõik see värk. Nagu põhjarannik suletud ja... ja põhjarannik - jumal tänatud, et suletud oli; jäi reostamata. Ilus, puhas loodus sai tänu vene võimule [naer]. Noh, välja arvatud need piirivalvurite ärarikutud kohad. Siis Toompea ka - kõik sihuke suletud ala ja siis oli kole tahtmine ikka Toompeale ja Toompeale. No muidugi Toompeale - kus kurat... Tegime oma selle teatriliiduga - enne seda veel - teatriliidu aastakonverentsi või kongressi või mis kuradi asja, tegime seal Karla katedraalis. Siis pärast, jah, vat siia. Siis ikka ja nii ja... Sõber Allik oli - Jaak, eks, Allik - oli üks sellest otsesest, kes täide viisid... või ühesõnaga - kes otseselt organiseerisid seda. Tema siis... me oleme kogu aeg niikuinii koos, aeg-ajalt jälle rääkinud ja midagi teinud. Siis pole jälle teist näinud viis aastat ja siis jälle... see on meil nihuke vana, lapsepõlvest, sõprus. Ja siis tema ütles - noh, tule ka. Muidugi! Aga et mis seal... kuidas siis see teema... Siis hakkas sihuke suure koosoleku läbiviimine - et kuidas me seda asja siis seal teeme, et inimesed iga üks räägiks? Inimesi pidi läks - see, see, see, see, siis on see, siis on see... Noh, nagu loomeliitusid pidi oli ka, aga lõppkokkuvõttes läks inimesi pidi. Ja... siis... ja muidugi - noh, mingeid muid asju tegin ka, aga siis hakkasin seda... Miks ma seda üldse räägin - sest natuke totakas on kõik see revolutsioonilise mineviku meenutamine, aga... seal üks mõtlemisviis, mis toimib alati, igal pool ja on väga võimas - ma hakkasin midagi seal monteerima. Mõtlesin - millest ma seal õieti nüüd räägin? Siis mõtlesin - raisk, mida ma siin munen, mul on ju terve hulk asju, mis mind vaevavad. Mis mind tõeliselt vaevavad meie oma riigi kontekstis või nihukeses... sest

see, et oma riiki teha - noh... ma ei tea, see on mul lapsepõlvest peale. Tal on eri kujud ja nii edasi, aga... ja tihtipeale olid need mõtlemised lapsikud ja nii edasi, aga... lapse mõtlemises on võimas jõud. Ta ei karda midagi. Ja... siis hakkasin - no kurat, hakkasin lihtsalt panema järjest niimoodi, et mida ma õieti tahan. See on üldse, vaata, '88... see on sihuke vanus ka - siis ma olin neljakümnene ja olin just - mitte sellega seoses, aga enne seda - Hiiumaal ükskord jäin keset heinamaad seisma, vahtisin taevasse; mõtlesin... raisk - mis mind nüüd vaevab? Oot-oot, mõtleme nüüd õieti, mis ma tahan, mida ma oskan ja... heh, kes ma üldse olen? Ja kust ma tulen ja kuhu ma lähen... ja siis ma seisin ühe koha peal hulga aega. Siis sain neid asju kokku, mida oskan, väga vähe - mida ma tõeliselt oskan...Ma oskan bluffida igast teemadel ja niimoodi... noh, mitte ainult bluffida, aga intuitiivselt niimoodi liikuda. Aga mida ma tõeliselt oskan ja... Teine asi see - mida ma tahan? See on üks psühholoogiline murdeiga, see 40 ja seal ümber. Siis jäin mõtlema - oot-oot, mida ma siis õieti... ja... nii ma paningi - nii ma kirjutangi, ega ma väga ei silu. Ma juba siis kirjutamise ajal sõnastan teda. Aga siin praegu kordused ja need, mis laulmise ajal tulid sisse - ta on otse lindilt võetud - panin selle värgi kirja ning küsisin Alliku käest, kuule, ma laulan parem. Aga siis neil oligi nihuke, et muidugi laula! Sest... Jaak on väga korralik inimene, aga vahest viskab mütsi õhku. Siis... nii oligi. Teksti oli mul... seesama - ta on mul siinamaale kidrakastis, sest et... ega ma seal kidraga ei laulnud - laulsin ju ilma kidrata. Jumal tänatud, muidu oleks seda kolinat liiga palju olnud. Ei, küllap... jajah - ikka-ikka, olin ilma kidrata. Aga mingisugused asjad on mul lihtsalt kidrakastis, allpool põhjas. Ma vahest vaatan... ma ei ole kunagi, jah, üks ja sama kidrakast, jah, ma ei ole neid kunagi sealt välja tõstnud. Lihtsalt vaatasin - näe, raisk, need siin, hehehe. Käivad minuga kaasas koguaeg. Ja siis nii oligi - igavene tore, seal kõik see... loomingulised liidud koos ja... Toompeal - vaata, ikka seesama Toompea... no pärast ma olin seal 6-7 aastat järjest juba - siis harjub temaga ära, aga siis oli, noh, nii.. ja sihuke ülevus ja inimesed räägivad ja... siis tuldi minu poole ja sihuke laulmine ja siis... ja... oli nihuke üldine ohohohoo ja... ta jooksis veel pärast - need ülekanded, mis raadios olid, seal ka lindilt jooksis see minu ulgumine. Aga... või noh, mingite kommentaaride taustal seal. Aga... aga... kogu see värk oli... ma sellepärast vaatasin, et polegi väga hullu. Ta oli niimoodi, et oli meie tollaste teadmiste tasemel kogu see värk. Nii sise-, välispoliitikast, nii majandusest, nii üldse maailma sellest ehitusest - et kuidas see asi üldse töötab. Üks teab rohkem, teine teab ja nii edasi. Ai! Milles see nali oli, oli just see, et üks persetäis andekaid inimesi olid kogunenud saali - nad moodustasid nihukese võimsa värgi seal; kõik see asi toetas ennast ja siis inimesed rääkisid, et... noh... Aa - vaata, seda saab kirjeldada ka sihukese suluseisu olukorrana. Tähendab, kui... ah, ei. Las ta olla. Tühja sellest suluseisust. See on omaette teema - see on üks meelisteema lihtsalt, mis on seotud inimese arengu ja mängimisega ja üldse elamisega. Aga see on üks teine asi natukene siiski. Aga jah. Ja siis räägiti vabalt ja vahvasti igasugu asju kokku, sest vaata... tähendab, üks kalkuleeris rohkem, teine vähem - vastavalt inimese loomusele, kuidas keegi ette valmistab. Aga igal juhul ta oli üks nihuke geenius puhang seal. Need inimesed, kel... noh, nende andekus, ande laad igal ühel natuke isemoodi - kellel kirjutaja, kellel rääkija, kellel seal veel midagi... see andekus sai pidurite alt välja. Toimus nihuke ühine genereerimine, ideede genereerimine. Need on niisugused asjad, kus räägitakse igasugu vahvaid värke ja vabalt ja räägitakse palju lollusi kokku - noh, tagantjärgi vaadates, eks ole. Või noh, ühesõnaga... aga need ongi need mootorid, mis lõpuks siis viivad selleni, et asi läheb realselt täideviidavaks. Aga alguses tulebki põrutada.

Mis te arvate, kellele see suunatud oli kõige rohkem? Kas see oli suunatud sellele samale intelligentsile, kes seal oli - nagu ajurünnak, et kuhu edasi minna, meil on seda ühisjõudu? Oli see suunatud Moskvale? Oli see suunatud eesti rahvale?

Tähendab seal oli jälle niimoodi, et kuidas keegi seda asja mõtles. Iseenesest, kui nüüd konstrueerida tagantjärele, siis oli ta... selleks, et jällegi sedasamast...

Või oli see täpselt nii, kuidas keegi ise lähenes sellele asjale, kui need kõned koostati?

Ei-ei, tal oli ikka... eeh... tal see suunatuse idee ikka oli. Täheandab... ta oli ikka kindlasti iseendale kõige pealt, siis rahvale ja siis sinna Moskvasse. Ehk siis sinna... selles suunas. Kuigi... iseenesest on see nihukeses rahvusvahelises õiguses või juriidikas juba pädev sündmus või pädev kogu, kes niimoodi koguneb kokku, esitab kõnesid, esitab nõudmisi. See on juba mingisugune... ja kuivõrd loomeliidud, kes ühendavad eneses suurt hulka loominguilisi inimesi, siis noh, see on siis nagu nende niisugune... nende... ütlemine. See on rahva väga suure osa nõudmine. Ja... seda niisuguses selles... noh, niisuguses... mis asi see on siis, mis me... eh... noh, niisuguses... riigi õiguses või kuskil seal kandis - see on asi, millel on pädevus, mida tuleb arvestada; ükskõik, kes seda peaks arvestama. ja... enneõike on ikka seesama - üks rääkis siin, teine rääkis seal; üks rääkis Tartus, teine Tallinnas, kolmas Viljandis, Pärnus, Rakveres... Paides, Türi... igauks kuskilt... aga siis olid nad koos ja... noh, kindlasti oli see eesmärkideks, et tekitada veel järjekordne niisugune, noh, pädev sündmus või niisugune, millel on niisugune...

Keda näete peamise teostajana - probleemide lahendajana? Kes oli nagu see subjekt?

Vaata nüüd ma jälle ei oska teiste eest öelda. Ma ei mäleta enam. Nii palju, kui ma kuulasin, eks... see kuulmine on teine kuulmine, sa ei kuula ju bla-bla-bla... see on nihuke hõisassaa! Hehe. Aga keda seal ikka nähti - see oli see sama niisugune riik. See niisugune institutsioon, mis iseenesest ongi kokkuleppeline organisatsioon - ühiskond selleks, et oma asju paremini ajada, lepib kokku, et meil on tarvis niisugust konstruktsiooni või institutsiooni; seda, kes tegeleb kogu riigi asjadega. Meie igauks tegeleme siin oma asjadega; siis on vaja niisugust suuremat ühivärki. Siis me kogume sinna oma maksudest raha ja tema saab sealt niimoodi raha; siis see institutsioon toimetab. No see ongi sihuke algne riigi idee. Ja siis... on nagu see täitevvõim ja temast eraldi on see niisugune ühiskondlike kokkulepete initsiaterija, tekitaja ehk siis parlament.

Kui minna nagu inimeste tasandile või selles mõttes, et kes nagu moodustavad, keda nähti nagu riiki või institutsiooni moodustamas?

Ikka meie, ikka rahvas. Mitte meie seal saalis, aga ikka Eesti riik ja rahvas, sest noh, on ju olemas need suhteliselt pikaajalised kogemused, et on rahvas ja rahvas valib. Siis tekitatakse need organid ja... et ikkagi rahvas. Selles mõttes ka see pleenum oli ikkagi, noh, see sama asi - rahvale niisugune... Aga see rahvas selles kontekstis - noh, niisugust ei ole olemas, eks. On üksikud nihukesed inimesed, üksikud inividid, kes moodustavad selle ja siis... aga noh... rahvas on ju sihuke väljend - selle rahva eest, rahva nimel ja rahva pärast on igast sitta kokku keeratud. Ja nii edasi... noh, et ta on devalveerunud; sel pole nagu tähendust, aga... siis ta jälle oli, sest pärast olid need, eks... Täheandab, tal on ka praegu mingi... või kogu aeg, mis praegu - kurat, kogu aeg. No kasvõi need samad - Balti ketid ja värgid; inimesed tulid välja. Või näitaks meie laulupeod, kus inimesed tulevad välja.

Oli rahvas.

Jah, jah. Need on mingisugused niisugused identiteedipunktid, kus siis see... mina-teadvus ka soostub nendest hirmudest lahti ütlema - minnakse ja tehakse midagi ära ja tullakse. Siis on see tõesti - see ühtne... et nagu ütlesin, kollektiivse alateadvuse... aga mitte Jungi mõistes - ta on natuke, hehehe, ma lihtsalt kasutan seda laiendatud mõistes. Ja ta on üks nihuke identiteedi küsimus. No see on see sama, nagu see napakas kuradi... no mis praegu käib seal Inglismaal, see... abiellumise tseremoonia. Eesti tele kannab ka üle - viis tundi! Nagu oleks see meile... aga seal on lihtsalt see kultuuride tohutu erinevus. Nendel on - tundub, mõnega olen ka rääkinud siin, inglasega - et see on nii, nagu minul on see Eesti minu identiteedi ala; nii nendel see monarhism või kuningavõim või kuningapere - see on nende identiteedi ala. Siis tullakse üle maailma kokku sinna - nädal aega varem juba telki, vaatama, kuidas mööda sõidavad. Aga noh...heh, siis ma hakkasin mõtlema, oota, kui on need Eesti asjad, me oleme ka ju kohal, eks? Samamoodi teeme igasugu kuradi värke - ronime sinna ja tänna ja oleme ka varem... et see on see - milline on kellegi identiteedi ala või kuidagi niimoodi. Aga... oota, ma läksin praegu... mis sa küsisid?

Küsisin selle subjekti kohta - ehk siis keda nähti teostajatena?

Ei, teostajatena ikka... tähendab, see on... kellel oli mingisuguses - no ükstapuha, riigi funktsioneerimises - sõltumata sellest, mislaadi see funktsioneerimine on; ikka üks masinavärk funktsioneerib. See... mõtles täpsemalt kindlasti, et kust, kellest me nüüd selle valitsuse teeme, kuidas me nüüd siin valimised teeme, niimoodi ja niimoodi. Aga need, kel seda kogemust ei olnud -mina ka sinna hulka - see käis ikka niimoodi, et... seesama - kokkuleppeline organisatsioon, riik - ja meil on vaja... põhiline garantii oli iseseisvus - et me saame ise otsustada. See oli see ise ja mina ja see ja... oota natuke!

Kui kiiresti küsida nüüd veel uuesti minna tänapäeva poole - kas on läinud nii, nagu on unistatud?

Oota... see on iseenesest keeruline küsimus... Ei, tead, väga lühidalt...

Kas on unistused täitunud? On see nii, nagu te ette kujutasite 23 aastat hiljem või...

Tead, üldjoontes on. Üldjoontes on...

Sain nii-öelda seitse teemavaldkonda - esimene on riik, bürokraatia ja võimu tsentraliseeritus; siis on Eesti Vabariik ja NSV Liit erald siis oli Eesti Vabariik, NSV Liit; siis oli migratsioon, mitte-eestlaste integratsioon; siis oli inimene, inimeste märkamine; siis on haridus ja infoliikumine; siis Eestimaa rahvuskultuuri säilimine; Eestimaa looduskeskond - need olid põhilised suured teemavaldkonnad...

Aga siis... vaata, ega mina ei oska öelda - ma ei ole niimoodi mõelnud selle asja üle.

Ma tahaks küsida nagu sillana tänapäeva - ütleme, kui on, kui mõelda nagu inimese peale - hästi palju räägiti nagu inimese märkamisest seal; näiteks "Ohus on ühiskonna eetiline ja vaimne tervis, kalk elulaad"; - kaks-kolm inimest - tõid näite, et joomarluse poolest oleme isegi maailmas esirinnas; samamoodi nagu laste ja kogu ühiskonnas enesetappude arv.

Ei, mis... ei-ei. Mitte hirm. See on nüüd omaette teema. No need on need... need asjad. Ei, vaata - seal on kuidagi niimoodi, et lihtsalt see... seesama iseotsustamise vajadus, iseseisvus -

aga nagu Juhan Luiga juba ammu aru sai: iseseisvus on väga raske tegevus, iseolemine... Iseseisvus on raske ülesanne ja siin üsna, üsna ruttu kaob ära see entusiasm ja hakkab see joru, et on see ja teine ja... sellepärast, et tollal ma niimoodi ei osanud mõelda. Oota... ma lähen praegu selle teema juurest ära... On nii-öelda suur isereguleeruv süsteem - terve ilm reguleerub ise. Noh, jumal ja nii edasi. Ja siis... see sama inimtegevus ja inimühiskondade tegevus ka lähevad selle sama nihukese iseregulatsiooni kaudu. Inimühiskonnas on siiski olemas ka mina-teadvus, kes püüab seal mingisuguseid niisugusi teisi kategooriaid ka veel sisse tuua ja nõnda edasi. Aga... igal juhul on olemas niisugune ühiskonna nii-öelda normaalne areng, mis pole sugugi mitte kerge; seal on igasugu kuradi jampsi - sõdu ja värki. Ja on siis niimoodi... ühiskonna... no mitte suunatud areng, aga püütakse sellesse normaalsesse arengusse sekkuda mingisuguse manifestiga, mingi ideoloogiaga. Ja... võib-olla algselt oli seal mingi sisu - no seda on ju katsetatud 18. sajandist, sihukest sotsiaalset võrdsust ja nii edasi. Aga... seal need samad katsetajad ja hilisemad tegijad nagu ei arvesta sellega, et selline asi eeldab - kõik inimesed on väikesed Kristused. Aga nad ei ole, eks - oleme sellised nagu oleme ja... siis püütakse vahele sekkuda. Tulevad sinna veel mingisugused sellid ja veel mingid sellid ja... siis lõpuks tekib niisugune, noh, riigikapitalism või niisugune varakapitalistlik pilt - ainult, et riigikapitalism, kus siis hirmuks on mitte need iseenesest ette tulevad hädad, vaid hirmuks on ühe mingi väikese pundi tekitatud konstruktsioon ja see võimupüramiid, kus mees istub seal üleval - hirmus nähtus, see jõusüsteem, see püramiid, mis allub sellele ülalt tulevale käsule ja... Sealt tekib niisugune otsene surmaterror, noh, niisugune füüsilise surma terror. Sest normaalses arengus on ka oma terrorid - kõik see rahaterror ja muud asjad, mis sunnivad ja vaevavad ja... hävitavad ja... aga ta on siis kuidagi omavahel balansis, nagu terve universum peale seda plahvatust. Kolme-nelja minuti jooksul lendasid kõik need asjad omavahel tasakaalu ja nii ta seisab seal pinges kogu see värk. Ja seal samasugused pinged toimivad - aga seal pole siis seda... seda niisugust otsest, mingisuguse seltskonna poolt tekitatud seda...

Mis te arvate, kas seda pleenumi taolist asja oleks Eesti riigil veel vaja - et kõik nagu probleemid kokku võtta, mis nagu on või oli see üks asi ühes ajahetkes ja las see nagu jääb?

Sellega on niimoodi, et siin on ikka püütud kümnendal aastapäeval ja kahekümnendal aastapäeval ja... aga...

Sest mõned probleemid on ju lahendamata - mõned probleemid on ikka sama sügavad...

Ee... ei, need on esiteks lahendamata ja teiseks on neid juurde tulnud terve kari. Sellepärast, et me oleme niisugused loomad - nii, kui meil mingi - meil jutt läheb nüüd väga laiali - heaolu tekib, nii tuleb kohe jälle seesama hoolimatus ja ma ei tea, mis. Ainult seal tuleb ära eristada seda, et... jah, ma parem ei lähe nende igasuguste praeguste reaalsete nihukeste majandus- ja nende küsimuste juurde. See on nii mitmetahuline

Aga mis te arvate, kas see toimiks?

Ah?

Kas see toimiks - või on näited, et on proovitud teha kahekümnenda aastapäeva puhul...

Eino jah, nende proovimiste idee oli sihuke kehvakene - et noh, tuleme kokku, õlmitseme siin ja oleme... no ei toimi enam. See oli tol hetkel, selle informatsioonimahu juures, mis oli ja

selle emotsionaalse... Praegu, kui teha, siis tuleks seda teistmoodi teha. Aga... kas tast... sellist kindlasti mitte. Inimete kogemused on juba teised; kõik niisugused asjad ja... aga... vaja oleks muidugi - no miks ei ole vaja. Vaja oleks ikka, aga mitte selle kopeerimist. See ei puutu üldse asjasse. See on tolles ajas üks nihuke sündmus ja kõik. Ja sealt lähevad asjad edasi - alati on vaja. Oleks vaja kokku tulla, teha ja... kõva häälega arutada, ainult, et inimesed on... Kõik nihukesed tegevusvallad on lahti - inimesed tegelevad ja toimetavad - kes tegelevad. Teised siis tegelevad sellega, et noh, olla ja elada ja...

Viimane küsimus. Kas osad probleemid - näiteks migratsioon ja mitte-estlaste integratsioon ja täpselt see, et üksteise märkamine - niisugused inimlikud väärtused; kas need ongi nagu probleemid, mis on sihukese pika vinnaga - neid ei saagi 10 aastaga nagu lahendada või on nagu jäänud mingeid puudujääke? Selles mõttes, et need probleemid tõstatati, aga...

Einoh, vaata, nihukeste asjade reaalne läbiviimine on oluliselt keerulisem, kui temast rääkimine, üles tõstmine. Tõstatatakse ühe nihukese, heh, inimeste hulga poolt, ilma, et oleks sõnagi räägitud nendega, kellest jutt käib ja ilma, et arvestataks sellega... ühesõnaga, see... noh, tol ajal oli see lihtsalt probleemina üleval ja ta on loomulikult ka praegu ja sellega vähemalt esimesed 10 aastat peale '90ndat... oota, pea - meil läheb natukene... [kõneleb taustal: ma vabandan, me siin meenutame minu revolutsioonilist minevikku]

Just seotud ühiskonnaga - need küsimused. Või need, mis on seotud lingiga tänapäeva?

See jah, ja siis... oota, mis seal veel oli? Millest viimane, mis me...

Viimane küsimus.

Vat sealt maalt, kust hakkasid peale, et veel mõned kiirelt?

Ma tean, et kõige viimane küsimus, mis ma küsisin, oli see - kas need asjad, need probleemid, mis 23 aastat tagasi tõstatati - migratsioon, integratsioon, see ühis... indiviidi väärtustamine - kas need ongi probleemid, mille lahendamine võtabki nagu väga kaua aega... või...

Jah.

või noh - me unustasime need probleemid?

Ei, mitte ainult ei... vaevalt me siin nüüd unustame oleme - siin nii üks kui teine ja mina tegelen sellega kogu aeg, aga vigur on selles, et tollal said nad tõstatatud samamoodi, nagu kogu see oma riigi tegemine. See oligi tollase plahvatuse niisugune eripära - need olid niisugused intuiitiivsed ettekujutused. Aga noh, teemad ise kõik... noh, kõik on need, mis... on ikka teemad. Aga nüüd nende... kuidas siis kogu seda, khm, neid asju, millest tollal räägiti, kuidas siis neid nüüd realselt ellu viia - siin tulevad kohe uued raskused ja tekib see, mis tundub nagu hetkel tähtsam, mis on hetkel vähemtähtis... ja siis näiteks üheksakümendatel oli see tuline hirm - kardeti, et sõimatakse kohe punaseks, kui hakkad midagi rääkima sellest... noh, mingitest sotsiaalsetest aspektidest või millestki. Siis oli alguses esimese hirmu ja ähmiga... ega seal keegi eriti ei teadnud, kuidas. Noh... üle minna sellele turusuhtele - et kõik on... noh, juriidiliselt on parem määratleda - et kõik on ostu-müügi tehingute kaudu. Siis muidugi suure hooga sai siis ka mindud kohe selle suure hariduse, meditsiini... ja siis juristid

peitsid selle termini sisse - "teenus". Noh, et juriidiliselt puhtam väljendus, ei ole mitmetimõistetavust. Aga siis see teenus võeti kohe ka üle ja nüüd ongi siin haridusteenus ja meditsiini... mitte ravi, aga meditsiiniteenus ja haridusteenus, eks. Kõik nihukesed asjad. Ja seal on ka see integratsioonivärk näiteks ja ligimeste suhted. Aga seal ei saa kuidagi seda teenusena käsitleda - see hingeline aspekt oli nendel esimesel kümnel aastal niisugune natuke tahaplaanile surutud, või noh, püüti seda asja kuidagi käima saada ja kuidagi formuleerida vastavalt oma mõistusele. Kuna see väline nõuandmine oli ka niisugune, noh, rahasuhetes - ostu-müügi suhetes, nihuke, noh... Aga nõuanne ei olnud selline, et on vaja tingimata minna nihukesele monetaristlikule maailmakäsitlusele. Keegi seda ei nõudnud. Me ise läksime sinna vabatahtlikult. Ja noh, tõime kõik need teenused ja tootmised ja... nihukesed asjad kunsti valda näiteks või kunsti alale sisse ja siis... Aga see integratsioon ja nihukesed asjad - need on sihukesed tülilamad asjad. Esimesel kümnendil nagu ei saanudki eriti sellega tegeleda - sest jah, hakkasid seal neid teisi inimesi natuke kaitsma või kuidagi - vat see kodakondsusküsimus ja niisugused asjad - siis igaüks kartis, et sõimatakse punaseks, enam ei valita ja... niisugused primitiivsed asjad, noh. Aga nüüd on siis jõudnud aeg kätte, kus võib sellest vabalt ikkagi ka rääkida. Siis oligi - Eesti Vabariigist ei võinud vabalt nihukestel teemadel rääkida. Üks või teine rääkis, aga noh, see oli nii... Ja sellega tegelemine on keerulisem, sest et need, keda me siin integreerida püüame - ega see ei ole ühtne, eks ole; neid on seal kümme eri sorti inimesi, igasuguseid...

Aga kes peaks sellest rääkima?

Kuidas?

Kes peaks sellest rääkima?

No tähendab... kes peaks... ennekõike peaksid mõtlema riigikodanikud, kes igaüks oma erialal töötab ja kes peaksid siis kokku tulema ja seda asja arutama kõva häälega. Ainult et siis tuleks võtta need integreeritavad sinna kaasa kõik - nemad ise peaksid rääkima, mitte meie ainult. Noh... seal tuleb koos rääkida ja see on ka niisugune koos selgeks saamine - milles siis asi on; kes mille pärast siin on; kes on siin Venemaa viies kolonn ja kes siis ülejäänud, normaalsed inimesed, kes peaksid Eestit oma koduks, kui vähegi saab. Aga see tähendab, et nad peavad olema kaasa tõmmatud poliitikasse; majanduses on nad niikuinii... kuigi siin on tihtipeale see Venemaa - noh, kas just Vene pool, aga ka Ukraina ja nende ülikrikkad tihtipeale meil siin ostavad asju ära hoopistükis. See tähendab, et nad ei osale enam seal majandusprotsessis... aga siis... noh, just et... selles mõttes näiteks - see küsimus: kas oleks sellist loomeliitude asja vaja? Oleks küll. Ainult et see nõuab... vaata, praegu pole seda pinda, mis oli tollal, '88ndal - kõik vabatahtlikult tulid, tegid, kõik hõissassaa... sest enne ei olnud midagi ja uus, heh, uus tulevik terendas horisondil, eks. See on niisugune... aga praegu on see tulevik käes kõigi oma vastuoludega - sest vastuolusid on siin kõvasti... ka seesama endassesulgumine ja see mitte-hoolimine ja hoolimine ja... kõik need asjad. Ja... kuidas siis nüüd selles nihukeses olukorras ikkagi edasi minna ja kuidas leida seda tasakaalu majandusotsuste ja inimeste... tähendab - tulevikku suunatud majandusotsuste ja praegu elavate inimeste vajaduste vahel? Vat need on need kaks asja. Aga... häda on selles, et... pane nüüd see kinni. [paus] ...selles, mida öeldi, eks. Ühesõnaga enne Teist maailmasõda, seda suurt, Teist maailmasõda oli Eestis nad äraelamiseks tehtud - et oleks nagu mingi sihuke koos üksteise aitamine ja natuke sihuke ametiühinguliku funktsiooni ka ja veel midagi. Aga ühtlasi ka oma ringkonna niisugune üksteise toetamine - et oleks ikka sihuke selts, ühing, liit. Vene ajal läks ta niisuguseks täitsa ideoloogiliseks - no ma räägin praegu teatriliidust, aga küll need teised olid ka. Ideoloogiliseks nihukeseks asutuseks... tähendab, mitte oma tegutsemislaadilt,

aga noh, riigi struktuuris oli - sai mingid rahad, kerged toetused ja veel midagi riigi poolt ja siis.... aga noh, sealt kaudu oli siis võimalik silm peal hoida. Ühesõnaga - ta läks niisuguseks ülevalt poolt ikkagi natuke juhitud institutsiooniks ja siis pärast muutus uuesti jälle. Aga omades nüüd mõlema - nii selle enne sõja aegse kui pärast sõja aegse - loomeliidu nihukesi omadusi. Oli nagu ühelt poolt see koosolemine, ametiühing, toetamine - nii edasi ja edasi. Ja teiselt poolt siis nagu see riigi toetus ka - mitte, et seal kedagi huvitas ja keegi tahtis midagi kontrollida, mitte seda. Aga lihtsalt niisugune toetus või selline... ja siis kokku hakkas seal igasugu... loomeliitudega hakkas igast... kellelt taheti maja käest ära võtta - see veneaegne, antud kunagi, eks, maja. Ühesõnaga läks see... niisugused rahalised suhted käima. Kellelt see, kellelt too ja siis... noh, aga kuna nii palju seda määramist enam ei olnud, oli nagu valimine, siis tekkisid ka nihukesed kaklused ja... Ühesõnaga, loomeliidud... noh, tegeleti omaenda eriala küsimustega.

See oli siis pärast '88ndat aastat, mis edasi sai?

Eino see oli... vaata, ma arvan, et see oli juba siis, kui see riik sai ikka loodud ja kui asi toimis - 90ndatel ikka, peale seda mäsu ja kõike. Aga peale '88ndat - ei midagi. Siis käis sellises tuhinas kõik muudkui edasi. Kõik need asjad olid nagu loomupäraselt olemas. Alles siis, kui see riik ja uus niisugune seadustik sai käima, uued suhted - siis selgus, et vat, nüüd on vaja see teha, nüüd on vaja too teha ja... nüüd on vaja vaadata, hakata mingeid palgalepinguid tegema ja... tuli kogu selline...

Jah, kuidagi teie esmased vajadused olid võib-olla täidetud - selles mõttes, teil oli nagu suhteliselt hea elu, aga kui iseseisvus taastus, siis pidite hakkama ka mõtlema selle peale võib-olla rohkem, et on nagu esmased vajadused või et kuidas need täidetud saaks...

Nojah. Tähendab... et teatriliit ei ole enam mingi issandast määratud mingi asi, vaid küsimus - kas seda üldse vaja on...

Kas võib öelda, et teatrite liit või, ütleme, loomingulised liidud on isegi kaotanud mõnes mõttes?

Ei-ei. Nii ei saa öelda. Nad läksid lihtsalt oma normaalsesse asendisse. Pigem nii. Kui nad enne olid mingi niisugune ülespuhutud asi, kes andis mingeid värke ja preemiaid ja teatriliidu esimees... No Venemaal oli ju teatriliidu esimees nagu minister! Neil olid suured kabinetid, autod, värgid-särgid... see oli naljanumber. See oli nagu omaette ministeerium, oli teatriliit. Noh, niimoodi... ja siis... aga nüüd ta läks oma normaalsesse asendisse - niisugune, noh, erialaliit ikkagi. Aga... see, et nüüd see loomeliitude... see on pigem nimetamise asi. Ma räägin - seal olid loomeliidud kõik kokku korjatud, aga seal olid ikka inimesed; inimesed kutsuti kokku, inimesed kogunesid. Ja see ei olnud niimoodi, et loomeliit tuli oma väga mingi nihukese programmiga... seal tulid ikka inimesed kokku, kes omavahel siis, heh, kõnesid pidasid. Mitte omavahel, aga noh, väljund oli suur. See oli ju koguaeg eetris, jooksis kõik see värk - vähemalt pärast. Niiet... ega need loomeliidud - nii ei saa öelda... võib-olla veneaegne küll, et ruumid kadusid käest ära ja nii edasi... ikka pigem niimoodi, et niisugusest ülespuhutud organisatsioonist sai siis... ta muutus läbi häda ja vaeva niisuguseks asiseks tsunfti organisatsiooniks. Teatrite puhul... siiamaani - algselt loodi näitlejate liit ja siis pärast see teatriliit nagu kadus... siiamaani on see natuke küsitav, mis on mille funktsioon või niimoodi. Niiet ega nad ei kaotanud. Nad läksid oma normaalsesse asendisse ja kui praegu... vaata, kui keegi viitsiks tegeleda - siin on ju, siin poisid nikerdasid kultuurikoda. See on iseenesest üks püüd midagi tekitada - loomeliidud on koos ja siis on inimesed, kes sinna

tulevad ja arutavad niisuguse laiema tasandi küsimusi. Noh, tervet riiki hõlmavat või tervet kultuurivaldkonda. Noh, ikka üritatakse aeg-ajalt ja nii edasi. Ja kuidas see õnnestub - noh, üks siis näis. Sest... vaata... loomeliidud on ka ju näiteks Kultuurkapitalis koos, aga seal käib rahajagamine - seal käib niisugune asjade suunamine rahajagamise kaudu. Siis loojad inimesed ise jagavad... seal on ka terve suur pikk protsess... ühesõnaga tegeletakse niisuguse elamise-küsimustega. Tähendab, see... tegelikult võib öelda niimoodi, et ikkagi loomeliidud tegid oma värgi ära, rääkisid oma asjad ära ja siis veel teised kaasmõjurid - või mitte teised, aga igasugu muud tegemised ja asjad ja toimetamised - ja saigi riik valmis, noh. Ja siis hakkas igäüks selle riigi sees siis oma nihukest normaalset asendit tekitama uuesti. Tähendab, hakkas otsima seda, mis on tema niisugune uus ülesanne ja nii edasi. Siis seal palju otsida polnudki vaja - nõudmised tulid kohe; liidu liikmete käest ja igalt poolt. Et miks see, miks too... miks see maks üldse on ja kas seda kõike on vaja... Niisugused tavalised asjad, mis on niisuguste ühisorganisatsioonide puhul. Nad niisugusest pidulikust asendist, loomeliidud, läksid nihukesesse teisesse asendisse või midagi sihukest.

Kui rääkida korraks tänapäeva ühiskonnast, kui Kultuurikatel tuli juba korraks jututeemaks. Et kas tänapäeva ühiskonna refleksiivsus - see, et räägime seda, mida mõtleme - kuivõrd vabalt saame seda teha? Kas on mingeid nagu piiranguid, et ma ikka ei räägi kõigest või ei saa rääkida kõigest, mida tahaks?

Oh - palju on, palju on. Siin on seesama, millest ma enne rääkisin. Kas on sihuke surmaterror või on siis rahaterror. Noh, inimese hirm selle ees - kaotada töökoht, minna kellegagi tülli, see ja teine... see on ikka väga palju kohe. Sealt on sihukest... hirmu on koguaeg alati olnud. Ei saa vabalt rääkida midagi. Tähendab... tore oleks, kui ei kardetaks - kui räägitaks. Sest et... '80ndate lõpus ja '90ndate alguses oli väga palju hämarat siin raha asjus. Siin liikus viit sorti põrandaalust raha ja nii edasi - siis oli väga raske üldse midagi... praegu on natuke puhtamaks läinud see värk, aga noh... See on nüüd see, aga teine asi on otsesed niisugused poliitikute valimishirmud - ega ei saa ikka... Ma siin ikka vahepeal käin torkimas, et... las teised teevad, mina ei tegele sellega, ma tegelen sihukeste üleriiklike asjadega aeg-ajalt... aga otseselt nihukest... aga ma käin ikka torkimas - et räägi ära, nagu asi on; mida sa keerutad, mis sa lased kuradi telereporteril endale pähe istuda - see hakkab esitama mingeid küsimusi; sa vasta - et teisiti ei saa lihtsalt, näiteks, või peab või... nii, nagu olukord on. Mis sa kardad? Nojah - aga mul, tead, on järgmistel valimistel persses jälle, keegi ei vali mind. Ühesõnaga see on see poliitikhirm - et äkki räägid midagi valesti. See on see, mis tugevalt 90ndatel segas asjade õiglast ajamist. Kardeti seda, et tembeldatakse punaseks. '90ndate alguses ja esimeses parlamendis. Kõvasti kohe... ja muidugi seda ka tehti - kes vähegi näiteks... põllumehed näiteks - kes vähe ajasid sihukest juttu, kes rääkisid tegelikust olukorrast maal ja nii edasi; sest 90ndate alguses oli ju napakas idee seal ühel lollpeal, kes praegugi käib räägib, liiderdab oma arvamusega - arvamuslimiider - et on vaja talud kõik... suurtootmine kõik, 40000 talu ja mis seal oli veel... noh, et talud - omamata mingit ettekujutust, mis see on. Aga see läks nagu esimese valitsuse ideoloogiasse sisse ja siis lõhuti neid kolhoose ja nii edasi, nii edasi. Siis... mehed hakkasid õiendama - kuulge, mis te jamate! Jälle hirmutate, jälle aetakse töötavad struktuurid laiali. Ja... siis need põrutati kõik punasteks, kes seda juttu rääkisid. Samas laias laastus... või tähendab - laiemas pildis võib-olla oli seda vaja teha; vat ei tea. Ei tea mismoodi nüüd see... siin ei saa jälle arutada seda, kas nii või naa. Aga igal juhul tänapäeval samamoodi - ainult, et ta on natuke... ta ei ole nii massiivne see hirm - et sind kohe võetakse... Ta on rohkem isikuliselt, niisugused asjad... Süsteem ei ole repressiivne - on üksikud inimesed oma otsustustega, see vahe on.

Lisa 8. Intervjuu Paul-Eerik Rummoga

Ma olen praegu teinud intervjuu Heinz Valgu ja Tõnu Tepandiga ja siin ongi just see, et suur probleem mäletatakse sündmusi, aga ei osata ühte seda konkreetset asja kogu sellest iseseisvumise protsessist välja võtta.

No eks ta oligi üks vool, üks protsess muidugi, aga... jah, mingis ajaloolises mõttes on just päris huvitav see järgnevus. Kes, kus, mis hetkel jõudis mingi ideega või pidas vajalikuks mingi ideega lagedale tulla, jah. Võib-olla leiab üles kuskilt.

Analüüsin loomeliituseid ja neid kõnesid, et alguses ma ei plaaninud objekti kirjeldust kui sihukest niivõrd suures mahus, kuid ... kuidas toimus see kutsumine või mis põhimise idee najal inimesed kokku tulid? Mis mõtetega kõnelema tuldi?

...et see pleenumi kokkukutsumine?

Jah, jah.

Mhmh. No see oli vormiliselt loomeliitude juhatuste ühispleenum. Nagu tava ja ka võib-olla mingid tolaegsed seadused ette nägid - kõik need loomeliidud, mis olid ju täiesti ametlikud organisatsioonid, neil pidi toimuma iga mingisuguse ajavahemiku - ei mäleta, mis... ikka vist isegi kord aastas mingi selline üldkogu või kongressi moodi asi ja siis... mis olid ka tol ajal mõnesuguse sellise, noh, üldrahvaliku tähendusega alati. Kirjanike Liidu oma toimus ka alati siin Toompea lossis ja ma arvan, et seal kunstnike oma ka, mis on võib-olla keerulisem kujutleda - Kunstnike Liidus on alati olnud tunduvalt rohkem liikmeid oma alaliitude kaudu ja nii edasi. Aga igal juhul jah, see töövorm oli olemas. Ja selle kõrval oli olemas ka loomulikult vastavate organisatsioonide juhatuste koosolekud, mis olid ka korralised. Ja ilmselt siis... ma ei tea, kust see idee päris alguse sai, aga et... selleks ajaks oli juba olemas loomeliitude kultuurinõukogu, kui ma ei eksin.

Jah.

Oli, jah? Heh... no vot, see on nüüd see, et mis järjekorras asjad toimusid. Ja selle loomeliitude kultuurinõukogu kaudu igal juhul see idee nagu kuidagi tekitati ja üles haibiti. Ja loomeliitude kultuurinõukogu omakorda oli moodustatud, tekkis - ma arvan, et selle üks põhilisi ideid autoreid või ideid välgatajaid oli Lennart Meri. Ja siis üks selliseid põhilisi asjaajajaid ja loomeliitudes käijaid, kõigile augu pähe rääkijaid, ideid tutvustajaid oli Ignar Fjuk. Ja Ignar... mis oli muuhulgas siis üks... no üks erijuht sellest, et kõigest sellest kunstiharitlaskonnast olid arhitektid tegelikult juba aastaid olnud üks kõige aktiivsem seltskond, kes alati üritas teha häält ka laiematel teemadel, kui otseselt nende kutseala tingimata ette nägi ja...

Nii huvitav!

Jah, ja ilmutasid sellist aktiivsust juba varasematel aastatel, kui võimalik oli. Nii et see, et arhitektist Ignar Fjuk sai selle ideid selliseks kõige suuremaks misjonäriks, läheb osalt võib-olla just selle arhitektide varasema üldise aktiivsuse konteksti. Aga ma arvan, et selle ideid põhi ja esimene algatus võis olla Lennartilt. Ja siis ilmselt väga kiiresti said kõik selle

otstarbekusest ja võimalustest, mida sellise organisatsiooni loomine avab, aru. Et see kultuurinõukogu tuli kokku üsna kiiresti - oli seal algatuslik töörühm. Ma ise olin ka sel ajal Kirjanike Liidu juhatuses või selles nii-öelda kontoris tööl ja leppisime kiiresti kokku, et Kirjanike Liit oleks esindatud seal kolme liikmega ja olid seal ka asendusliikme võimalused ja sellised asjad; need samad volitused ja nii edasi. Ja... noh, oli algusest peale kõigile osavõtjatele selge, et see organisatsioon - kultuurinõukogu - ei hakka tegelema või ei ole mõeldud tegelema kistamas mõttes kultuuriküsimustega, vaid et ta on selline kvaasi- või protopoliitiline organisatsioon tegelikult. Võttiski algusest peale ette kohe igasugu teemasid, muuhulgas ka kitsamalt loominguks mõttes, aga ikkagi sellised...

Kas võib ütelda, et läbi Kultuurinõukogu inimesed tajusid juba seda, et see loomeliitude pleenum ei tule nagu absoluutselt midagi kitsalt loomeliitude teematilist?...

Jajah, päris kindlasti. Mina otse selles väiksemas töögrupis, kes seda pleenumit ette valmistas, ei olnud. Seepärast ma täpselt ei tea neid, noh, nagu jõujooni ja asjaajamistaktika väljatöötamist seal, aga...

Aga kuidas teid kutsuti? Selles mõttes, et teile öeldi, et tulge esindage Kirjanike Liitu, aga te ise teadsite juba, et no tegelikult peaks nagu laiemast kontekstist rääkima...?

Ei, kultuurinõukogus loomulikult. Sest kui juba üldist ühiskondlikku aktiivsust - nagu ma ütlesin, arhitektid olid varem ilmutanud juba - et siis sel hetkel juba oli üsna palju niite, tuli just ka Kirjanike Liitu kokku nagu. Kogu see... fosforiidikaevandamise vastane... mitte nagu rahvaliidumine, vaid just nimelt selline põhjendatud ja... kus ka teadlasi kutsuti juurde - see toimus üsna kõvasti Kirjanike Liidu kaudu ja... milles omakorda - kui detailidesse minna - oli mingisugune osa, noh, isikulised aspektid mängivad oma rolli. Et kirjanikud kirjanikeks, aga Kirjanike Liidus ja kirjanike hulgas oli vähemalt kaks hea inseneriharidusega inimest. Üks oli Vladimir Beekman, kes on alati olnud Kirjanike Liidus Nõukogude ajal mingi astme juhtpositsioonil ja teine on Arvo Valton, kes, kui ma ei eksin, ongi keemiainsener, hehe, kui ma ei eksin ja kelle esimene töökoht pärast kõrghariduse omandamist oli Maardu fosforiiditehas. Niiet ta isegi väga spetsiifiliselt seda seda fosforiidivärki valdas. Nojah. Et see oli jah päris selge; juba enne selle kultuurinõukogu moodustamist, ammu enne selle pleenumi kokkukutsumist tegelikult loomeliitude egiidi all toimusid sellised enam-vähem poliitilise värvinguga avalikud kogunemised, mis olid täiesti... mida oleks olnud võimatu ametlikult keelustada, sest need olid täiesti legitiimsed organisatsioonid sel ajal - ja kuhu alati kutsuti kompartei keskkomitee inimesi, kes siis viibisid kohal ja kõik; said oma... seisukohti kaitsta ja kõik oli selles suhtes väga elegantselt läbi viidud. Ja vot sealt ilmselt tekkis ka see pleenumi idee. Noh, tuleb silmas pidada, et samal ajal siis ei olnud vist see kodanike komitee liikumine välja veel kuulutatud. Aga võimalik, et ka oli - kodanike registreerimine... No ühesõnaga - siin oli olemas väike moment, see loominguks intelligents, kes niikuinii Nõukogude ajal oli ambivalentne, eks, ambivalentses olukorras, et mitte öelda paranoilises... kel oli olemas selge ametlik... et nad üldse oleks saanud oma kunsti alal tegutseda avalikult oli, pidi olema neil kompartei vähemalt aktsepteerimine, kui mitte selline rõõmus heakskiit. Teiselt poolt oli see ridadevahel kõnelemine ja selles vormis oli nagu ka sellise... ühesõnaga, selles kajastub tegelikult - ma olen selle üle varem ka mõelnud - kajastub 19. sajandi vene mõtteviisi selline pikendus hilisemasse aega, Nõukogude Liitu, ja selle kaudu tuli see ka Eesti NSVsse. See on nimelt see, et võimud aktsepteerivad kirjanikke ja on nagu sunnitud aktsepteerima. Nõukogude võim siis mängis seda joont nagu edasi jätkuvalt, nagu ta Venemaal omal ajal oli. Ja teiselt poolt - kirjanikud ja võib-olla ka mõne teiste kunstialade esindajad tajuvad endas rahvatribuuni või mingit taolist nagu vastutust või missiooni, mis on tüüpiliselt venelik joon ja

kultuuri [...] - ja mis Eestis normaalsetel aegadel ka pole nõnda väga olnud. Aga jah, sellistel aegadel, kus siis nii-öelda rahval laias mõttes suu on suletud, vat siis kirjanike suu kaudu saab, kasvõi ridade vahelt, aga saab rahva tahteid ja lootusi, varjatud lootusi nagu elus hoida ja vahendada. Ja ühesõnaga - nüüd oli oht või hakkas tekkima olukord, kus see üldine vabanemise õhkkond ja see loominguline intelligents jääb kõrvale, kuna niikuinii julgeti juba rääkida, kui ei olnud... tõesti, seda peab nüüd ajaliselt täpsustama; kui ei olnud komiteede asja veel välja kuulutatud, siis see toimus enam-vähem samal ajal; oli õhus olemas. Rahvarinnet hakati tegema. Ühesõnaga - kõik käis juba niikuinii. Inimesed tundsid end vabalt ja julgelt niikuinii ja nüüd oli nagu see oht, et need, kel on olnud koguaeg... kes on, noh, tundnud seda missioonitunnet, tundnud end kole tähtsana, et nad on rahva vaimsed juhid - et nad jäävad kõrvale; on vähem radikaalsed või ei kogune üldse või ei ütle omalt poolt mingit sellist selget sõnumit üldse ja... seetõttu oli, jah, selle pleenumi kokkukutsumine viimane võimalus seda näidata, hehe, et oleme olemas ja võib-olla mingis vaimses mõttes oleme isegi selle protsessi juhid.

Aga kuidas see oli - selle iseseisvuse väljaütlemisega? Kui härra Lõhmus ütles selle teisel päeval välja, kas see oli nagu eelnevalt läbi mõeldud, et see öeldakse välja või ma sain aru, et see idee kasvas nagu päevast päeva; see oli teisel päeval, et see kasvas - esimese päeva lõpus, kui Tõnu Tepandi oma laulus ütles juba, et tahan oma kodumaad ja kõike, kas see oli nagu ma saan aru, et mingites ringkondades räägiti sellest juba varem ka - see oli lihtsalt esimest korda, kui see julgeti nagu avalikult välja öelda?

Eino see, et asi... et on tekkimas ajalooline võimalus, mida ei tohi maha magada; et tõepoolest iseseisvuse taastamine saab võimalikuks - see idee oli muidugi olemas, jah. Aga... vat selle kohta ma nüüd ei tea, kas oli mingi kokkulepe, et see seal kuidagimoodi välja tuleks. Ma arvan, et pigem ei olnud, sest selle... noh, selle initsiatiivgrupi või kes selle pleenumi lavastuse ette välja töötas ja kõik; seal kõige aktiivsemad inimesed olid ikkagi ise kompartei liikmed. See oli ilmselt täiesti vältimatu, kasvõi selle Toompea lossi kättesaamise mõttes, et ta siin just toimub. Ja noh, see kirjanik- või üldse kunstnikkonna ambivalentsus, mida ma nimetasin - see väljenduski nagu selles, et igal pool oli üks rühm neid kompartei liikmeid, kes olid nagu mingid sidusisikud siis keskkomitee ja... kunsthariitlaskonna vahel. Et sellised aktiivsed tegelased selle väljatöötamisel, kuidas toimuma hakkab see pleenum, olid seal Jaak Allik ja Mikiver ja...

Ignar Fjuk siis?

...Enn Põldroos ja Fjuk, kes ise ei olnud komparteilane üldse, aga kes on loomult, noh, selline osav diplomaat ja taktik. Ta nagu oskas ilmselt need asjad hästi tasakaalu ajada omalt poolt ja...

Aga kas te mäletate - kes seal saalis veel viibisid või kes sinna saali said nagu tulla lisaks pleenumil osalejate?

Jah, pleenumil osalejad olid definitsiooni järgi loominguliste liitude juhatuste liikmed - see oli juhatuste ühispleenum. Need juhatused mõnel organisatsioonil olid päris suured. Noh, üks oli ajakirjanikke ja olid kutsutud võimuesindajad - nagu need kolm võimukeskust on, üks: ülemnõukogu oma presiidiumiga, siis niinimetatud valitsus või ministrite nõukogu, siis muidugi kompartei keskkomitee. Kohal oli ametlikest isikutest Indrek Toome, kes ka, noh, oskas alati väga õigel ajal reele hüpata, hehe, ja pidada selliseid kõnesid ning vastata

küsimustele viisil, et end liiga ei sidunud, aga samas näitas end sellise vaba ja edumeelse inimesena ja kellega olid tegelikult päris head dialoogisuhted minu teada Lennartil - kes siis vastastikku üksteist humoristlikult oma sõnavõttudes mõnikord kritiseerisid ja siis muhelesid selle peale. Noh, tolles kirjutises, mida ma üles ei leia, ikkagi iseloomustasin kogu seda värki väikestviisi sellise õukondliku mänguna - noh, aadlimeeste paleepöörde katsena või teatud formaadis selle esilekutsumisena. Vot selles kontekstis võib-olla see päris radikaalne idee... et tegelikult me siin räägime ilusasti küll ja kutsume Nõukogude võime ja kommunistliku partei keskkomiteed uuenema ja aru saama asjadest ja Gorbatšovi liiniga kaasa minema julgemini ning kõike muud taolist, aga tegelikult mõtleme vabariigi taastamisest - see idee tuli sellele korraldajate põhirühmale võib-olla veidike ehmatusena pigem... või tähendab - selle idee väljakäimine...

Te ütlesite ka oma kõnes päris korralikult, et otsustame ära, mida me siis nagu soovime - on see iseseisvus või midagi muud...

Jajah. Mina nagu lähenesin sel ajal asjadele umbes selle nurga alt, et seni, kuni seda lõppeesmärki ei ole võimalik... isegi tehniliselt võimalik päeva pealt saavutada - poliitilises kontekstis iga protsess võtab aega - see ei tähenda, et me ei peaks organiseeritult ja teatud kindla sihiga samm-sammult tegelema, teades kogu aeg, milleks on just see konkreetne samm, mida teeme, vajalik. Ja kui ma ei eksi, rääkisin selle ülemnõukogu ümbervalimisest vist - et peaks nagu ülemnõukogu ümber valima ja siis saab edasi minna. Või ma ei mäleta... et tuleb nagu valimisseadus ümber teha ja... jah, mingit taolist juttu ma rääkisin.

Jah, päris pikalt, et valimisseaduse muutmine on hästi kitsas ringkonnas ja...

Jajah, mingi taoline jutt oli...

...ja trükkimisest siis pärast.

...jah, muidugi, vaba sõna levikust.

Aga mis oli see, mida oodati? Mis oli see peamine ootus - mida oodati, miks ja mis oli see...

Korraldajate poolt või?

Jah. Oli see nagu kindel eesmärk kuhu jõuda või tegelikult arenes ja läks nagu...

Ee... ei, eks ta ikka läks... esialgu oli seal... eks ta võib-olla läks jah lahtisemaks ja mõnevõrra oma seisukohavõttudes - mis väljendusid kõnedes, mitte niivõrd dokumentides, aga just kõnedes mõnedes - läks radikaalsemaks kindlasti. Aga see oli muidugi väga hea ja ma arvan, et see immanentne ja sõnades väljaütlemata eesmärk võis olla üsna kõvasti see, mida võib-olla isegi põhikorraldajad ei teadvustanud endale - vajadus mitte protsessis osalemist maha magada... või sellise teatud juhtpositsiooni haaramist isegi mitte maha magada. Ja...

Õeldi, et rahvas vajab liidreid ja...

Noh, jah, et mitte käest ära anda seda mingit armsaks saanud ettekujutust, et kirjanik ongi rahva tribuun ja...

Kirjanikke oli kõige rohkem ameti poolest...

Võib-olla oli jah, ma isegi ei tea. Võis olla küll - seostub ehk kuidagi sellega, et kirjanikud tegelevad sõnaga ja siis see sõnastamiste vajadus oli seal ka puhttehniliselt... aga kui vaadata nüüd lõppdokumenti, mis välja tuli, siis need olid ka võrdlemisi ümmargused ja... seal midagi hirmus radikaalset ei sisaldunudki.

Ma saan aru, et on natuke raske meenutada oma kõnet või selles mõttes, aga kuidas te nägite - kui vähegi veel võimalik on tagasi minna - kas te mõtlesite tuleviku peale paari aasta kontekstis või mõtlesite nagu laiema tuleviku peale? Kui ma analüüsisin neid kõnesid - võib mõelda küll, et selle taga mõeldakse, nähakse pikemalt; mõeldakse aastast 2011 ja aastast 2030, aga tegelikult ikka väga palju vaadatakse seda, mis juhtub homme ja mis juhtub ülehommel. Kuivõrd analüüsitati läbi need mõtted ja oli see pikema perspektiiviga läbi mõeldud, kaalutletud edasimineku või vaadati rohkem seda ikkagi, mis...?

Ma arvan, et see olenes väga võib-olla igast kõnelejust, millise ajahorisondi ta oma ettekandes... no seal olid sellised põhiettekanded ja mis oli kindlasti väga oluline ja läks ka rahvale hästi peale - pidigi minema, ma pole üldse irooniline - et Lennart pani selle asja - rahvuse säilimise - dominantile... või tema ettekande dominant oli ikkagi arvuliselt välja tuua, statistiliselt välja tuua - täiesti ametlik statistika sealjuures - andmed, mis rahvuse väljasuremist ennustasid ja siduda sellega, et seda on võimalik vältida või pöörata paremale teele nii ja niisuguste sammudega, mis siis seonduvad omakorda - mida küll Lennart välja ei öelnud esialgse väljaastumisega - et igal juhul on see valiku küsimus, otsustusõiguse... et rahval on oma tuleviku üle otsustusõigus; enam-vähem sama, mis öelda, et nõutakse poliitilist omariiklust ja... Niiet see oli väga oluline ja see mind mingis mõttes tõmbas; see oli nagu see telg või foon, milles kogu see jutt toimus. Siin pole jutt ainult sellest, et on mingi tsensuur kuskil ja sõnavabadust ei ole või et mingisuguseid moodsa kunstiilminguid ei lubata viljeleda, midagi taolist; see foon oli tõsisem - foon oli see, et kas rahvus säilib või ei säili ja vot et millised poliitilised eeldused on selleks vajalikud, et säiliks.

Kui saab niimoodi küsida - keda nähti nagu peamiste probleemide lahendajatena; kellele või millele teie lootsite seal? Kas nägitegi ennast - ütleme, loomeharitlased nägid ennast, kirjanikud nägidki ennast muutuste eesotsas?

Vat seda ei tea, mida keegi seal selles mõttes nüüd oma südames tundis. Mina olen nagu alati mõelnud....

Teie olete ikka veel Riigikogus, selles suhtes ....

Jah, olen Riigikogus jah, aga ma olen alati mõelnud, et... ühesõnaga, retoorika on võib-olla vajalik - ja küllap ta on vajalik mingitel perioodidel - aga ta ei vii tegelikult lahendusteni ja... ma ei mäleta, kes kunagi on öelnud, et demokraatia eeldab head bürokraatiat, hehe, ja muud taolist - et jah, mulle meeldib asju mõelda niimoodi... Ideed - olgu nad konservatiivsed või mässulised, aga igal juhul peavad nad olema esiteks läbi mõeldud ja teiseks formaliseeritud ja peavad olema mehhanismid, mille kaudu neid saab teostada selles mõttes. Minu arusaamine oli jah, et...

Struktuuri muuta?

...et, jah, et oleks olemas tavapärase parlamentaarse demokraatia masinavärk, mis ju vormiliselt oli ka Nõukogude võimu puhul just nagu olemas. Aga seda ma, jah, päris ei kujutanud ette, et see masinavärk oleks võimalik üle võtta siis õigete inimeste poolt - see masinavärk oli liiga sügavalt teiste ideede teenistuses ja kinni jooksnud. Aga jah...

Ja te nägite juba, et ainuke võimalus on see, et ise algusest peale - iseseisvus ja...

Noh, jah, et... nagu enne ütlesin - ega see, mis saab tulevikus olema ja millal see hetk saabub, seda kohe ei tea, aga et tuleb tegutseda olemasolevate stukturide raamides ja proovida neile nagu peale suruda soodsamate ja õigemate otsuste vastuvõtmist ühelt poolt ja teiselt poolt pakkuda nendele paadunud vanadele valijatele võimalust rahva poole üle tulla. Et me ei tule kohe kompartei keskkomitee maja maha löhkuma, vaid... ütleme, et praegu on see hetk - kui te selle maha magate, siis teid lükatakse kõrvale nii või teisiti. Ja siis oli näha... Indrek Toome justkui tuli nagu veidikene üle, hehe, ja kõik... kompartei lõhestus kaheks ja...

Aga mis te arvate - selles suhtes, et Indrek Toome roll oligi natuke... selles mõttes, et mis... kahjuks ma unustasin raamatu maha...

Muuseas - kas te temaga olete rääkinud?

Temaga saan ka kokku veel.

Saate, jah? Võtab jutule, jah? Väga kena.

Tema oma eessõnas ütleb niimoodi, et justkui kritiseerib natuke loomeharitlasi - ütleb, et kas te ise ka teate, mis te nagu tahate? Et okei, olete aktiivselt tulnud poliitikasse, räägite nendest ja nendest probleemidest, aga nüüd näiteks, et "oleme avatud muutustele", aga teil ei ole konkreetseid asju - kas te nagu sõnadest kaugemale ka lähete? Oli tal mõnes mõttes õigus või?

Mm... noh, raske öelda, ma arvan, et selles... selle sama kultuurinõukogu... kultuurinõukogu võttis teemasid ette ja viis seal diskussioonide kaudu enamasti, alati küllakti - kuidas öelda - laiaulatusliku, fundamentaalse teema viis mingite otsusteni, mis kujutasid endast ettepanekuid...

...et mida teha...

...jah, olemasolevatele võimuorganitele. Nii et selles mõttes... üksikküsimustes kindlasti võis öelda, et samas kontekstis - hilis-Nõukogude aegses kontekstis - olid küll täiesti konkreetsete sammudega. Aga suurt pilti sellisel kujul väga ei olnud ja selleni, et vabariigi iseseisvuse taastamine, noh, toimub ülemnõukogu kaudu - selle idee peale keegi polnud veel tõenäoliselt päris tulnud. Noh, kuna see on õiguslikult küsitav tegelikult - kas see okupatsioonivõimu organ, mida ülemnõukogu oli, kas ta on üldse pädev midagi taastama? Ta on maksimaalselt pädev ennast laiali saatma, aga seda, et mis siis asemele tuleb või... see oli selline riigiõiguslik juuksekarva lõhkiajamine ja sel kujul, nagu ta tegelikult läks hiljem - üks parim võimalus, kuidas ta minna sai - noh, see rahvuse lõhestatus formaalselt jäi ära.

Kui nüüd mõtelda selle peale, mis nüüd 23 aastat juhtunud on - kuidas teie meelest Eestil läinud on? Kas te kujutasite ette tol hetkel Eestit sellisena, nagu ta on praegu? On unistused täitunud?

Ee, ei, vaevalt ma selle peale üldse mõtlesin nii pikalt ette. Minu arust on... noh, parlamentaarne demokraatia kui teatud rahvuse eneseorganiseerimise poliitiline ja juriidiline vorm - ta on oma olemuselt selline mehhanism, et kui ta käivitatakse, siis... noh, nagu on olemas üks kujutus - kui vaieldakse selle üle, kas jumal on olemas või ei ole, hehehe, siis üks seisukoht on see - kas ta praegu on või ei ole... või ütleme - kas jumal sekkub maailma asjadesse või ei sekku, kui eeldada, et on olemas, siis üks seisukoht on ju see, et jumal lõi maailma, see oli tema tahteakt, ja siis tõmbus kõrvale. Edasi maailm toimib ühesõnaga iseenesest, aga ta toimib selle formaadi või mehhanismi raamides, mida jumal maailmaloomisega üheaegselt esile kutsus või paika pani. Samasugune lähenemine maailma asjadele on... noh, oleks nagu kauged analoogiad, aga tegelikult ei ole väga kaugel - on dharmatõpetuses või budismis, kus järjest nagu tekib juurde - või noh, praegu enam ei teki, aga tekkis juurde juba pärast Buddha surma - tekkis juurde uusi suutraid. Kust nad tekkisid? Kuidas nad tekkida said? Või tähendab... mitte kuidas nad tekkida said, aga mis seos on neil tegelikult Buddha algse õpetusega? Selle kohta on olemas selline seletus, mida siis ka Linnart Mäll tutvustas - Buddha käivitas veski ja see veski käivitas masina. Aga masina saab käivitada ainult siis, kui masinal on olemas teatud toimimisreeglid, eks. Siis ta käivitub ja siis ta juba töötab iseenesest. Vat samasugune mehhanism on parlamentaarne demokraatia - kui luuakse parlamentaarne demokraatia, siis ta iseenesest ei saa toimida valesti; ta kas toimib või ei toimi üldse. Aga nii, nagu ta toimib - ja mis tulemuse ta annab - nii ongi õige.

...et samm-sammu haaval liigume edasi, aga meil on nagu suund ja tee käes?

See on käes, jah. Mehhanism ise produtseerib pidevat... noh, õigust ja õiglust ja... sellepärast pole ka mõtet öelda, et teen seda... või kujutan ette, et mis saja aasta pärast on. Ma ei tea. Ma mingil juhul ei... iga prognoos on igal juhul vale - tehnoloogiad muutuvad nii kiiresti, et ei kujuta ettegi, mis võib siis olla. Aga... protsess ise tagab selle, et kõik läheb hästi. Või kõik läheb õigesti - ütleme niimoodi.

Hästi palju nende kahe päevaga toodi probleeme välja, mis olid nagu ütlemata ja aga kuidas te tunnetate - kas ongi mõned asjad hästi pika vinnaga? Kui vaadata neid probleeme, mis nagu välja öeldi, siis mõned on suhteliselt aktuaalsed ikkagi tänapäeval ka veel.

No küllap on, sest seal oli kõne all, nagu öeldud... Või... minu meelest dominant oli tugevalt rahvuse säilimine, jah. See on...

Live on meil positiivne.

Live on positiivne, aga üldiselt on see väikese populatsiooni puhul, väikerahva puhul alati probleem, mis kunagi meelest ära ei lähe ja mis kunagi... mille kohta kunagi ei saa öelda, et nüüd võime lõplikult julged olla, et seda ei juhtu. See on pidev protsess ja see, et hetkel, aastal 2010 oli iive positiivne - noh, tegelikult muidugi väga väikesel määral - see informeeritud inimesi ei... ei lohuta, heh, selles mõttes, et teame - aastal 2030 ei saa ta parimal juhul positiivne olla, kui me ei eelda tugevat immigratsiooni. Puhtalt sündivusel ja sel iibel põhinevalt ta ei saaks olla positiivne, kuna sünnitavaid naisi ei ole nii palju selles

ajahorisondis. Niiet see probleem on pidevalt olemas ja teine asi on, et eks see... eks see ökoloogiajutt ja keskkonnakaitse - see on olemuselt globaalne ja väga palju ei olene isegi riigikorrast või sellest. Need probleemid jäävad ka alati, niiet siin on...

Ma olen natuke organiseerinud enda jaoks - teen seda ümber ja siin on nagu need põhilised probleemivaldkonnad. Mis olid need probleemid või mis mastaabis nendest räägiti - ütleme, rahvuskultuur: seal just ütleb, et Eesti Rahva Muuseum - kuidas nagu hästi elavalt siis härra Peterson räägib, et iga aasta lükatakse viisaastaku algusesse ja siis järgmine kord lükatakse jälle viisaastaku lõppu. Aga me oleme ikka nagu väga tublid olnud selles mõttes

Noh, see teostub lõpuks, jah.

Aga see on... ühe probleemina ma kaardistasin - bürokraatia ja võimu tsentraliseeritus. See on siis... kus toodi faktiliselt välja, et viimase 40 aastaga on Eestimaa suutnud ülejäänud maailmast 20-30 aasta võrra maha jääda; 40 aastaga 20-30 aastat maha jääda. See...

No see pole bürokraatia ja tsentraliseerituse küsimus, see on pigem selle üldise...

Nojah.

Nii majanduse kui idee... ideede arengu ja majanduse toimimise jutt. Jah, muidugi jäi maha.

Jah, sul on õigus.

Selle jutu puhul on... alati võetakse aluseks Eesti ja Soome võrdlus aastal 1939 või '40, ütleme; et kuhu... Eesti ja Soome majandusseis ja rahva heaolu olid enam-vähem võrdsed sel ajal - '39-'40 umbes. Ja siis võrreldes samu näitajaid suhteliselt enam-vähem vabana toimunud - mööndustega vabana toimunud - Soome Vabariigis ja Eesti NSVs sama aja jooksul, siis Soomes igal juhul, jah, viljeldava vaba turumajanduse ja Eesti NSVs oleva käsumajanduse näitajaid võrreldes oli mahajäämus julgelt aastakümnetes.

Ma just mõtlesin ka, et see on tore, kuidas oleme õppinud eesmärgi seadma - et Reformierakond nüüd nagu tahaks juba viie jõukama sekka saada.

Jajah.

Mis te arvate - kas sihukesest on räägitud, et oleks vaja uuesti kokku tulla ja mõtelda järgi, mis on meie arengusuunad ja kuidas nagu edasi? Kas sihuke asi, nagu pleenum - või ütleme, loomeharitlaste kokkutulemine ja mõtlemine ühiskonna valupunktide üle - kas sihuke asi oli tol ajahetkel ja tolles kontekstis väga hea ja väga õige, aga kas sihukest asja oleks Eestile täna ka vaja? Selles mõttes, et ma järeltõlkes diskussioonis võib-olla natukene hästi korraks puudutan, aga selles mõttes jään aastasse '88.

Jajah. Einoh... kuna praegu on olemas see parlamentaarne demokraatia, siis ei ole sel mingit erilist otstarvet. Samas on teiselt poolt vaba kodanikuühiskonna... või kodanikuühiskonna vaba toimimise võimaluste olukorras võivad mistahes alustel rühmituvad, grupeeruvad ühendused alati kokku tulla ja tõesti välja töötada selliseid ideesid ja dokumente, nagu nad iganes õigeks peavad. Ja... nüüd hiljuti, kui räägime sellest kunstiharitlaskonnast, siis hiljuti

ongi moodustatud kultuurikoda - aga see keskendub tõepoolest selgelt kunstidele, sellise vaimse kultuuri, kunstilise kultuuri toimumisvõimalustele ja nende kohale... ütleme, kultuuri rahastamise kohale üldise riigi rahanduspoliitika kontekstis - noh, ikkagi spetsiifilisematele asjadele kui üldisele retoorikale. Kuna nüüd on sõna vaba igal juhul, siis pole vaja seda, mis Nõukogude ajal oli - et sõna oli suhteliselt vaba kellegi jaoks; võimud tegid näo, et nendel isikutel on võimalus vabamalt rääkida ja neid just nagu võetakse kuulda võimude poolt. Siis tuli loomulikult südametunnistusega inimesel ära kasutada seda situatsiooni - rääkis, kui teised rääkida ei saanud ja nii palju kui vähegi võimalik oli avalikult. Aga nüüd seda probleemi või allasuruvat piiravat konteksti pole - järelikult pole ka nagu vajadust sellise asja järgi, heh.

Heinz Valk oli täpselt samal seisukohal; Tõnu Tepandi oli natuke, hehe, teistsugusel seisukohal...

Aa. Ahah, see on huvitav, jah. Muide - kui te ütlesite, et see oli Lõhmus, kes taasiseseisvumisega seal lagedale tuli pleenumil... kas Heinz seda otse välja ei öelnud? Heinz pani seal ikka üsna...

Ei, temal nagu... ei. Tema sõnades seda polnud.

Ei olnud, jah? No eks see oli sihuke vägev retoorika - jääb alati mulje, et räägib maru radikaalselt, aga rääkis lihtsalt hästi ja kaasakiskuvalt, heh.

Aivo Lõhmus oli esimene, kes selle välja ütles. Ma ei mäleta, kelle kõnes veel... ühes kõnes veel viidatakse tagasi Lõhmuse kõnele nii, et "kui Aivo Lõhmus ei oleks seda teinud, oleksin mina selle välja öelnud" - nii, et kõnest saab veel ka aru, et tema oli nagu esimene.

Ahah, jajah. Ju siis oli, jah.

Vot. Aga...

Samasugune situatsioon tekkis tegelikult lauluväljaku kogunemisel ka - noh, hiljem - mis oli Rahvarinde kokku kutsutud ja väga täpselt ette lavastatud, mida räägitakse ja mida ei räägita. Ja... Velliste, Trivimi Velliste äkki pani sealt edasi oma kõnes, siis kõik ehmatasid õudsalt ära, hehe. Savisaar ehmatas ära ja... aga ma ei tea, midagi hirmsat ei juhtunudki.

Kui te ütlesite just, et see laulupidu oli ette planeeritud, siis sellest loomeliitude asjast just nagu iga kandi pealt jääb sihuke mulje, et ta ei olnud ette planeeritud - kõik jäeti nagu vabad kõned, vabad käed, et... lihtsalt nagu teati, et küll öeldakse välja, aga ei olnud nagu sihukest planeerimist, et sina räägid eesti keelest, nendest küsimustest...

Jajah. Ei - seda ei olnud. Täheandab, ettekanded olid. Oli kokkulepitud... ma ei võtnud nagu korraldamisest osa, aga samas mul hetkel, praegu tuleb nagu meelde - mingil ajal vist oleks võtnud või igal juhul teadsin ja rääkisin ise ka midagi kaasa selles protsessis, et mis on... et põhiettekanded ei saa...

Äkki need ekspertide hinnangud - alguses on 6 eksperti, just Lauristin ja need räägivad; arvatavasti need olid äkki ette planeeritud?

Jajah - need olid kindlalt ette planeeritud ja mõtlen ka seda, et võib-olla nende ette planeerimisel - mis teemade kohta võtta neid ekspertkõnesid, eksperthinnanguid - selle arutamises ma just nagu oleks osa võtnud; see tuleb mulle tuttav ette. Ja see osa, see blokk oli ette planeeritud kindlasti. Aga jah, see, et neid nii palju tõepoolest - kõik kunstiinimesed vastastikku üksteist respektierisid; et keegi seal nüüd, Ignar või kes tahes algatajate hulka kuuluvatest läheb kellegi juurde, ütleb, et sina räägid seda või ära nüüd jumala pärast seda räägi - selles mõttes oli kindlasti täitsa vaba jah. Et mahtus, nii palju kui mahtus kahe päeva sisse ära.

Jah, see oli tõesti... kuidas Tõnu Tepandi ütles mulle, et peale tema laulu - see oli niivõrd emotsionaalne, hea lõpp - kuidas nagu viimased kõned tagant ära jäeti ja öeldi: tänaseks on päev läbi nüüd.

Hehe. Nojah, see oligi... ta oli... jah, ta sattus selles suhtes õigesse kohta. See päev oleks läbi olnud niikuinii - kellaaeg oli vist ette määratud, kaua ta kestab seal, aga...

Kuivõrd oluliseks teie peate seda '87, '88, '89 kogu sündmusterägastikus loomeliitude pleenumit? Oli see nagu olulisel kohal?

No ta oli kindlasti selles mõttes, et räägime, mis me räägime, aga kindlasti loomeliitude liikmete, juhtkonna liikmete hulgas oli inimesi, kes oskasid asju paremini sõnastada, kui kehtas teine ja kes olid, noh, teine selline aktiivsuskeskus. Ja... kes kindlasti olid, noh, selles mõttes juba definitsiooni järgi avatumad ja loomingulisemad, et ei takerdunud juriidika peensustesse liiga. Vabariigi taastamine nagu oli, käis sellise üksiku mõttena läbi, aga põhimõtteliselt - kas, kui taastada, mismoodi see on juriidiliselt vastuvõetav ja kas ta on siis järjepidevuse alusel või pole; kuidas see käib... see suhtumine oli lahtisem. Ja... see oli kindlasti hea, jah. Ja eeskätt kindlasti see, et tõepoolest oli suur hulk rahvast harjunud, et kirjanikud-kunstnikud on need, kes väljendavad mõtteid ja meie varjatud, peidetud unistusi - midagi taolist. Et kui nad nüüd selle seal välja ütlesid, siis seda kuulati - ühelt poolt ta nagu vastas ootustele, teiselt poolt oli ka kindel, et seda kuulatakse. Ja kindlasti olid need asjad paremini sõnastatud, kui paljud teised toleaeagsed retoorilised aktsioonid. Selles mõttes kindlasti oluline...

Lisa 9. Intrevjuu Indrek Toomega

Miks te arvate, et tippsündmus oli?

Et '88ndal aastal hakkas ju teatud niisugune murdumine pihta, aga just rahva... kuidas öelda... maailmavaatelist suunamist tollest Nõukogude arusaamast, et kõik on keelatud, kõik on - kuidas öelda - luku taga; kõik on Moskva taga kinni, Moskva määrab ja Moskva ütleb... Tegelikult see hakkas ju murenema '85 aastal, kui Gorbatšov tuli ja hakkas rääkima demokratiseerimisest, perestroikast ja nii edasi. Ja... rahvas hakkas üha rohkem uskuma ja uskuma seda. Aga nüüd mootorina kes vedas seda uskumist, toetas seda usku, oli sisuliselt nende paljude aastate jooksul ju intelligents; olid kultuuriinimesed, kes tegid raadios ju Ignar

Fjuki juhtimisel väga head tööd - seal oli loominguliste liitude tund raadios; te teate ju?... väärtused

Jah, kultuurinõukogu...

Kultuurinõukogu, just, vedas seda ja... koguaeg nad avardasid selle vaba mõtlemise piire - niisuguse demokraatlikkuse aimu ja kuna üha rohkem ja rohkem sa vabaks ajakirjandus, raadio, televisioon, seda julgemaks kogu aeg läksid inimeste mõtted üha rohkem ja rohkem. Väärtused

See on nii tore, et kõik on teid kiitnud väga. Isegi meenutused, mida olen lugenud - kõik on väga ...

Nojah, nad võtavad seda selle poolest, et minuga oli hea võrrelda Karl Vainot [naer]. Karl Vaino oli igal juhul niisugune inimene, kes mõtles Moskva peale ja oli selgelt Moskva käsilane, siin ei ole mingit küsimust. Juba, ütleme, '80ndate algul ja lõpus olid tema mõtted ainult sellel, kuidas saaks siit minema.

Kaheksakümnendate alguses juba?

Ei - ma tahtsin öelda '88nda algul, '87... '88 ta läkski ära suvel. Aga... ja nüüd jõudes sinna, mispärast see loominguliste liitude asi - sellepärast, et esimesena Eestimaa pinnal pärast 1940. aasta vägivaldset riigipööret esimest korda 1.-2. aprillil 1988 **räägiti selliselt Eesti asjast.** teema Mitte kordagi kõikide nende aegade jooksul - võtame siis 48 aasta jooksul - nii avameelselt, nii otse, nii kriitiliselt Nõukogude võimu, kommunistliku partei tegijate vastu, no Vaino ja Saul ja nii ja naa... mina tegin ju seal ettekannet - küllap te seda lugesite ka?

Jah. Kaks tükki isegi.

Heh, jah - alguses ja lõpus, jah. Ikkagi...

Kas te teadsite pleenumi eel juba, et kultuuriküsimused tulevad teisejärgulised?

Loomulikult. Loomulikult.

Kõik teadsid?

Kõik teadsid, jah. teema Sest sisuliselt olid ju ka minu ettekandes poliitilised momendid ühel või teisel moel - eks ma kompasin ka mingeid piire. Ahsoo - vat ettekanne oli tegelikult minu ettekanne, mitte keskkomitee ettekanne, sest kui tavaliselt sellistel üritustel vaadati ka ettekanded läbi - need olid nagu kollektiivse organi, keskkomitee ettekanded - büroos arutati või esimese sekretäri arutati; siis see oli nüüd puhtalt minu ettekanne. Kusjuures väga mitmed edumeelsed inimesed, kellega ma seda asja arutasin... see ei ole puhtalt minu kirjutatud ettekanne, tähendab - me arutasime hulk aega, missuguses sõnastuses, kuidas minna sinna välja; tahtsime öelda ikka... mina tahtsin ja minu sõpruskond - noh, nimetame neid siis niisuguste eestimeelsete kommunistidena juhtkonnas - need tahtsid ikka omalt poolt kaasa aidata sellele, kuidas öelda, demokratiseerimisele ja inimeste sõna- ja mõttevabaduse avardamisele ja ka avalikustamisele, sest tolleks hetkeks ju oli juba palju räägitud ka nendest mustadest laikudest ja '87 augustis oli siis ju see Hirvepargi kuulus miiting, see MRP miiting. Laikudest räägiti, aga noh, ikkagi ajaloo nägemine oli... noh, püüti piirata.

Aga oli teil ka mõni põhisõnum või tahtsite teatud raamistikku kõnega seda?

Ee... muidugi; me arutasime neid probleeme, kui te nüüd vaatate - ma ei hakka neid siin lugema, te teate paremini...

40-50 minutit oli teie kõne...

Plaan Jah. Ei, kui seda vaadata - need probleemid, mis me sinna panime niimoodi märksõnadega... aga muidugi tal on oma aja märk juures; kusjuures ei osanud meie arvata '88ndal aastal ega usun, et ka need sõnavõtjad ei osanud aimata, et seal 3 aasta pärast on Eesti taasiseseisvunud. Sel hetkel hakkasid need asjad arenema; '88 alles tuli Rahvarinne aprillis, natuke hiljem alles. Siis... juunis tuli Karl Vaino vahetus Vaino Väljase vastu ja veel oli pikk tee sügiseni.

Kas te pleenumi eel analüüsisite ka enda jaoks seda, mis on kõige nii-öelda mustem stsenaarium ja mis on kõige mugavam tulem? Mis olid need kaks teed?

Vaata, kui sa niimoodi selle küsimuse paned, siis... ma olen öelnud kordi välja, kuigi mõned inimesed - nimesid nimetamata - arvavad, et oli suur oht ja hirm, et nüüd meid viiakse uuesti Siberisse: minul ei olnud kordagi seda hirmu. Lugeses nüüd ka isegi siin Gorbatšovi lähedaste inimeste ja abide - seal Tšernjajev ja [...], kes olid väga hästi informeeritud - nende memuaare, siis ka nemad ei näinud kordagi sellist võimalust - ja Gorbatšov samuti ise - et oleks hakanud represserima neid inimesi, kes olid tol ajal, tema ajal Nõukogudemaa liiduvabariikides kõrgetel positsioonidel. Noh, me võime tulla selle juurde tagasi - kui novembris '88 kutsuti pärast seda ajaloolist suveräänsusdeklaratsiooni ülemnõukoguistungit Rüütel välja ja siis teda seal noomiti; siis ka ei olnud, keegi ei mõelnud, et ta tuleks nüüd kinni panna või Siberisse saata - see oli mõeldamatu. Täheleb... tol hetkel, kui see pleenum hakkas tulema, oli selge, et vanameelsed Karl Vainoga eesotsas olid üsna hirmul, mida, mis nüüd jälle tuleb. '87 augustis oli see MRP miiting - dissidendid Hirvepargis. Selle eest said Moskvast Karl Vaino ja teised, saime... noh, omas, siin Eestimaa juhtkonnas saime kriitika osaliseks - NLKP poliitbüroo otsus oli natsionalismi ilmingutest Balti liiduvabariikides. Noh, üks oli see '87 - detsembris oli see otse, '87... igal pool oli midagi tulnud. Väärtus Vanameelsetele ei meeldinud see, mis siin toimub - seda nimetati natsionalismiks. Meie varasemalt - mäletan, '87 - oli siis niinimetatud parteiaktiiv - valges majas, kus on praegu välisministeerium; ja ka mina võtsin seal sõna; Tõnu Laak võttis partei linnakomiteest; Tartust Alman Arno, kes oli [...] esimene sekretär... ma arvan, et keegi oli veel... ja ka mina. Ja me ütlesime, et seda ei saa nimetata natsionalismiks - see on rahvustunde normaalne tunne, mis on inimestel; ta tunneb, et ta on eestlane ja tahab ka eestlaseks jääda ja... aga tulles nüüd jälle sinna, mis te küsisite - mul ei olnud kordagi hirmu, selles mõttes, et nüüd oleks paanikas või midagi nüüd hakkab seal juhtuma... teema ma ei teadnud üleüldse, kui palju kombatakse seal neid piire nende poolt, kes seal esinevad, loominguliste liitude inimesed. Loomingulised inimesed on minust igal juhul oluliselt emotsionaalsemad. Mina olen inseneriharidusega; ma olen eluaeg olnud pragmaatiline inimene - aga nemad ju kütavad üksteist üsna kenasti. Heh, üks ütleb midagi, teine tahaks veel juurde panna. Nemad nii palju ei mõtle tagajärgede peale kui ratsionaalne inimene, eks. Et oot-oot, kui ma seda ütlen... või ei julge veel öelda. Täheleb... toimis tol ajal, '88ndal aastal, igal juhul ühiskonnas, aga vähem just loomingulise intelligentsi hulgas see niinimetatud... nendel oli tundlikum valulävi. Neid tundus oluliselt vähem segavat ka see enesetsensuur. Kõigil meil oli peal enesetsensuur, aga nendel oli see enesetsensuuri piir oluliselt avaram; nemad julgesid mõelda avaramalt. Nemad tunnetasid

neid hellemalt; nemad tunnetasid neid valusaid probleeme, mis olid seotud juba Vaino lõpu poole sooviga venestada, eks; rohkem panna rõhku vene keele õpetamisele; eestluse kõrvalelukkamisele; ka juhtkonnas vene keele rääkimisele, kuna ta ise valdas ta loomulikult paremini vene keelt, kuigi eesti keelt ka aktsendiga rääkis. Aga kogu see soov meeldida ka perestroika ajal ikka rohkem ja rohkem Moskvale - tähendab, allutada niisugusele vene šovinismile seda territooriumi siin. Niiet mind... mul ei olnud mingisugust hirmu; mina panin oma ettekanded kokku koos sõprade abiga, arvestusega, et missugused probleemid seal peaks üles tõstma ja siis ma paneksin oma julguse piiriga neid probleeme üles...

Ühesõnaga - mõtlesite kaasa ja tahtsite...

Absoluutselt... selles ei ole üldse küsimus. Sellest oli selgelt näha, et ma püüdsin häälestada end samale lainele, kuidas edasi minna selle perestroikaga - kuidas demokratiseerida; Eestimaa-kesksusega. Need probleemid, mida võimaldas üles tõsta selle Gorbatšovi vaim ja tegevus Nõukogude Liidus - et me püüaks seda igal juhul ära kasutada.

Selge. mäletate, mis oli teie jaoks paar kõige meeldejäävamat esinemist? Mis pani silma särama?

Kui te mulle nüüd nimetate seal mõningaid neid inimesi, siis ma oskan öelda. Ma ei vaadanud praegu ise, aeg oli lihtsalt kiire, aga kui te mulle ütlete...

Ma väga vabandan, ma olen raamatusse kirjutanud - tavaliselt ma ei ole raamatusse-kirjutaja...

Ei, see on väga hea. Ma kohe hakkam mõtlema, kes mulle... Kes nüüd mulle emotsionaalselt kahtlemata nihukesed... ma räägin praegu emotsionaalsetest tegijatest - oli, noh, Mikk Mikiver oma sellises kõmisesivas heas hääles, teatraalsuses ja kõiges... ja loomulikult on kõigile meelde jäänud Tõnu Tepandi, eks, oma... Lennart Meril oli kahtlemata väga läbimõeldud selline ettekanne. Noh, ta on selline. Kellel oli väga... kes on minu jaoks olnud alati selline filosoofiline ja väga tõsine mõtleja, on Enn Põldroos. Enn Põldroos on alati... kui te vaadata kasvõi tema... ta on ju kirjutanud raamatuid, eks; kui te kirjandusteostesse vaadata, siis ta on väga selline... noh, ma vaatan, kes oli sellise kavalam... Aa - ja kes on mulle alati sümpaatset olnud: ma nimetaksin siin praegu Jaan Kaplinski ja Jaak Jõerüüt. Kui vaadata - nad võib-olla ei olnud nii lärmakad ja midagi nii, aga nendes on alati sellist... Ahaa, nüüd ma vaatan kes siin on veel - aa, no muidugi!

No kes on minu jaoks alati huvitavad, on Marju Lauristin - kolm naisterahvast, tublid - Klaara Hallik ja minu kooliõde Aili Aarelaid. Ta on küll noorem minust natuke, aga... Aili Aarelaid on kahtlemata, kui te vaatate nende... Nojah. Siia on pikitud nüüd mitmesuguseid niisuguseid ametimehi ka, ma vaatan - siin Jüri Paalma oli tol ajal nihuke ametimees ja... no Lembit Põik ja... siin ma vaatasin... Allan Kullaste - televisiooni juht. Seal muidugi midagi põnevat ei olnud. Mhmh. Jah, Mikk Mikiver ma ütlesin. No kes on muidugi mulle väga... ma tunnen, et teda võib sõbraks lugeda - hea sõnaseadja ja mõtleja Hando Runnel muidugi.

Olid need kaks päeva arenevad kõnelt ja tundsite seda, et see läks...

Ta läks, jajah, läks küll - kindlasti läks kohe...

Ja teie elasite ise kaasa?

Jah, põhimõtteliselt... ma... no lõppsõnas on ka näha muidugi - mina ei laulnud ega ei teinud seal muid vigureid, vaid... ma ei saa sugugi öelda, jah... Mõlemad - nii esimene ettekanne kui ka lõppsõna - said täiesti kena aplausi osaliseks, nii et ju siis rahvas, kes seal saalis oli vaimustuses oma, kuidas öelda, oma probleemide tõstatamisest ja sellest julgusest olin rahul. Aga... jah, jällegi toonitaksin seda - arvan, et paljudega sa kindlasti rääkisid, aga olen sügavalt veendunud, et nendest inimestest keegi ei kartnud, et teda nüüd... noh, et läks õhtul koju niimoodi teki alla või võõrasse korterisse või metsa kuskile magama - et teda viiakse nüüd ära. Ma vannun - ma olin tol ajal ikkagi lõppude lõpuks juhtkonna inimene - et tol hetkel need mõned kuud, mis ma sel aastal olid ka keskkomitee sekretär, ideoloogiasekretär, propagandasekretär - ma oleks seda juba kindlasti teadnud, kui kellelgi oleks mingisugunegi mõte olnud, et nüüd tuleks viia Tepandi ära või midagi. Et see oli... see ühispleenum oli, võib niimoodi öelda, vabade inimeste vaba mõte, soov elada kaasa Eesti tolleaegsele muutmisele - just muutmisele; nii tema vaimu ja loomulikult vähem räägiti majanduse küljest, sest et kõigepealt oli soov vabastada see vaim.

Mis te arvate, mis võis selle pleenumi põhiküsimus või põhitemaatika?

Jah, mina arvangi - vaim, just. See vaim, mis oli '40ndast aastast maha surutud - kogu aeg maha surutud. Ja kahtlemata Nõukogude maal '17 aastast üles ehitatud süsteem oli vaimu mahasurumise süsteem - kõik oli väga peenelt välja töötatud selle nimel, et ehitada üles hirmumehhanism. No see oli ikka väga julm asi, Stalini ajal eriti, eks, kus inimesi tapeti täiesti; fabritseeritud kohtuprotsessid ja muud värgid; tsensuurid, mis kasvasid inimeste hingest enesetsensuuri; vaba mõtlemine, vaba rääkimine, vaba esinemine, ajakirjandus, igasuguse materjali paljundamine - täielikult kontrolli all; raadios, televisioonis esinemine - täielikult kontrolli all; kõik saated ju pidid läbima selle glavliti - tsensuuri... Noh, täielikult püüdis ühiskond inimest kontrollida. Ja kui tuli siis '85 aastal Gorbatšov oma - kahtlemata väga julge mees ja ei ole üldse kahtlust, et ta on väga suur ajalooline isiksus - aga tema mõte oli... tema ainus viga oli see, et ta arvas: Nõukogude Liidust on võimalik teha selline demokraatlik riik, aga poliitiliselt teda siiski säilitades üheparteilisena ja tema suur usk oli, et seda saab säilitada sellepärast - enne olid valed mehed. Stalin oli vale mees, see tippjuht ja juhtis valesti; Hruštšov samuti. Brežnev ka. Aga tema on demokraat! Tema on hea tsaar; tema lubab kõigil niimoodi mõelda üheparteisisüsteemis. Vot seal ta ajas segamini. Aga! Meie need head tublid kultuuriinimesed - nemad nautisid seda hetke. See aeg üleüldse... te olete ju hiljem sündinud üksjagu? See aeg oli üldse nii vaba aeg, et sellist aega siin '80ndatel, '90ndatel, mis ajakirjanduses oli - seda praegu ei ole, sest praegu kuidagi... noh, neid teemasid ei tõusetu sellise teravusega, sellise aususega võib-olla. Sellise otsekohesusega, sellise kirega.

Miks see võib olla?

No vot ma arvan, et kuidagi on jällegi süsteem... no me oleme kõik siin Eestimaal kuidagi üksiteisega seotud ja kui tol ajal olid need seosed kuidagi niimoodi võimu ja vaimu vahel kuidagi ära lõhutud - ei olnud seda suhet... Võim alati püüab vaimu survestada, teda kuidagi piirata, sest vaim alati segab võimu. Ja praegu on täpselt sama lugu - kui siin mingisugune, ma ei oska öelda, kirjanike liit tahab midagi saavutada, siis ta mõtleb, et rõõmsalt, heatahtlikult läheb küsib kirjanikele palka ja ma ei tea... politseinikule malka... ei, pätile malka... ja nii edasi - tähendab, on jälle kuskil need asjad, soov niimoodi koogutada. Tol ajal - see on hämmastav; noh, kuna seda vana juhtkonda uskuda ei saanud, siis sa olid täiesti vaba. Sul ei olnud mingisugust lootust temaga seotud. Sa olid vaba inimene nagu Robin Hood - tulid metsa ja rääkisid nii, nagu linnukene - vabalt.

Aga mis te arvate, keda nähti peamise probleemide lahendajana - kas loomeharitud kujutasid ennast seal ette või?

Ei. Seda ei... sealt nüüd välja ei tulnud.

Te oma sõnavõttus ütlesite ka, et tulete poliitilisse avalikkusesse, kuid tegelikult nagu...

Jah. Täheb... ma ütlesin, et nemad olid väga tähtsa asja tegijad. Igasuguses asjas on... kui midagi on vaja kardinaalselt muuta, siis on kellelgi vaja välja tulla ja julgelt eitada. Julgelt eitada - see on väga suur asi, kui on väga stabiilne ja pikaajaline...

Mis mõttes julgelt eitada?

...kohe ütlen - pikaajaline süsteem. Võtame Nõukogude Liidu kõige pealt. Selleks, et tulla välja Gorbatšovi moel ja hakata eitama - noh, nagu öeldakse: eituse eitamise seadus, mida on filosoofias õpetatud, eks - tuleb eitada eelmist, et saavutada mingi uus kvaliteet. Ja siin oli vaja ka eitada - näidata, et selle juhtkonnaga, Vainode ja nendega enam edasi minna ei saa. See, mis nad on teinud - ühel, teisel, kolmandal rindel - sellega edasi minna ei saa. Tuleb seda eitada, lõhkuda. No tegelikult igasugune revolutsioon on seda sama tegemas ju. Ta lõhub eelmist. Nad tulid välja esimeste hulgas, ütlesid: Vainoga ei kõlba; selle Sauliga ei kõlba - nad on kõik siiamani teinud, surunud Eestit tema arengus, tema vabaduses, tema mõtlemises ning nii ja naa. Et... nemad ei pakkunud siin eriti palju - eitamine lihtsalt. Aga... üks asi on... seda ma isegi hakkasin praegu mõtlema... vaata - igasugune mõtlemine, kui sa tahad mingist asjast selgust saada, eeldab, et analüüsid kõige pealt olukorda. Analüüsid, kuidas, mis seal võib nüüd mõjutada, nii ja naa - paned kõik niimoodi riulitele paika ja järgmisena hakkad sünteesima. Mis nüüd nendest asjadest kokku panna, et midagi tuleks uut... siin ma ütlesin, et nende sõnavõttudes on selliseid... nad ei ole... emotsionaalsed inimesed, nagu nad on - enamusel ei ole neist isegi sügavat analüüsi olukorrast; on rohkem niisugune eitamise-soov; sünteesist ma ei räägi.

Kas see võis olla lihtsalt, et ühiskonna tasandil selge kaardistus, mis üldse toimub, et siis sellest edasi minna?

Jah, jah, võib küll öelda. Jumala õige. Aga ta oli vägev, võimas impulss, mis andis ühiskonnale... Seal avaldati ju ajalehtedes neid ettekandeid ja sõnavõttusid ja need inimesed kõik läksid, rääkisid oma loomingulistes kollektiivides ja tuttavatele ja sõpradele. See sai väga kõva resonantsi.

See on täiesti uskumatu, kui paljudes kanalites seda tegelikult lasti. Selles mõttes, et see oli raadios, ajalehes... Seda filmiti, aga kohe ei tulnud telesse?

Ei-ei. Minu meelest tele seda üles ei võtnud.

Sellest on lühifilm.

Ei - film on tehtud. Aga mitte otse, jah. Ei, kui me selle juurde tuleme, siis ega tippvõimud - ütlemine siis, ministrite nõukogu ja ülemnõukogu presiidium - sellega ei tegelenud. Ülemnõukogu presiidiumi esimees oli sellel ajal Rüütel. Karl Vaino oli keskkomitee eesotsas ja ministrite nõukogu eesotsas oli Bruno Saul. Neile, eriti Vainole ei meeldinud üldse see

üritus. Selles pole üldse kahtlust. Ega ta rumal inimene ei olnud - ta teadis väga hästi, mis sealt nüüd tuleb. Ta ju teadis julgeolekukomitee informatsioonide kaudu, mujalt, et intelligentsi hulgas, kultuuriinimeste hulgas käib selline vaba mõtlemine ja kriitika tema aadressil. Miks saadeti tavaliselt, aastaid tagasi sellistel suurtel foorumitel, kirjanike kongressil ja... kunstnike kongressil, kunstnike liidu kongressil, kirjanike liidu kongressil käisid ju alati esimesed inimesed istumas seal presiidiumist, niimoodi ennast näitamas kirjanikele. Esimene sekretär ja ministrite nõukogu esimees; ülemnõukogu presiidiumi esimees aga kuna Vaino ise kartis minna, siis ta ka ei soovitanud Rüttil minna ega Saulil minna. Et las lähevad kastaneid välja tooma, keegi peab seal olema - siis olin mina keskkomitee poolt ja... kes seal veel oli siis... ministrite nõukogust oli Ain Soidla ja minu meelest istus meiega koos ka linnakomitee sekretär.

Nimed olid igatahes Sirbis olemas.

Jajah. Nemad olid seal ka. Nemad istusid ilusti, mina siis rääkisin kaks korda. Kahtlemata Vaino oli selle vastu, et üleüldse neid asju avalikustada - nii nagu hiljem, järgmise sammuna aprillis tuli see Rahvarinne - mitte sellest rääkida; see on võõras - katsume seda kuidagi maha suruda. Aga tal enam ei olnud sellist mingisugust võimu või vähemalt tal ei olnud nii palju võimu, et seista vastu sellele demokraatlikule tiivale ja minu soovile ja arvamusele. Ja ka nendele inimestele, kes tahtsid, et see asi jõuaks sinna. Sellepärast tema jõud ei käinud enam üle, et televisioonis sel teemal rääkida või seda mitte kajastada ja nii edasi. Aga ka televisioonis ja raadios ja ajakirjanduses oli ju palju neid inimesi, kes just olid selle poolt, et seda avalikustada – nii et nad said ka... noh, tol ajal oli väga vaja, et keegi keskkomiteest toetaks. Kui see Rahvarinne sündis, siis Marju Lauristin ja need teised sõbrad kutsusid mind ka kohe raadiosse mõni päev hiljem, et ütle oma arvamus välja. Vot siis oli nagu legaalne see asi.

Said juurde legitiimsust sellega.

Jah, just - küsimus on legitiimsuses, jah.

Kellele see pleenum suunatud oli - oli see suunatud rohkem rahvale; et tehti küll kinniste uste taga, aga loodeti ikkagi, et see jõuab raadio, tele, trükimeedia kaudu rahvani; või oli see suunatud rohkem Karl Vaino vastu ja pleenumi lõpus vastu võetud dokumentide koostamiseks, edastamiseks?

Ei, ma ikka arvan, et see oli mõeldud rahvale. Et... intelligents ja kultuurirahvas saadab oma sõnumi, mida ta tegelikult just selle... need raadiosaated, mida Ignar Fjuk tegi, olid väga head asjad. Väga paljusid inimesi panid mõtlema, just kultuuriinimesi eeskätt, aga ka teisi, kes olid poliitikast huvitatud ja kuulasid neid saateid. Aga juba selle raadiosaadete seriaaliga - see oli otseraadio; jälle enneolematult põnev, sest tavaliselt ei lubatud igasuguseid rääkima, kel polnud õiget enesetsensuuri peal. See oli mõeldud ikkagi... kultuurirahva niisugune tegu, sõnum; impulss äratada üles. See läks igatpidi korda - 100%. Ma ütlen - minu jaoks on see... selle, tolle aasta, et kõige võimsam tegu. Muidugi Savisaar räägib, et see Rahvarinde sünd oli kõvem, aga kahtlemata aitas see kaasa ka Rahvarinde sünnile.

Tahtsin küsida veel Arhitektide Liidu kohta. Kas Ignar Fjuk oli lihtsalt tugev, hea isiksus; hea mees kõnelema, kes tundis muret - või oligi sel perioodil Arhitektide Liit ja arhitektid üldiselt hästi aktiivsed ühiskonnas?

Ei. Ignar Fjuk on lihtsalt... ma ei tea, kui kõva arhitekt ta on, aga ta on nihuke kõva mõtleja ja niisugune poliitiline mõtleja, filosoofiline mõtleja. Tal on selline anne.

Kas võib öelda, et partei seisukohalt oli loomeharitlaskond kõige raskemalt kontrollitav ja kõige raskemini hakkamasaadav grupp ühiskonnas?

Millal?

'80ndatel.

Ei olnud. Ei olnud mitte mingil juhul.

Ma just mõtlen seda tasakaalu nende 25-aastastega. Savisaar ja teised, kes hakkasid kätt rinda lööma ka...

Ei, Savisaar oli... tähendab, ei. Süsteem '60ndatel, '70ndatel, '80ndatel - loominguiline intelligents elas suhteliselt hästi. Nad olid suhteliselt rahul. Kõik arvavad, et tublid mehed - võtame, kes on väga head ja tuntud inimesed... Jaan Kross; Lennart Meri... ma ei hakka teisi nimetama... Jaan Kross oli väga hästi trükitav kirjanik. Võrreldes tänasega olid kirjanikud väga rikkad inimesed, kes ehtasid omale majad ja nii edasi. Jaan Kross oli Eesti NSV rahvakirjanik. Mitte eesti rahva kirjanik - Eesti NSV. Tema loomingu üle otsustas, kas see on Eesti NSV'le ehk Nõukogude Eestile hea või halb - seda otsustas EKP keskkomitee büroo. Ütles: Jaan Kross on tubli mees - täiesti Eesti NSV mees; temale me anname suure... aunimetuse - Eesti NSV rahvakirjanik. Nüüd tuleb kuidagi välja, et ta oli koguaeg dissident. Eesti NSV rahvakirjanik ei ole dissident! Jah, ta kannatas, nagu te olete kindlasti tema memuaaridest lugenud - "Tahtamaa" ja teised... seal ta on rääkinud, kuidas ta sattus vangi segastel aegadel ja küüditati ära. Võtame Lennart Meri - Lennart Meri oli Eesti NSV teeneline kirjanik. Eesti NSV teeneliseks kirjanikuks sai ainult pärast seda, kui vaadati, mis mees on Lennart Meri. Kui tal oleks olnud mingisugused dissidentlikud kalduvused - või Krossil - julgeolek kirjutas kõik need asjad üles. Kõik. EKP keskkomitee büroo poleks kunagi andnud neile neid nimetusi. Võtame nüüd tublid kunstnikud. Nendelt tellis kultuuriministeerium pidevalt töid - tehti sisseoste. Näidati pärast Eesti NSV riiklikus kunstmuuseumis ja nii edasi. Nii et inimesed kirjutasid ajakirjades - kirjanikud - väga suurtes tiraažides tulid omal ajal need ajakirjad; niisuguseid "Kroonika" tüüpi ajalehti polnud, olid ju ainult „Pilt ja sõna“ Inimesed praegu vanemana kurdavad - vanemad kirjanikud ja kunstnikud, loovintelligents - et enam riik ei aita neid, ei toeta. Ja honorarid olid ikka päris kõrged – nii et nad elasid hästi. Nendega ei olnud Eesti NSV juhtkonnal rahulikumat ajal, enne Gorbatšovi, mingeid suuri probleeme. Nad käisid, said oma ordeneid, kes seal... minu meelest kirjanikest keegi sotsialistliku töö kangelaseks ei saanud, aga... heliloojatest küll. Eugen Kapp; Kaarel Ird... no ma leiain veel mingeid loomelise intelligentsi hulgast. Nende hulgast, eriti niisuguse suurema mastaabiga inimeste hulgast mingit dissidentlikku mõtteviisi ei leidnud. Kaks... võib-olla mõtlen kellegi veel välja - kelle loomingu teinekord oli mingeid probleeme, olid mu väga hea tuttav Heino Kiik - "Maria Siberimaal", kui avaldati; seal tekkis niisugune... see oli Brežnevi ajal, Brežnev tõstis uuesti üles teema, et see Solzenitsõni raamat, mis ilmus Hruštšovi ajal - see oli ikka viga; poleks pidanud tegema. "Maria Siberimaal" teatud mõttes kordas niisugust pehmemas vormis Solzenitsõni raamatut. Ja... noh, kes ka tegi viguriga asju, oli Hando Runnel - [...]. Nii et... oli, oli ikka. Mingeid probleeme oli ja kellegagi, ühe või teisega, kuidagi vesteldi - aga et keegi oleks neid nimetanud dissidentideks... Dissidente oli minu arvates - niisuguseid tõsiseid dissidente - neid oli Eesti NSVs alla kümne. Parek, Niklus, Ahonen; vangis hukkunud Kuk; noh, veel leiaks. Aga mitte rohkem. Neid hoidis KGB selle pärast, et muidu Moskva küsiks -

"Kuulge, teil ei ole ühtegi dissidenti - teid pole nii palju sinna vaja!". Aga nooremate hulgas - see on ju loomulik, et oli niisugust mässumeelsust ja kriitikameelt Nõukogude Liidu vastu. Kõige suurem nihuke dissidentlik seltskond polnud üldse - kui tänases skaalas mõista - polnud üldse see kümnekond dissidenti - noh, võib-olla veel käis mingites kohtades mingi väike seltskond - vaid dissidentlikeim seltskond minu jaoks oli Eesti Üliõpilaste Ehitusmalev. Ma ei tea, palju te temast olete kuulnud, aga suviti, väga pika aja jooksul tehti selliseid üliõpilaslaagreid ja nad ehtasid kolhoosides ja sovhoosides. Ja iga suvi - noh, erinevad piirkonnad olid, nagu rajoonid, Saaremaal, Hiiumaal, kuskil Lõuna-Eestis - siis rühmasid oli palju, aga nad piirkonniti käisid koos ja tegid oma isetegevuslikke ülevaatusi. Ise mõtlesid välja, tulid esinema... seda kartis julgeolek. Seda kartsid kõik parteikomiteed, sest need tulid sinna [...] - mida neil karta? Noor inimene, uljas ka veel; laulsid selliseid laule ja no vot - see oli tõeline dissidentlik liikumine, noh, pehmemas vormis. Aga nende tudengitega ei juhtunud ka midagi. Neelati alla.

Paul-Eerik Rummo andis mulle sihukese mõtte või idee, et kuna rahvas ootas. Ühiskonnas olid mõtted ja kõik see kees juba, siis rahvas ootas loomeharitlaste sõnavõtte. Kirjanike Liit ja kõik teised loomeharitlased tundsid seda, et nad ei kaotaks sihukese vaimse juhi rolli ühiskonnas; tundsid, et nüüd peavad ütlema midagi. Ja siis tuldi kokku ja öeldi...

Ma usun, et kindlasti nad tunnetasid seda, et kuigi neil tol hetkel polnud veel teatud nihukeseks rivaaliks tõusnud Rahvarinnet, Savisaart - nad olid täiesti... kuidas öelda - jah, struktuurid olid olemas, loomingulised liidud olid olemas ja ma arvan ka, aga nad tunnetasid, et nad peaksid kuidagi sõnastama neid mõtteid ja soove, mis on rahva hulgas liikumas. Ja rahva soovid näha, kuidas öelda, avalikult seda, millest nii palju räägiti kõige tavalisemates töökollektiivides või kuskil.

Mis oli teie meelest pleenumi nõrgim külg? Ütleme - kui teie oleksite olnud loomeharitlane, mis te oleksite teistmoodi teinud?

Ei... minu meelest polnud seal nõrka midagi. Ta täitis minu arvates... nad ei peaks põdema, need inimesed, kes seal osalesid, seda tegid. Ka mul pole midagi põdeda. See, et nad selle asja tegid, oli sõnum, mis läks... tähendab - loomingulised, tuntud inimesed, noh, loominguline intelligents - kirjanikud, kunstnikud, filmimehed ja ajakirjanikud - see, et nad läksid kokku ja võtsid vastu sellised dokumendid ja saatsid selle rahvale...

Olid nad ühtsed seal?

No ei olnud kindlasti - need, kes seal struktuurides sees olid...

Ei, ma mõtlen need loomeharitlased, neil kahel päeval - kas nad astusid nii-öelda ühte sammu või...

Ma arvan küll. Eks seal oli rohkem julgeid ja vähem julgeid. Osa võisid olla ka niisugused, kuidas öelda, süsteemimeelsed ja kartsid - need olid siis vait seal. Aga keskmisena ikkagi oli ühtne, mina arvan küll.

Aga polnud mingit sellist punkti, mida mõtlesid: ahaa, seda... seda nad ei öelnudki välja, aga mina oleks küll öelnud!

Ei tea... see oli nii kirev. Kui vaadata... noh, te olete kõik need sõnavõttud läbi lugenud - seal on nii erineva tasandiga, eks. Üks on sihuke alalhoidlik ja niisugune mittemidagiütlev - lihtsalt sõnavõtt sõnavõtu pärast; aga ta ei saanud ikkagi pulti ronimata jätta. Aga teine läks kohe ennast eksponeerima ja noh, müttama, millegi erilise silma paistma - Tepandlik või... aga see oli nii loomulik minu meelest. Ma ütleksin, et... tervikuna tagant järgi mõeldes erilist mõllu seal polnudki - oli nagu asjalik ja tõsine jutuaajamine. Jah, kõik püüdsid anda ikkagi seal oma niisugust...

Te ise ütlesite ka, et kahe päevaga asi arenes ja läks kõne-kõnelt edasi...

Jah, ikka.

Kindlasti teil oli, arvatavasti oli algne kõne valmis, oli ka lõppkõne valmis kirjutatud?

Ei olnud.

Ei olnud? Ma just mõtlesin, et kui väga te muutsite seda...

Algne kõne oli valmis ja kogu aeg mõtlesid, et... noh, kogu aeg - ma olen elus just nii palju mitmetel ametikohtadel olnud, et mul on tulnud kõige lõpus kokku võtta midagi, mis siis inimesed on selle arutelu juures välja öelnud, nii et selles mõttes pidevalt kogu aeg mõtlesin - mille peale nüüd rõhuda; mida toonitada, mida jätta võib-olla ütlemata, aga lõpus... ei - seda polnud vähematki valmis. See sündis viimase hetkeni - alles viimasel hetkel tuli välja öelda. Mõtlesin, et julgeb seda välja öelda või ei maksa; kas... noh, nagu poliitikuna ikka.

Rääkisime ka sellest, et see oli probleemide kaardistus; kõik toodi lagedale, mis hinges oli. Mis te tunnete, et kui esimene etapp oli probleemide kaardistus, siis kuidas teie tagasivaade üheksakümnendatele oli; kas võeti nendest asjadest kinni ja hakati nende asjade najal edasi minema või unustati mõnevõrra ära need?

Ei-ei. Seda võib öelda, kui vaatate pärast seda, noh, läks mõni kuu mööda - siis juunikuus toimus EKP keskkomitee esimese sekretäri vahetus; tuli Karl Vaino asemele Vaino Väljas ja siis me hakkasime nüüd ette valmistama koos Vaino Väljasega keskkomitees; meie hakkasime ette valmistama sõnumit toleaeagse kõige kõrgema juhtkonna tasandil, sest kõige kõrgemal on Nõukogude süsteemis partei, partei keskkomitee; temast madalamal on ministrite nõukogu, veel madalamal on ülemnõukogu presiidium, ülemnõukogu. Niiet kõige kõvem mees ja juht on esimene sekretär, siis ministrite nõukogu, kel on asjad ja hoovad majandust ja muud asja liigutada ja siis on nominaalne, noh, midagi oli siis ülemnõukogu presiidium ja tema esimees - Arnold Rüütel. Aga nüüd... me pidime midagi vastama, kui tahtsime olla ja säilitada mingitki liidrirolli selles perestroikas siin Eestimaal. Vaino Väljas kindlasti seda tahtis, kindlasti tahtsin ka mina edasi lükata seda asja. Siis loomulikult said need materjalid ka välja võetud ja hakkasime valmistama EKP keskkomitee pleenumit...

Nende põhjal?

Ka nende põhjal - kahtlemata. Sest seal oli ju nii palju igasugu ettepanekuid, mõtteid, millele... siis me hakkasime kaardistama selle põhjal, mis sealt oli tulnud, erinevaid ettepanekuid... aga loomulikult see ei haaranud kogu seda Eesti valdkonda, eks. Noh, võtame... hariduse külg või teaduse külg ja see - need olid ju oma... majandusest rääkimata. See vajab ka ju selleks pleenumiks... Siis, kui... ma soovitan vaadata - vaata septembrist, '88:

oli EKP keskkomitee pleenum ja seal oli ka Vaino Väljase ettekanne ja see, mida sa praegu küsisid - sa tegid väga huvitava niisuguse küsimuse - siis võrdle ja vaata, kas leidsid kajastamist kah; kas andis see loominguiliste liitude pleenum midagi tolelaegsetele vabariigi tegelikele juhtidele mõtteid - sa näed seal väga palju neid asju, on sees. Sa saad kohe öelda, et sealt tuli või teisest kohast tuli - selle sõnavõtust midagi... seesama mõte, mis puudutab keelt ja... koole ja midagi... rahva etnost ja... Aga see on väga hea mõte - EKP keskkomitee pleenum toimus septembris 1988. Ajalehtedes on kindlasti avaldatud. Ta ongi sellise nime all. Aga see oli sul väga hea mõte, tahan kiita. Terane mõte. Kui sa nüüd vaatad, kuidas see võis mõjutada ka nüüd tegelikult võimuorganeid...

Aga kas ma saan öelda, et see mõte, selles mõttes, et kui see on seal ära mainitud - kas ma saan öelda, et see mõte on võetud nagu...

Ei-ei, päris nii otse ei saa võtta seda, aga te saate seda...

Et survestati ikka nagu?

Kui te minule viitate või midagi, siis saate öelda - võib arvata, et midagi need ja need asjad on.

Mhmm. Et ikka omavahel seotud...

Jajaa, just.

Et ei saa üks-üheselt öelda, aga...

Ei, päris üksüheselt mina ka ei saa öelda. Sealt tekkis... ütleme, pleenumist... seda saate öelda, et pleenum tekitas väga palju mõtteid - ka seda, mida tuli realiseerida, üle kanda tegelikku, tegevpoliitikasse. Jah, see oli hea mõte.

Aga tänapäev. Kas kõik teie unistused ja soovid on täitunud?

Võin öelda väga hästi - olen seda öelnud mitmeid kordi - minu meelest on meil tõesti siin Eestimaal igal juhul hästi läinud; igal juhul on hästi läinud. Võttes meid kõiki eraldi üksikult, siis igal ühel on midagi, mille üle head meelt võib-olla tunda ja võib-olla mõni asi, mis pole läinud päris niimoodi. Aga kui võtta meid tervikuna kui rahvast - minu meelest on läinud üle ootuste hästi. Ja... arvata, et kõik läheb riigis, ühiskonnas, rahva seas ainult väga-väga hästi - see oleks rumal. Ei, mina olen nende arengutega, mis on olnud, rahul. Ja nüüd - mida ma arvestan just eeskätt - eeskätt seda, et... rääkimata sellest, et kõik räägivad praegu: näed, tuleb jälle vaikiv aeg ja Ansip surub kõiki maha ja kõik peavad kummitemplit mängima... tähendab - mina ei tunneta küll veel, et siin Eestimaal on selline asi - Ansip on tsaar; käsin, poon ja lasen. Oma poliitikute seas võib-olla see tõesti toimub niimoodi, et ta ütleb oma parteiliikmetele ja ministritele nii ja naa. Aga ei ole teil hirmu, et pannakse suu kinni - ei saa midagi öelda siin Eestimaal, kasvõi võimu kohta või... Hauguvad vasakult ja paremalt - ja teevad õigesti! Kui talle ei meeldi, siis ta haugub ja ütlebki välja. Tähendab - mis on kõige tähtsam minu jaoks: me oleme vaba, demokraatlik maa. Kui nemad seal jagavad võimu omavahel - see on nende asi; ja teostavad seda... Kui nüüd tõesti läheks selle võimuga midagi väga segaseks ja raskeks, hulluks - no ma arvan, et küllap siis rahvas ütleb ka midagi. Olen sügavalt veendunud, et mingisuguseid politseijõudusid - ja sõjaväelasi, kui palju neid siin on -

nüüd küll peaminister või mingi parteijuht, olgu kui kõva toetusega tahes, et see julgeks minna ja rahvast hakata jõuga ümber pöörama.

Ma lähen korraks tagasi selle EKP keskkomitee pleenumi juurde. Seal pleenumil tõstatati uuesti need teemad üles väga paljud - võib öelda, et need läksid käiku ka pärast?

Jajaa, ikka. Jumala õige, sest... kui vaatate, näete - paljud teemad haakusid, mis seal pleenumil püstitati. Nad leidsid edasiarendust, kuidas nüüd kuidagi edasi minna. Võib julgelt öelda.

Kas võib öelda, et mõned asjad ongi pika vinnaga - ma just lugesin aastast 2003 riigikogu stenogrammi, kus Juhan Partsi valitsus, Juhan Parts ütles, et - toetudes mingitele akadeemikutele ka - ütles, et loomeliitude pleenumil tõstatatud migratsiooni ja rahvuse küsimused - nüüd on esimene kord, kui hakkame reaalselt tegelema eesti rahvuse säilimisega.

Jah - oleks nähtavasti võinud varem hakata, eks. Aga näed, nii pika vinnaga - jah, jumala õige!

Kas võib nii öelda - olid nagu mingid esmase tasandi asjad, mis tuli kõige pealt korda ajada ja võib-olla ühiskond areneski nagu edasi - et pidi tegelema primaarsemate asjadega... või samas nagu - säilimine, kas see pole mitte...

Jah. Ei-ei, kõik on õige jah. Sest tegelikult... kui võtame niimoodi poliitikat ja poliitikuid tegutsemas, siis igal juhul ta peab lähtuma olukorra analüüsist selles seisus, mis seis on. Ja noh... ta ei suuda kõiki probleeme, mis elu temale toob antud hetkel emmata. Vene kirjanduses on üks niisugune huvitav tegelane nagu Kuzmat Brutkov. Tema püüdis emmata emmaldamatut. Mingil juhul pole, ühelgi tegijal, olgu ta kui võimas tahes - Ansip või Savisaar - sa ei suuda kõiki neid probleeme lahendada. Tavaliselt inimene paneb probleemid mingisse järjekorda - nii, nagu igaüks paneb oma peres järjekorda, eks. Kui tal on probleemid järgemööda, siis mõnda asja võib edasi lükata. No võib-olla tol hetkel see migratsiooniasi ei olnud kohe kõige tähtsam, kui ta on alati tähtis siin eestlaste seisukohalt.

Tegelikult ma vist ajasin sassi - mitte migratsioon, vaid just eesti rahvus aastal 2003.

Jajah - see tõusis väga teravalt üles, kõik õige. See on loominguliste liitude pleenumil väga tähtis.

Jah, aga siis Parts ütleski, et 2003 - siis hakkas tulema emapalk ja kõik muu; olid nagu reaalsed sammud, kuidas iivet tõsta...

Jah, kõik õige. Mina mäletan, et väga palju sündis '88 aastal. Me võtsime... siis ma olin juba ministrite nõukogus, siis võtsime mitmesuguseid samme... Aga see oli enne... või ei olnud. Tegelikult me võtsime ette, aga noh, nüüd natuke heidetakse ette, et meil oli siis ju suhteliselt palju ka muulasi. Noh, kõikidele peredele - olid sa siis ukrainlane, venelane või eestlane - kõigil oli ühtemoodi toetus, kui laps sündis. Lapsi oli kõige rohkem '88 aasta järgselt ja kuskil siis '87 ja '86 ka...

'86 ka?

Ma olin siis ministrite nõukogus ja tegelesin just selle pehme suunaga - kõik sotsiaalne, kultuurisfäär, tervishoid, teaduste akadeemia, teadus ja need kõik olid minu kureerida tollal

Lisa 10. Intervjuu Ignar Fjukiga

Päris paljudel on olnud natuke raskusi ütleme - loomeliitude pleenumit kogu sellest sündmuste rägastikust välja võtta või seda nagu meenutada.

Miks?

Ma ei tea. On olnud.

Neil, kellega oled juttu pidanud rääkima?

Jah.

Nad ei ole... Sellepärast, et nemad... vat see oli põhjus, miks nad teavad sellest vähe - nad ei olnud selle korraldamise juures. Kõik nad juhtusid sinna... no ütleme - Heinz Valk oli; selles mõttes, et tema oli kultuurinõukogu liige ja ta nagu ei olnud küll selles pleenumi korralduskomitees või organisatoorses...noh, mis iganes - panime tiimi kokku. Aga ta osales nendel nõukogu istungitel, kus seda arutati. Aga ei Kiik ega Tepandi ega nemad ei... tulid lihtsalt sinna üritusele tol päeval ja nende jaoks oligi see kaks päeva elust. Aga meie jaoks - meil oli see nõukogu ju '87 mai asutatud, niiet... ja... see nii-öelda korralduskomitee, kus oli ka Jaak Allik...

Kes need põhilised seal korralduskomitees olid loomeliitudest?

Mina, Jaak Allik ja... vat ma... seal oli igast loomeliidust üks.

Üks esindaja?

Jah. Ja Jaak Allik oli siis teatriliidust; kui mu mälu ei peta, siis Jaak Jõerüüt oli kirjanike liidust.

Kirjanike liidust, aga igast loomeliidust - ajakirjanike liit näiteks?

Sealt oli ka keegi, keda ma ei mäleta, aga ma minu meelest Põldroos oli kunstnike liidust. Ja... tol ajal oli nii naljakas kõik see värk - siis me käisime isegi ükskord valges majas, kutsuti Indrek Toome juurde arutama seda. Aga see ei olnud mingi sihuke...

Eelnevalt - pleenumi eel siis?

Jah, just. Tema oli ju tol ajal just...

Ideoloogiasekretär?

Jah, ju vist, kui ta seal majas oli, siis ta oli just Ristlaane asemele pandud. Nii et sihukese positiivse nähtusena.

Kui teie olite nii-öelda kultuurinõukogu eesotsas ka - mis oli see peamine idee, mille najal te inimesi pleenumile esinema kutsusite?

Ideed ei olnud üldse. No üldine õhustik oli teada - selleks ajaks oli... no ma ei tea, kuivõrd kultuurinõukoguga oled kursis, neid materjale vaadanud?

Selles mõttes, et loomeliitude tund raadios ja...

Aga see on... no tund oli tühi-tähi - tund algas alles 5. veebruar '88; see on vähem kui kuu enne seda. Aga loomeliitude kultuurinõukogu rakendus 25. mai '87 ja selleks ajaks, kui toimus see loomeliitude pleenum, oli kultuurinõukogu juba vastu võtnud ca. 10-15 igasugust märgukirja igasuguste asjadega seoses - küll kodakondsusseadusega, küll keeleseadusega; migratsiooniga, igasugu asjadega. Niiet ta oli nagu pinnasettel töötanud - teati, et loomeliidud ajavad väga tõsist asja ja seetõttu... ja et ajavad seda isamaa-asja - ja kes sinna pleenumile juba tulid, olidki häälestatud ainult sellele, mitte millelegi muule. Seal ei hakanud... noh... minu meelest Jüri [...] oli mingist sihukesest asjast, mingit sihukest imelikku... noh, sihukest et... no Liiduga seotud mingit ebaolulist asja, aga teistel oli ikka kõik selline asjast rääkimine.

Väga hea, seda infot ei teadnudki. Mis te arvate, mis võis olla see peateema? Pleenumil välja kujunenud peateema?

Ee... on sul olnud mahti, võimalust seda raamatut lugeda?

Jah, jah...ikka kõik kõned...

Aa, see on olemas. Enne sa küsisid, kuidas need kõnelejad sinna tekkisid. Aga nad nii tekkisidki - ega me ise ka korraldustoimkonnana ei teadnud ju, mida see üldse endast kujutab. Tähendab... ilmselt ma nüüd õieti mäletan - otsustati, et iga loomeliit võiks välja panna viis kõnelejat, niiet nad said - loomeliidud said - mingisuguse eel... eelsoovituse, et nende seas võiks olla igast loomeliidust viis kõnelejat. Niiet need, kes sinna tulid - selliseid eksprompt-kõnelejaid võis olla lõpus või kuskil ainult paar tükki. Aga kõik olid ikka ettevalmistatud tekstidega. Ja see oligi nii, et igast ühest viis ja see võiski siis olla - neil loomeliite oli tol hetkel 7, niiet seal oli 21 ettevalmistatud kõnet, kuigi seal oli neid rohkem...

21 ettevalmistatud?

Võis olla. Pluss olid eksperdid - Lippmaa ja... Kõörna ja Lauristin oli ka minu meelest eksperdi staatuses, mitte ajakirjanike liidu esindajana.

Jah. Aga selles mõttes, et neid sõnavõtte oli palju rohkem - kas nad tulid siis nagu päeva... vabandust, et raamatusse olen kirjutanud, tavaliselt ma seda ei tee...

Osad... neid väga palju rohkem ei ole, aga tõenäoliselt osa tuli tõesti teiseks päevaks, mõni... vat mul ei tule meelde, kes see oli, aga keegi, mäletan, kohe ütles, et see on nii huvitav -

esimese päeva lõpus - et ma homseks valmistan ka midagi ette. Niiet mõned ongi siin sellised...

Ma ei mäleta ka nime, aga keegi oli see, kes ütles - mul polnud plaanis rääkida, aga... Indrek Toome pani mind rääkima.

Nojah - täpselt niimoodi.

Et tema see alguse sõnavõtt... aga okei. Aga selles mõttes, et oli ikka tunduvalt rohkem - kui siit siia on 23 ja siis on...

Jah, jah... aga võib-olla see oli 5-6 igast loomeliidust. Ühesõnaga... näiteks kindlasti [...] polnud ettevalmistatud.

Ei olnud ette valmistatud?

Ei olnud. Ja Ants Paju oli eksprompt, kindlasti. Ilmselt ka...

Aga näiteks Ain Soidla? Suhteliselt...

Kus see on...

Kui ma nüüd valesti ei ütle, oli ta ju...

Aga tema oli ju partei poolt. Niiet siin on veel mitu tükki neid. Lisaks Toomele oli veel Soidla; siin oli mingi Glasetšev - ma ei tea, kes see on. See võis olla ka... igal juhul see ei olnud loomeliitudest.

Kuidas see toimus? Selles suhtes, et ütlesid: tuldi ettevalmistatud kõnedega. Mis võis see vahekord olla - olen hästi palju meenutusi lugenud, kus öeldakse välja, et põlve otsas kirjutati koha peal juurde või muudeti ja hästi paljud kõned algavad sellega, et näiteks Petersongi oma kõnes ütleb, et ma jätan nüüd kõne kõrvale ja räägin nüüd, mis mul südamel on. Et mis see vahekord oli, tundsitate koha peal, et see arenes muudkui?

See areneski. Kui mina oleks oma... mul oli esimene põhimõtteliselt. Ma oleks saanud oma kõne teisel päeval lugeda, pidada, siis ma oleks selle võib-olla peast rääkinud - hoopis midagi muud. Niiet see kõne-kõne haaval ta nagu tekitas sellist tohutut nagu... alustas üks pleenum ja lõpetas hoopis teine pleenum. Need inimesed, kes seal olid - need inimesed muutusid. Kõik see õhustik, kogu see... noh... sinna mindi niimoodi kombates ja mitte väga julgelt, aga teadmata, mis tehakse. Kuigi need mõned... aaa. Need tekstid, mis siin vastu võeti mingisugused, nende kondikavad olid ette valmistatud ja mäletan, et kui see läbi sai - see üritus - redaktsiooni toimkonnas ma olin ka seal ja... siis mõtlesime, et issand - see ei ole üldse see; peaks olema midagi muud. Aga siis enam ei jõudnud, sest üritus sai läbi. Niiet see muutus oli nii kiire selles suhtes.

Ma kuskilt meenutustest enne lugesin, et eriti Hando Runnel oli... või vähemalt teda toodi esile, kes soovis päris palju muudatusi teha. Aga mis te arvate, mis oli selle või noh, ise planeerisite, ise tegite - selles mõttes, et mis oli teie peamine eesmärk sellega? Saan aru, et tuua, rääkida probleemidest. Oli seal midagi edasi või kuidas edasi minna?

Ma pean natuke rääkima. Et... ühesõnaga, kui see üritus ära lõppes, seda nimetati Eesti uueks parlamendiks.

Jah. Varivalitsus.

Varivalitsus ja mis iganes, tähendab. Et... eks see siis tähendaski seda, et seal arutati ja jutuks olid need teemad, mida ühes normaalses riigis parlamendis või valitsuses peaks arutatama. Eks siin arutati eesti rahvuse edasikestmist ja sellega seotud... praktiliselt kuskil pole... no sel ajal ei saanud veel rääkida, ei räägitudki, mida me tegelikult tahame või mida me tegelikult teeme, vaid see jutt käis kogu aeg niimoodi retooriliselt - keeratakse kogu aeg vinti järjest rohkem peale. Ja siis, kui see üritus läbi sai, 2 nädalat hiljem tuli see Rahvarinde algatus. Siis Rahvarinde... kui see seal telestuudios mõttena välja käidi, siis esialgu selle Rahvarinde tugigruppide loomise aeg kuni kongressini oktoobris oligi kõik see materjal, mis siin on - käsitleti kui Rahvarinde programmilisi eesmärke.

Just mõtlesingi, et selles mõttes algul loomeliitude eesmärk... selles mõttes, et... kas teil oli nagu mingi plaan, kuidas siit edasi minna või tol hetkel ei olnud?

Ei, ei. Mingit plaani ei olnud. Ma viisin kõik need kultuurinõukogu protokollid - need on ajalooarhiivis, neid võib vaadata, kuidas alates '87 aasta maist aprillini '88 ja '89 edasi, kuidas kodanikujulgus ja see tähtsus. Ja samas see asi ei liigu ainult edasi, vaid seoses selle Interrinde tekkimisega ja kõik need ärevad sündmused - seal Tbilisis ja Vilniuses ja... tekitavad tagasilööke - arutatakse ka igasugu võimalikke musti stsenaariume. Niiet see ettevaatlikkus oli kogu aeg. Üks samm edasi ja kogu aeg jälgiti, et nagu kinni ei panda - tullakse siia mingite tankidega sisse või mis iganes; nagu mujal see toimus.

Kellele see teie poolt kõige rohkem suunatud oli - oli see suunatud rahvale, oli see suunatud partei esindajatele, oli see suunatud nende kolme dokumendi vastuvõtmiseks?

Ma olen seda palju mõelnud, sest ma olin üks, kes oli sellega kõige rohkem seal... noh, algselt nagu seda vedas seal - ma mõtlen kultuurinõukogus ja ka raadiosaates - et kellele või millele me seda tegime. Ja see oli ikka selline... see oli ühiskonda sellise võitlusvaimu ja teatud julguse ja vastutuse süstitamine; pidev selline kõnelemine asjast, et kõik, kes kuulavad, tunneks ennast osalisena või... nagu kaasamisprogramm. Seega ka pleenumimaterjalid on just nagu seda, et selleks ajaks olid juba teatud teemad läbi käidud - noh, kodakondsusseadused ja sellega seotud küsimused olid juba üles tõstetud - et see oli nagu üks kokkuvõte. IME oli juba nagu välja käidud '87 sügisel vist - siit oli nüüd... üldiselt selle pleenumi mõtte käis välja... ma ei tea, kas seda tead?

Allik?

Selle mõtte käis välja Kalju Komissarov. See oli kuskil detsembris '87 - oli teatriliidu asutamiskongress ja seal siis tuli see Kalju Komissarov pulti ja kõigepealt ta ütles, et kuigi teatriliit alles sünnib, nemad tahavad ka oma nelja esindajat kultuurinõukogusse saata ja teiseks - et nad on kõik sellest kuulnud, mis seal tehakse ja mis seal toimub; nüüd oleks vaja, et kõik loomeliidud tuleks kokku ja teeks ühispleenumi. Midagi sõnastamata - milleks või... no lihtsalt siis oli teada, et kui mingi asi juhtub, siis räägitakse ikka asjast ja asi oli see, et kuidas siin selle demokratiseerimise raames saaks Eesti vabaks või esialgu vähemalt rohkem iseseisvust, autonoomiat, sõnavabadust - mis iganes.

Kui arutada natuke selle üle või mõelda - kui palju olid seotud ühiskonna probleemidest rääkimine ja oma riik? Kuivõrd tugev oli seal side või see oma riik või riigikord oli teisejärguline.

See oli varjatud. Tähendab... esialgu ikkagi kogu jutt käis demokratiseerimisest. Sisuliselt see ju sisaldab kõike - kui on demokraatia, valimised, vabad valimised, siis ju...

Aga mõtetes kogu aeg nagu teati juba, mis... et kas see on 4 päeva pärast või 100 aasta pärast, siis tegelikult...

Mäletan, et olin '89 selles New Yorkis - kutsutud Eesti Maja poolt, olid seal kultuuripäevad - peaesinejaks. Siis oli seal hästi palju neid igasuguseid paneele ja esinemisi ja küsimusi-vastuseid. Siis mäletan - sealt küsiti just, et mis ma nüüd siis arvan, kuna Eesti siis nüüd vabaks saab? Ja mäletan - ma ütlesin: poolteist aastat. See on kõik - siis oleme me vabad. Niiet '89 märtsis mina vähemalt olin kindel - kuivõrd see nii kiiresti kõik liikus - et poolteist aastat veel, siis on... sest siis olid ju kohe tulemas märtsi lõpus need NSV Liidu kongressi valimised; see ju... seal oli tajutav, et saame Eestist puhta vuugiga kõik ja sama ka Lätist ja Leedust ja... noh, demokraatlikud jõud olid tugevad, me saame selle parlamentaarsel viisil ära teha. Aga '88 loomeliitude pleenumi ajal arvan, et see oli ikkagi nii-öelda suurem autonoomia ja liidulepingu raames tehtav, sest '88, kui oli see suveräänsusdeklaratsioon, siis alles liiduleping tuli sisse - seal ei olnud mingit... niiet '88 1.-2. aprill oli ikkagi puhas selline alles kompamine ja pea liiva alt välja tõmbamine. Ja kui mõni ütleski rohkem, siis see oli üksik hääl kõrbes - ilmselt see oli pigem retoorika kui veendumus, et seda on võimalik teha. Kõigil oli ju meeles, mis alles äsja oli Poolas "Solidarnost" - see sõjaseisukorraga vaigistati ja... Tšehhid, Ungarid - kõik need olid ju teada. Ega... praegugi Venemaa ei ole kellelegi lihtne pätkel lääneriikidele. Ta on praegugi oma viletsuses piisavalt kohutav ja ettearvamatu.

Kas te nägite ise, te tõstatasite väga olulised ja väga tõsised ühiskonnaprobleemid, aga kas teie - ütleme, loomeharitlased - kuivõrd nad nägid ise ennast tol hetkel teostajatena ka? Kas nähti ennast probleemide lahendajatena?

Vot ma arvan, et ju siin on erinevaid neid arvamusi ja... aga... tol ajal oli see... vähemalt kui ma nüüd proovin end tollesse aega tagasi panna - see oli tegelikult üks kõrge-pilootaaziline poliitiline mäng. Mäng mitte selles mõttes, et ta oli kerglane või... vaid selles, et me ei käsitlenud seda professionaalse tegevusena. Me käsitlesime seda, et oleme kodanikud, oleme vabad oma maal asjades kaasa rääkima ja kuivõrd professionaalne poliitika - poliitikud olid ju ainult need nii-öelda parteifunktsionärid, kes tegelikult... Eestis polnud ju mingit poliitikut. Neile Moskvast öeldi ette, mis teha. Nad olid mingid kohapealsed sellised... noh, kuidas neid kutsuti, vanasti neid maksukogujaid? Ühesõnaga sihukesed nagu mõisavalitsejad - ta ei ole midagi. Niiet... minu jaoks - isegi mäletan, kui tuli see... enne seda olid need Moskva kongressi valimised ja siis, kui minu juurde tulid Rahvarindest ka, et ma võiks kandideerida, siis ma ei saanud aru, mis see tähendab - kandideerida? Mis siis veel? Kas sellest on siis vähe, mis ma siin teen? Noh... kultuurinõukogus ja selles... Selles mõttes me olime sellest vaba maailma poliitikatagemisest täiesti puutumata. Seda ei olnud.

Ei teadnud, kuidas see nagu...

Ei teadnud - mina ei teadnud. Minu huvid olid mingid muud üldse, niiet sihukese politoloogiaga ja sellega, mida tähendab... no okei - ma midagi teadsin, aga mul ei olnud mingit vajadust ega tahtmist ise sellega tegeleda. Tahtsin ainult, et Eestis muutuks, Eesti

saaks... tahtsin, et Eesti saaks vene võimu alt lahti. Mitte midagi muud. Ja et ühiskonnas oleks demokraatia, sõnavabadus ja et teisitimõtlejaid ei pandaks vangi. Ja et lõppeks see vene surve.

Mis te arvate, mis võisid olla peamised edutegurid, et see pleenum toimus, et inimesed läksid sellega kaasa, kirjutati kõnesid ümber, öeldi välja päris krõbedaid asju?

No see oli lihtsalt see kogu see... ma arvan, et... ma ei tea, kuna sa oled sündinud....

Kahe-aastane olin

...mitte, mitte oluliselt... sa tol ajal ei teadnud üldse, mis toimub järelkult. Aga tol ajal oli ikkagi see... kuskil hakkas '80ndate alguses täielik sihuke kruvide kinnikeeramine pihta - ja see venestamine hakkas nii tugevalt pihta, et tol ajal - arvan, et '87 suvest edasi, '87 lõpp ja '88 algus polnud ühtki eestlast, kes oleks öelnud, et ta tahaks, et see asi siin jätkuks. See oli... see oli nii suur ootus ühiskonnas, et... aa - selle kõige paremaks näiteks ma toon selle: arhitektina ja kunstnikuna käisin kogu aeg Kuku klubis, ega mujal polnud käia. Siis, kui saade - loomeliitude tund - oli ühest kaheni reedeti; kui ma siis sinna läksin, siis kõik inimesed olid seda saadet kuulnud; nii palju, kui neid oli. Ja seal oli palju rahvast. Siis nad kõik kogunesid sinna - nad arutasid seda. See on täiesti uskumatu, et täna inimesed läheksid päeval mingit saadet kuulama. Ja see kogu aeg arenes - see julgus asjadest rääkida nii, nagu nad on - see kogu aeg keris edasi. Nii oli ka see 1.-2. aprill - ootused olid juba nii suured; kahe päeva jooksul see muutus oli juba nii suur. See läks väga kindlas suunas. Tagasilöögid hakkasid võib-olla alles kuskil '89 suvel; siis seal Moskvas võeti vastu mingeid NLKP materjale, mis käsitlesid just seda - Eestis eriti - teatud riikides toimuvat... kuidas nad siis ütlesid - demokratiseerimise ja uutmise kuritarvitamisega seotud nähtusi.

Oot, kuna see oli? Kaheksakümmend...

Arvan, et see oli '89 suvel kuskil. Niiet kui see Balti kett oli, siis olid värskelt tulnud Moskvast mingid NLKP pleenumi otsused. Me isegi ei olnud üldse kindlad, et venelased ei tee mingeid aktsioone sõjaväega. '88 aprill oli veel sihuke areng vabaduse poole õudsalt kiire. Rahvarinne sündis ja suveräänsusdeklaratsioon novembris '88 - see läks... ja siis hakkasid tasapisi nad lõpuks Moskvas taipama, et nad on lasknud Peltsebuli pudelist välja.

Te olete mitu korda maininud sõna "julgus". Mis te arvate, kust see julgus kõigepealt tekkis - tekkis see täpselt saades julgust Gorbatšovi perestroikast või oli see seotud sellega, et tõesti '80ndate algul see venestamine ja lihtsalt tundus, et nüüd on eestlane nagu hädas ja et aitab! Või nagu Mikk Mikiver ütles oma kõnes - tulgu või surm... et tunti - nagnüü tuleb surm, kui midagi ei tee...

Jah, seda kindlasti. Täheandab, see... selles on... mäletan, ma ei ole küll... siin on Lennart Meri ettekandes just alguses kohe, kuidas eestlaste osakaal on aastast aastasse vähenenud ja see dünaamika seal näitab, et... ta vist isegi ütles, et aastaks - mis see oli, '88; siis ütleme... see võis isegi olla aastaks 2000 või veel vähem; ennustas, et eestlasi on juba alla poole. See oli tõesti surmahirm, ühelt poolt. Aga see, et see julgus - see ei ole isegi julgus, vaid see oli... ühelt poolt Moskva andis ju eeskuju. Gorbatšovi jutt oli, noh... öeldakse: demokratiseerimine; tuleb ausalt tunnistada vigu; tuleb rääkida kõigest ausalt... noh, räägime siis ausalt! Demokratiseerime. Niiet see ei olnud isegi julgus, see oli nagu nende poolt väljaõeldu täpne, selline eestlaslikult täpne jälgimine. Ja samas iga tegu sünnitas seda enesestmõistetavust - see

ei olnud mitte julgusest, vaid kõik muutus iseenesestmõistetavaks. Sa pididki... sa ei saanudki enam teisiti - pididki iga päevaga rohkem ja rohkem iseenda, oma rahvuse eest seisma.

Kas oli tunda ka rahva poolt, ütleme, loomeharitlastele, intelligentsile sihukest "noh, ütlete veel midagi?"

Ei, seda ma kohe kindlasti ei mäleta, et oleks. Nad ütlesid nii... tähendab - see loomeintelligents oli rahvast kogu aeg ees. Tähendab... kui ma raadiosaatest rääkisin, siis oligi see, et rahvast kaasa kutsuda - et nad hakkaks iseenesestmõistetavaks pidama, et ta on vaba rahvas vabal maal; et ta julgeks seista oma tõe eest ja noh, seda ei olnud, et "teie seal, tehke rohkem!" - vastupidi.

Ma ei tea, kas saab niimoodi küsida, kui teine pleenumi päev oli läbi ja kujutan ette, et veri pulbitses sees - mis oli järgmine ootus? Selles mõttes, et kahe nädala pärast või kohe varsti oli see saade ja tehti Rahvarinne, aga mis nagu peale seda pleenumi..

Ma täpselt räägin, mis oli peale pleenumit. Peale pleenumit oli meil niimoodi - kui pleenum läbi sai, oli seal väike vaheaeg; need tekstid veel trükiti välja, käsitsi masinatega; trükiti seal kõik, nagu oli. Siis võeti need vastu ja siis neil oli vist nii, et kõiki neid oli neli või viis eksemplari - [...]. Siis ma mäletan selgelt - juba seal majas, läksime koridori; mina, Põldroos... seal oli mingi 4-5 inimest. Jagasime omavahel need tekstid kõik ära ja peitsime ära. Et kui läheme majast välja, et meilt neid ära ei võetaks; et kellelgi oleks tekst. Leppisime juba kokku, kuhu me need viime juba. Ja... esimene oli "Harju Elu" või mis ajaleht see oli, kes selle siis avaldas - teised ei avaldanud. Niiet alles... kui seal oli ilmunud ja need olid oma peapesu juba saanud, siis kuskil veel ilmus...

Sirbis ilmus...

...ja siis hakkas Sirbis ilmuma, eks. Sirp ilmus reedel, niiet Sirbis hakkas alles nädala pärast ilmuma. Aga Harju Elus ilmus juba teisipäeval - see leht ilmus teisipäeval, neljapäeval ja laupäeval. Niiet seal ilmus midagi juba siis ära. Niiet... me olime küll, kuidas öelda...

Tegelesite siis selle avalikustamisega nii-öelda?

Jah. Väga vapralt ja rõõmsalt, aga mitte sugugi kindlad, et sellele ei järgne repressioonid. Noh, mitte suured, ulatuslikud, vaid lihtsalt, et pannakse kinni need asjad. Midagi ei ilmu. Sest tol ajal oli tsensuur ikkagi valitsev.

Kas te nõustute minuga, et tegelikult see kajastus ja see, mis lõppkokkuvõttes tuli pleenumile ja kus avaldati, oli päris korralik? Tähendab - ta filmiti, sellest on tehtud lühifilm ja AK vist tegi esimese päeva õhtul - kuigi väga-väga neutraalselt ja suhteliselt mõttetult selle kajastuse, aga ikkagi; selles mõttes, et filmiti; Vaba Euroopas hakati lindistusi, otselindistusi laskma. või olid need mingid transkriptsioonid?

Ma ei tea, mis seal lasti. Ma olen neid proovinud hiljem saada ETVst - tahtsin saada mingit lõiku. Siis tuli välja, et nad olid filminud ainult algust. Kogu kahte päeva pole keegi filminud.

Aga kõned on - üks väike dokfilm on; kui panna Google'isse, siis on see isegi niisama kättesaadav, kus on tehtud kokkuvõte ja on erinevate inimeste kõnede algused filmitud.

Aga võib-olla siis ainult algusi filmiti, kõike ei filmitud.

Täispikkuses... seal filmis igatahes ei ole.

Sest tol ajal polnud lihtsalt seda filmigi nii palju, et kahte päeva filmida.

Selles mõttes, et... okei. Sirp ja Vasar - kokkuvõtted 10 lehekülge; raadios; siis midagi ikkagi nagu teles, pilt olemas; aastalõpuraamat mõne aja pärast... ise esinemas käimised pärast pleenumit....

Ei, muidugi. Aga see kestis tõesti kaks nädalat, sest kui tuli Rahvarinde väljahõikamine, siis läks massiivselt - lisaks loomeinimestele tuli tohutult inimesi juurde; ka neid, kes polnud loomeinimesed. Niiet... aga...

Selles mõttes, et saite kajastust, aga suhteliselt kiiresti läks tähelepanu loomeliitude pealt uutele sündmustele?

Uutele asjadele, jah, jah. Nii see oligi mõeldud kogu aeg. Kuigi see kultuurinõukoguga seonduv - see oli ikkagi kuskil '89ndani... aasta veel olid need märgukirjad ja asjad, mis me seal vastu võtsime...

Tegutsesite edasi ikka?

Jajaa. See tegutses isegi minu meelest... Ma olin ainult kaks aastat esimeest; siis, kui ma sinna Moskvasse ära läksin nii-öelda, siis ma... siis hakkas vist Jõerüüt või Lepo Sumera, ma ei mäleta, kumb. Aga... see... see muutus või areng oli nii kiire, aga samas loomeliidud ikkagi '89 keskpaigani olid ikkagi... kui Sirbist vaadata ja mõnest teisest lehest ka, siis hakkas tasapisi tulema - need märgukirjad ikka kogu aeg tulid ja koostöös selle raadioga see ikkagi tegi kõvasti, tegutses.

Kas te ootasite mingit vastukaja partei poolt ka nendele dokumentidele või see oli lihtsalt tegelikult ikkagi põhifookusega rahvale ja need dokumendid oli väike asi selle juures?

Ta oli nii ja naa. Mul just üks päev raadiosaates oli sellest juttu, siis ma jõudsin sinnamaani, et... Enne ma juba ütlesin - kui see pleenum läbi sai, siis need draftid, mis olid eelnevalt ettevalmistatud, need olid nagu jäänud juba pleenumile jalgu. Et... ja seetõttu, kui see pleenum läbi sai, olin nii siis kui olen ka praegu täitsa seda meelt, et Indrek Toome tuli selle pleenumiga nagu kaasa. Tema ei jäänud sinna mingisuguseks selliseks halvas mõttes ideoloogia sekretäriks. Tema... ju ta tegi selle otsuse enda jaoks ära, kui ta juba sinna pandi, et ta ajab Eesti asja. Niiet need paberid selles mõttes Eesti jaoks oli puhas formaalsus. Aga tol ajal teisiti sa ei saanud ju võimule ligi - võim oli kuskil seal valges majas; sa ei teadnud, kes see on. Nad sinuga ei rääkinud ja ei olnudki vaja rääkida. Niiet see läbi avaliku kanali tema poole pöördumine oli, noh, täiesti loomulik. Aga Moskvas mõned meist arvasid, et see on oluline - näiteks Jaak Allik ja nemad; et need, mis on üleliidulisele... Noh, tol ajal oli ju võim 100% NLKP käes; kui oli teada, et tuleb mingi üleliiduline parteikonverents, kus - nagu Gorba oli kuskil öelnud mitu korda - oodatakse uut kursivõtmist muutustele, heas mõttes. Noh, me siis nagu mängisime seda mängu kaasa. Teisiti ei saanud mängida seda mängu seal, kui ei mänginud nende samade reeglite järgi. Nüüd uues võtmes, aga noh, muud võimalust polnud.

Mina näen nagu seda ka, et need dokumendid andsid teile hästi palju juurde rahva silmis sihukest legitiimsust ja sihukest suursugusust - isegi kui te need vormistasite Moskvale...

Jah. Jah, täpselt!

et tahtsid teiega kaasa tulla - noh, et nad tõesti räägivad, mõtlevad; miks mina siis ei julgeks...

Jah.

Leidsin, et loomeliitude 15. aastapäeva tähistati ka, siis olite seal natuke toeks nagu nõuandmisega ka. Aga tahakski küsida - kuidas te tunnete tänasel päeval; väga valulised ühiskonnaprobleemid tõstatati üles - kas mingil ajal unustati need ära või ongi mõni asi pika vinnaga? Millises osas on lootused täitunud ja millises osas ootavad täitumist?

Noh, see on hea küsimus. Eks nad võiks... Vastus on väga lihtne. Esiteks - kõik ootused on täitunud. Ja teine vastus on see, et ega neid ootuseid ei olnudki midagi. Oligi niimoodi: mingi sihuke metafüüsiline vajadus, et eestlane otsustaks ise Eesti asju. Et me saaksime vabaks, et me oleksime riik. Noh, ütleme, aprillis veel mitte '88, aga juba '88 lõpus oli see täiesti levinud hoiak ja teadmine, et peame vabaks saama ja selle nimel tegutseme. Niiet kui oli see Moskva kongressi valimiste eelne valimiskampaania aeg, mäletan, siis olin Põlvamaal - saalid olid rahvast täis, kui sinna läksin ja siis ma selgelt ütlesin: eesmärk on see, et Eesti on vaba.

Oot, see oli '88 lõpp siis?

See oli '88 päris lõpp ja '89 algus. Ja... aga muud ma... me ei teadnud midagi. Me ei olnud vabas ühiskonnas olnud. Me olime vangimajas elanud kogu aeg. Ja mingit... no ma kujutasin ette, et see sama selline koosmeel ja koostoimimine ja mitte omavahel käru keeramine - see ongi selle vaba Eesti tunnus, et see kestab edasi. See oli ainult üks... aga muus asjas me ei teadnud - mis on turumajandus, mis on erastamine... me ei teadnud mitte midagi. Selles suhtes saab öelda, et kõik on täitunud, sest eriti nagu ei osanudki midagi tahta.

Aga selles mõttes, te ei osanud nagu midagi tahta, aga samas on kaks päeva suursuguseid probleeme tõstatatud?

Aga see ongi probleemide tõstatamine. Täpselt mida me tahame...

Aga probleemide lahendamist? Selles mõttes, et ma näengi - hästi palju tõstatakse probleeme, tõstatati probleeme, mis oli nagu hästi hea ja vajalik, aga seda nagu pikemas perspektiivis mõtlemist või mingit strateegiat juurde - või kava, kuidas me jõuame sinna... noh, et kes siis peaks seda tegema...

Jah... no tol ajal ei saanudki...

...seda nagu absoluutselt ei olnud kuidagi.

Ei, sel ajal ei olnud, sest sel ajal oli ikkagi võim Moskva käes. Noh, oligi - mida siin on ka öeldud - IME oli siis juba olnud, IMEs väljaöeldud mõtted peaks saama realiseeritud kuni

oma rahani. Et... isemajandav, iseotsustav teatud valdkondades, mis puudutab majandust. Niiet... no kujuta ette nüüd niimoodi. On vangimaja. Vangimajas on... noh, mingisugused rahutused tekkinud; ja vangid on seal juba eluaegsed. Nad ongi mõned vangis juba sündinud. Siis nüüd iga päevaga rahutused süvenevad ja nüüd nad peaks hakkama purustama seal kõike, et sealt välja pääseda. Mida nad siis... eks nad vahepeal omavahel saavad arutada ka - nad ei hakka ju arutama, et kui nad saavad välja, siis nad ostavad oma krundi. Nad ei teadnudki, et on võimalik krundi osta; et siis nad tellivad projekti, ehitavad omale maja... ehitavad koolimaja... seda ei olnud. See perspektiiv oli nii lühiajaline, aga ta oli sedavõrd ääretult, kuidas öelda, forsseeritud või sihuke isegi agressiivne. Ega see Balti kett '89, et saada kolmest Balti riigist need 3 miljonit inimest - proovi sa saada praegu Eestist siia 300 inimest Karja tänavale. Ma tean, mida sa pead neile pakkuma. Aga et siis saab 3 miljonit inimest liikuma, ebamugavalt - sõida Eesti mingisse punkti n - see oli... see oligi sihuke motoorne mõtlemine ja tegutsemine, et saada vabaks. Aga see oli imaginaarne, see oli täiesti sihuke, noh, metafüüsiline.

Selles mõttes, et vanglas kurdad mõnede probleemide pärast ja tuled eraellu, vanglast vabaned - mõned probleemid jäävad nagu ikkagi, lihtsalt muutub struktuur või üksus, kus sa viibid, aga sellega kõik ei lahene.

Aa... aga see on hea näide selle sama, mis seal öeldi, tolles keeles... et kui me nüüd pääsime, siis ma kingin kirikule kroonlühtri. Või et siin tol ajal oli - mis iganes, me oleme nõus kartulikoori sööma; mis iganes, kui saaks ainult venelased siit välja. Kui selle hinnaks on see, et peame kartulikoori sööma, siis sööme. Keegi ei mõelnud, et kui saaks venelased välja, siis hakkame korralikult tõstma tööviljakust ja kartuleid kasvatama - oligi ainult, et saaks venelased välja; saaks ainult vabaks. '88 alguses oli kõik selline puhas vabadusele kutsuv ja vabadust nõudev retoorika; kes rohkem, kes vähem sidus seda argumentidega - nagu Lennart Meri nende demokraatia-võrdlustega või keegi teine veel. Aga see on puhas emotsioon... Kui lugeda nende ekspertide tekste, mis siin alguses on - see Kala ja... Käärna ja... ka Hallik - no Hallik oli selline rahvussuhete analüütik rohkem, aga need on ikkagi kõik sellised, noh...

Jah, no selles mõttes, et... mõtlengi, et asjad nagu.. olen ise edasi mõelnud - teie ülesanne oligi hästi oluline; ühesõnaga, kõik need valupunktid kaardistada ja panna paika ja need nagu välja ütleda...

No...

...aga ma ise mõtlen edasi, et teie töö oli sellega tehtud - nagu loomeharitlastena. Mõtlengi - kas ei olnud Indrek Toome ütles mulle, et kui oli septembris üheksakümmend '88 oli EKP pleenum, siis ta võttis väga tõsiselt osasid asju, mis tõstatati; püüdis keskkomitee edasi arendada, et neid võetaks kasutusele ja nende lahenduste poole nii-öelda mindaks. Aga mõtlen - kui päris iseseisvaks saime, kas siis nagu ei unustatud midagi ära või äkki... või oli, saan aru, et tulid väga teised olulised asjad, et väga materiaalsed asjad ja väga sihukesed esmatähtsad... majanduslangus, elatustaseme langus - ma ei tea, see oli nagu meeletu. Ma ei mäleta seda protsenti praegu peast, aga see oli nagu 70%...

Täitsa nagu öö ja päev.

Väga nagu julm, jah. Selles mõttes, et kas ei saanudki tegeleda selliste probleemidega, nagu Lennart Meri tõstatas - eestluse säilimine - aga samas, mida sa sellest majandusest ehitad, kui sul pole varsti kellegi jaoks ehitada?

No eks see jaotus oli... meie tegelesime Lennartiga sellega kogu aeg. Näed, siingi - mis siin kaane taga on, see Eesti Pere Sihtkapitali tegemine. Niiet... tema... kaks asja, mida me koos ajasime - ühelt poolt seda Eesti Instituuti, teiselt poolt seda Eesti Pere Sihtkapitali. Selles nagu mingid rahad said kokku lõpuks ja midagi sai tehtud, mingit... aga selles mõttes on see niisugune hea näide - see soikus selle peale lõpuks, et ei saadud kokkuleppele; meil tekkisid sinna sellised inimesed, kes olid niisugused fundamentalistlikud. Kes, noh... et kuidas toetada noorperet? Ja siis oli paar inimest, kes ütlesid: ainult neid peresid saab toetada, kus on vähemalt 6 last. No neid on ju Eestis... ei olnudki! Noh, see ei ole ju Eesti probleem, et meil peaks olema 6 last - meil on probleem see, et praegu on ainult 1 laps või 1,5... et me peaksime latti natuke kõrgemale seadma; näiteks 3... aga ei, nad ei suutnud... noh, järele anda. Et see... sellega ma tahangi öelda, et väga paljud asjad olid niimoodi probleemi tõstatamise ja loosungi tasemel, sest sel juhul olid kõik veel ühel meelel. Nii, kui hakati juba konkreetset ühte eesmärki taktikate ja poliitikatega püüdma realiseerida, siis hakkas asi kohe laiali minema. Noh, ja see ongi see alus, mille peale erakonnad hakkasid tekkima - olidki erinevad mõtteviisid, erinevad hoiakud, erinevad ideoloogiad... niiet... ja... kujuneski välja, et nendest mingi hulk inimesi - osad hakkasid rohkem tegelema keskkonnaasjadega; mõtlen niimoodi poliitikas, avalikkuse jaoks, no nagu Lippmaa näiteks või... osa tegeles keele küsimustega - et eesti keel kui riigikeel ja kõik sellega seonduv. Niiet tasapisi hakkas see jaotuma ja mõned siis pudenesid üldse välja, sest nad lihtsalt...

Selles mõttes tegelema, et rohkem nagu süvitsi minema?

Süvitsi minema, jah. Niiet...

Aga see tuli nagu täiesti, see polnud enam loomeliitude pleenumiga, Kultuurinõukoguga seotud - see oli lihtsalt nagu... organiseeruti ise, tehti...

Jah, jah, jah... aga kultuurinõukogu käsitles absoluutselt kõiki teemasid; minu meelest polnud ühtki teemat selle kahe ja poole aasta jooksul, mille suhtes me nagu ei arutanud, oli see siis... no kõik teemad.

Selge.

On sul olemas see kultuurinõukogu liikmete nimekiri, ei ole?

Ei ole. Kust ma seda saada võiksin? Saan aru, et ajalooarhiivis on päris palju materjali...

Ma ei suuda ka... ma võin proovida kirja panna... aga mul ei pruugi meelde tulla. Nii. Kirjanike liit - Meri, Jõerüüt, Runnel...

Need on need, kes olid siis kultuurinõukogus?

Jah, seal oli neli liiget igast loomeliidust. Runnel on see. Siis kunstnike liit - oli Tolts, Põldroos... heliloojate liidust oli Rääts, Sumera, KangrKinoliit oli Valton, Simm, pärast ka

Soosaar... arhitektide liit... eee, Kaljundi, Eigi ja Pormeister... mis liit? Teatriliit oli siis Mikiver, eee, huh... kas siit mul ka mingit abi on?

Siit vaatasin erinevaid liitusid.

Alla ei kirjutanud... Alla kirjutasid liitude esimehed, aga kõikide liitude esimehed polnud kultuurinõukogus, niiet... aga ma vaataks seda nimekirja, siis ma siit... võib-olla tuleb mõni meelde, mida ma...

Tepandi, ei?

Tepandi ei olnud, ei olnud... Valk oli kunstnike liidus juures... Rääts oli heliloojate liidust; Rummo on kirjas... Soosaar... ajakirjanike liit oli... Koik? Ei olnud Koik. Vetemaa, Koldits, Normet... vat Koldits oli mingi parteitegelane. Heliloojate liidust oli veel Tamberg, niiet heliloojate liit on 4 tükki kirjas...

Kas kõik said sõna, kes sõna tahtsid saada?

Jah, jah. Kõik.

Kuidas see oli näiteks - lugesin, et esimese päeva lõpus, kui Tepandi hakkas laulma, siis Mikiver ütles, et nüüd aitab - 12 sõnavõttu jäid ära, mis veel registreeritud olid, need lükati teise päeva siis?

Need läksid teise päeva, jah. Ei, keegi ei jäänud... lõpus vist natuke seda aega lühendati, aga võidi pisut... lihtsalt... Mul enam-vähem... mulle ei tule üks kunstnik... Tolts, Põldroos, Valk... aga kes oli neljas kunstnike liidust? Ajakirjanike liidust oli Hiion, siin oli Allik... teatriliidust ka Komissarov... neljandat ei tule meelde. Siin teatriliidust ei tule ka meelde, kes... Ratas - see, kes oli Sirbi peatoimetaja; ETA tolleaegne juht, niisugune tõeline stalinist Tooming oli, tema oli ajakirjanike liidu esimees ka ja...

Stalinist?

No tema oli ikka... lõpuni ikka. Aga jah, nüüd mul rohkem... siin on kolm nime, siin on neli, siin on kolm ja siin on kolm... niiet kõiki ei tule lihtsalt meelde. Aga need nimed siis olid kogu aeg, praktiliselt üle nädala käisid koos, kui mitte iga nädal.

Kogu aeg selle Kultuurinõukogu loomise ajal?

Jah, kogu see Kultuurinõukogu loomise aeg. No ütleme, kahe-nädalase intervalliga, alates '87 mai. Niiet..

